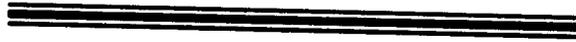

SANDRO SARDARYAN

**ARMENIAN PETROGLYPHS
FROM STONE TO BRONZE AGES**

САНДРО САРДАРЯН

**НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ
В АРМЕНИИ ОТ КАМЕННОГО
ДО БРОНЗОВОГО ВЕКОВ**

**YEREVAN - ЕРЕВАН
YSU PUBLISHING - ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ
2010**

ՍԱՆԴՐՈ ՍԱՐԴԱՐՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԺԱՅՈՒՊՈՒՍԿԵՐՆԵՐԸ
ՔԱՐԻ ԴԱՐԻՑ
ՄԻՆԶԵՎ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐ**

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2010**

**Հրատարակության պատրաստեց Ֆենիքս Սարդարյանը
Գիտական խորհրդատու՝ Հասմիկ Ավետիսյան**

Սարդարյան Սանդրո
Ս - 260 Հայաստանի ժայռապատկերները քարի դարից մինչև բրոնզի դար / Սանդրո Սարդարյան: -Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2010 թ., 244 էջ:

Գրքում ընդգրկված են երկար տարիների ընթացքում Հայաստանի մի շարք վայրերում (Ջերմուկ, Արագած, Գեղամա լեռներ) հեղինակի հայտնաբերած և հետազոտած նախնադարյան արվեստի նմուշները՝ ժայռապատկերները, որոնք մեծ արժեք են ներկայացնում թե՛ նախնադարյան մարդու կյանքի ճշգրիտ արտացոլման և թե՛ կատարման վարպետության տեսանկյունից:

ՀՏԴ 941(479.25) : 902/904
ԳՄԴ 63.3 (2Հ) + 63.4 (2Հ)

ISBN 978-5-8084-1202-6

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2010 թ.
© Ֆ. Ս. Սարդարյան, 2010 թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Սույն աշխատությունը հնագետ Սանդրո Սարդարյանի վերջին անտիպ ուսումնասիրությունն է, որը հրատարակվում է հեղինակի մահից 15 տարի անց:

Հայաստանի հնագույն պատմության բնագավառում Ս. Սարդարյանի ծառայությունները դժվար է գերազնահատել: Հայ և օտար գիտնականների շուրջ մեկ-դարյա հետազոտությունների արդյունքում Հայաստանի պատմությանը հատկացվում էր 4000 տարի: Քարի և պղնձի դարերի փոքրաթիվ գտածոները հիմնավորված չէին: 1944 թվականից սկսած Արագածի տարածքի մանրակրկիտ հետազոտություններից հետո Ս. Սարդարյանը Արտին լեռան լանջերին գտավ նախամարդու 12 կայան-արիեստանոց. **փաստորեն հայտնաբերվեց և լուսարանվեց մարդկության պատմության հնագույն և ամենաերկարատև ժամանակաշրջանը: Հաստատվեց, որ նախամարդը մեր երկրի տարածքում ապրել է միլիոնավոր տարիներ առաջ, և որ մեր երկիրը մտնում է այն ընդարձակ գոտու մեջ, որտեղ մարդը ծագել է, ծնավորվել, անցել զարգացման բոլոր փուլերը, ընդ որում՝ անընդմեջ:**

1954 թ. Երևանում ռուսաց լեզվով հրատարակված «Палеолит в Армении» մենագրությունը համարվեց խորհրդային հնագիտության կարևոր նվաճումներից մեկը, մտավ գիտական շրջանառության մեջ: Հայաստանի պալեոլիթով էին սկսվում «Очерки истории СССР», «История СССР», «Всемирная история» ժողովածուները, ակադեմիկոս Պ. Եֆիմենկոյի «Первобытное общество» մենագրությունը: «Палеолит в Армении» գիրքը թարգմանվեց ֆրանսերեն: 1967թ. հրատարակված «Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում» գրքի առանձին բաժիններ տպագրվեցին բրիտանական հնագիտական մամուլում՝ գրավելով օտար գիտնականների ուշադրությունը:

Լոնդոնի համալսարանի պրոֆեսոր, Առաջավոր Ասիայի տարածքում արդյունաշատ պեղումներ իրականացրած ակադեմիկոս հնագետ Չարլզ Բարնեյը, օգտվելով իր և Ս. Սարդարյանի պեղումների արդյունքներից, հրատարակեց «Արարատը և Կովկասը, բլուր-բնակատեղիների բնակչությունը» աշխատությունը:

Արագածի և Գեղամա լեռների լանջերին սփռված ժայռապատկերների ուսումնասիրությամբ Սարդարյանը զբաղվել է 1945-1961 և 1963-1982 թվականներին՝ Շենգավիթը կանոնավորապես պեղելուն և Երևանի պետական համալսարանում դասախոսելուն զուգահեռ:

Արագածի և Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, ինչպես կհամոզվի ընթերցողը, բազմաթիվ են և բազմաբնույթ: Դրանք հեռավոր ժամանակների մարդու աշխարհընկալման արտացոլումն են: Կան նաև ժայռապատկերներ, որոնք դեռևս վերծանման կարիք ունեն:

Համոզմունքն ունենք այն բանի, որ հրապարակվող գիրքը կունենա լայն արձագանք: Ժայռապատկերները կհետաքրքրեն ոչ միայն մասնագետներին, արվեստաբաններին, այլև ընթերցողների լայն շրջաններին:

Գրիգոր Կարախանյան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԱՅՈՒՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ ԶԱՐԻ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԲՐՈՆՁԻ ԴՎՐ

Հայաստանի քարի – բրոնզի դարերի նյութական մշակույթի հուշարձանների մեջ կարևոր տեղ են զբաղում մի շարք վայրերից գտնված ժայռապատկերները¹:

Դրանք բազմիցս զբաղվել են հնագետների ուշադրությունը, խորհելու տեղիք է տվել դրանց տարիքն ու ծագման առեղծվածը: Այդ խնդիրը ցայսօր չի կարելի վերջնականապես լուծված համարել, չնայած որ նախնադարյան մարդու կյանքի պատմությունը լուսաբանելու համար ժայռապատկերները պակաս կարևոր չեն, քան Եվրոպայի քարի դարի քարայրային պատկերները:

Արագածի լանջերին, Գեղամա լեռների տարբեր մասերում՝ Պայտասարում և այլ ամայի վայրերում 1945-1982 թվականներին մեզ հաջողվեց գտնել այժյամների, մուֆլոնների, եղջերուների, շների, ծիերի, գոմեշների, ավանակների, գիշատիչների, կանանց, որսորդների (նետով, աղեղով և տեգով զինված), թռչունների, սայլերի բազմաթիվ պատկերներ (նկ.1-205 և այլն)², որոնք փորագրված են

¹ Ա. Գ. Սարգսյան, *Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում*, Եր., 1967, էջ 113-122, աղյուսակ XIX-XXXII, նկ. 24-29:

Հայաստանում ավելի վաղ ևս գտնվել են ոչ մեծ թվով ժայռապատկերներ: Արագած լեռան ժայռապատկերների մասին առաջին տեղեկությունները տվել է Գրիգոր Ղափանցյանը (*Հնություն մի քանի հիշատակարաններ*, «Արարատ» ամսագիր, 1914, N1, էջ 95):

Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը նույնպես նման մի քանի ժայռանկարներ է տեսել Արագածի բարձրադիր փեշերին (*Արարատի և Արագածի գագաթներին*, «Արարատ» ամսագիր, 1913, N1, էջ 66):

Գ. Ա. Ղափանցյանի, Մ. Տեր-Մովսիսյանի հայտնաբերած այդ փորագրված ժայռապատկերների մասին խոսում է նաև Խ. Ս. Սամուելյանը (*Հին Հայաստանի կուլտուրան*, հ. 1, Եր., 1931, էջ 162-163):

30-ական թվականներին ժայռապատկերների հետազոտությամբ զբաղվել է Աշխարհբեկ Քալանթարը, որը նույնպես Արագած լեռան լանջերին հայտնաբերել է ոչ մեծ թվով ժայռապատկերներ (Աշխ. Քալանթար, *Արագածը պատմության մեջ*, Եր., 1935, էջ 73-74, նկ. 22, 23): Այս նյութերը հրատարակել է Լ. Ա. Բարսեղյանը (*Նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն շրջանի արվեստի պատմության վերաբերյալ*, ՊԲՀ, 1966, N3, էջ 147-160):

Ժայռապատկերների խնդրով և նրանց ժամանակագրությամբ հետաքրքրվել է նաև Բ. Բ. Պիտրովսկին (*Археология Закавказья*, Л., 1949):

Մի շարք երկրաբաններ՝ Ա. Պ. Դեմյոխինը, Վ. Ավետիսյանը, Ս. Պ. Բալյանը, Է. Սալխասյանը, տարբեր ժամանակներում դաշտային աշխատանքներ իրականացնելիս, լուսանկարել են Գեղամա լեռներում, Զանգեզուրում, Զեյթունում իրենց հայտնաբերած ժայռապատկերները: 1966-1968թթ. Զանգեզուրում՝ Ուղտասար լեռան վրա Գ. Գ. Կարախանյանը և Պ. Գ. Սաֆյանը գտել են մեծ թվով ժայռապատկերներ (*Այունիքի ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները*, հ. 4, Եր., 1970):

² 1963թ. Արագածի լանջերի և քարայրների ժայռապատկերները տեղում նկարել է ճարտարապետ Թ. Ե. Գևորգյանը, իսկ Գեղամա լեռներում հայտնաբերված ժայռապատկերների մի մասի գրչանկարները կատարելու համար 1963 և 1964 թթ. ամռան ամիսներին մեզ հետ Գեղամա լեռներ ենք տարել ճարտարապետ Ս. Պետրոսյանին, որը տեղում մեր ցուցումով նկարել է ամիրաժեշտ ժայռապատկերները: Հետագայում, արդեն իմանալով ժայռապատկերների տեղը, Սուրեն Պետրոսյանը տպագրել է հոդվածներ, կազմակերպել է ցուցահանդեսներ, հանդես գալով որպես Գեղամա լեռների ժայռապատկերների հայտնաբերող: 1964 թվականից հետո Գեղամա լեռների ժայռապատկերների գրչանկարները կատարել են ճարտարապետներ Թ. Ե. Գևորգյանը և Յ. Ա. Թամանյանը:

ժայռերի հարթ մակերեսին: Դրանք ոչ միայն պատմական, այլև գեղարվեստական մեծ արժեք ունեն. ինքնատիպ են ոճով և հարուստ՝ բովանդակությամբ:

Հայաստանի ժայռապատկերների հայտնագործությունների վայրերը կարելի է դասել հին ժամանակաշրջանի նշանավոր հուշարձանների թվին: Նրանք գրավում են հսկայական տարածքներ և ավելի հաճախ հանդիպում են Գեղամա լեռների ոչ խոր լեռնային հովիտներում, Արագածի բարձրադիր լանջերին և քարայրներում, Սյունյաց լեռներում (Սիսիան)¹:

Նրանց գտնվելու վայրերը որոշակի օրինաչափության են ենթարկվում: Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում գերիշխում են կենդանիների և նետ ու աղեղով զինված մարդկանց պատկերները: Դրանք գտնվում են լեռնային հովիտների քարակույտերի մեջ, գլխավորապես ոչ բարձր բլուրների լանջերին: Այդ լեռնային հովիտների շղթան ձգվում է Արտիզ գյուղից հյուսիս-արևելք մինչև Պայտասար, իսկ հետո մինչև Զիարաթ լեռը: Ժայռապատկերներով քարաբեկորները գտնվում են այդ շղթայի երկարությամբ, որոնք հարուստ են բարձր արվեստական մարգագետինների ամառային արտավայրերի գոտուն:

Արագածի և Գեղամա լեռների ժայռապատկերները գտնվում են Հայաստանի ամենաբարձր լեռնային գոտիներում, քարքարոտ լեռնային հովիտներում: Ամենահարուստ հավաքածուն Պայտասարում է՝ ծովի մակերևույթից 3000 մետր բարձր: Ներկայումս այնտեղ ամենահարմար ամառային արտավայրերն են, իսկ հնում այն, պետք է ենթադրել, եղել է ծիսավայր կամ լեռնային որսորդների ու անասնապահների հանդիպման վայր: Շուրջ 50 կմ երկարությամբ ձգվում են լեռնային հովիտները, որտեղ ցաքուցրիվ փռված են ժայռապատկերներով խոշոր քարաբեկորները՝ մի հիանալի պատկերասրահ բաց երկնքի տակ:

Հայաստանում ժայռապատկերային արվեստի հնագույն նմուշներից են Զեյթունի լեռներում գտնված փղաման պատկերը և Արագածի քարայրներից մեկի պատերին նկարված երկար եղջյուրներով այժյամները և ուլերի հոտը: Հոտն առաջնորդում է ներին: Հոտին հետապնդում են տեգերով, նետ ու աղեղով զինված որսորդները (նկ. 1, 2):

Ժայռապատկերների այդ վաղ ժամանակաշրջանին հատուկ են շատ պարզեցված գծապատկերները: Նրանք ամբողջացվում են մի քանի ուղիղ գծերով, որոնք աստիճանաբար կորցնելով մանրամասները՝ անցնում են երկրաչափական ֆիգուրների:

Վաղ շրջանին բնորոշ են նաև վայրի գոմեշների փորագրված պատկերները: Վաղուց անհետացած այս կենդանիների ոսկորները գտնվել են Հայաստանի նոր քարի և պղնձի դարերի հուշարձաններում: Հսկայական ժայռաբեկորի վրա խզնված այս պատկերը, որը որսի տեսարան է ներկայացնում, գուցե հնագույն արվեստի նմուշ է: Զույգ շներով շրջապատված որսորդը աղեղից արձակված նետով խոցում է կեռ եղջյուրներով կենդանուն (գոմեշին): Ավելի ներքև՝ ձեռքերը կողք տարածած մարդ է, իսկ շներից ներքև՝ այծ (նկ. 176):

Բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում արորով վար անող մարդը: Մյուս քարի վրա փորագրված է վեց եղջերու և մի մարդ՝ նետ ու աղեղով զինված՝

¹ Շատ ժայռապատկերներ կան Կարսում, Փիրինում (Արևմտյան Հայաստան) և այլ շրջաններում:

շները կողքին: Կա առյուծ հիշեցնող մի կենդանի: Բոլոր պատկերները ուրվագծային են: Այստեղ պատկերված են նաև երկանիվ ու եռանիվ բաց և փակ սայլեր (Նկ. 52, 53, 54): Մեկ այլ տեղում քարի կենտրոնում պատկերված սայլի վրա կանգնած են նետ ու աղեղով զինված տղամարդ ու կին: Կնոջ գլխի և ոտքի երկու կողմերում օղակներ են նկարված: Աջ կողմում երկու մերկ կին են. մեկը՝ պարզած ձեռքերով, մյուսը ձեռքերը վեր է բարձրացրել (Նկ. 50):

Մի փոքր այլ բնույթի է քարայծի վրա կանգնած և նրա եղջյուրներից բռնած մարդու պատկերը: Նա կանգնած է ճանապարհի լայնությամբ, նրանից աջ և ձախ քարայծեր են, որոնց հետապնդում են շունը և կողքին կապարճ կախած, նետ ու աղեղով զինված որսորդը (Նկ. 49):

Վաղ ժամանակների արվեստի նմուշները հիմնականում վայրի խոշոր կենդանիների պատկերներ են, բայց նախնադարյան մարդը անտարբեր չի եղել նաև գործող անձանց հանդեպ: Պայտասարից ոչ հեռու, ժամանակից սևացած ժայռաբեկորի վրա պատկերված է խորը դրամատիզմով հագեցած մի տեսարան: Մայր եղնիկը ոտքերի մեջ պատսպարել է ձագին՝ կարծես պաշտպանելով շներից ու որսորդներից (Նկ. 4):

Վաղ շրջանի ժայռապատկերների մեծ մասը ցուլերի, եղջերուների, այծյամների, ոչխարների, թռչունների պատկերներ են: Իշխող են զույգերը՝ մայրը և ձագը, արուն և էգը: Բնորոշ են միևնույն կենդանիների շարքերը պատկերող ժայռապատկերները: Որսի տեսարաններ, կենդանիներ, շներ, նետ-աղեղով, թոկերով զինված մարդկանց ներկայացնող ժայռապատկերներ հանդիպում են նաև այլ վայրերում, ինչն այդ պետրոգլիֆների ծիսական նշանակության վկայությունն է: Միմյանց հետևից շարված եղջերուների, այծերի, ձիերի, թռչունների նմանօրինակ պատկերներ փորագրված են նաև Շենգավիթում հայտնաբերված կավե ամանեղենի վրա (մ.թ.ա. III հազարամյակ):

Հնագույն ժայռապատկերներում կնոջ և տղամարդու մերկությունը ներկայացված է ամենայն մանրամասնությամբ: Կանայք և տղամարդիկ զինված են նետ-աղեղով, նրանց ուղեկցում են շները: Մի քարի վրա պատկերված են տղամարդը, կինը, ձեռքերը վեր պարզած երեխան: Մեկ այլ տեղ տղամարդն ու կինը գազանակերպ են և վեր պարզած ձեռքերով, հավանաբար դիմակ են կրում: Մեկ այլ քարի վրա ընտանի այծին կերակրող մարդ է (Նկ. 129): Կենցաղային որոշ մանրամասներ կան ընտանիքով որս անելու տեսարանում: Չի բացառվում, որ այն ծեսի հետ է կապված: Ավելի ուշ շրջանի է պատկանում մակերեսային փորագրությամբ որսի տեսարանը:

Փորագրված ժայռապատկերներում խմբակային տեսարանները հասնում են կատարելության: Դրանք գերազանցում են պալեոլիթի գլուխգործոցներին: Ի հայտ է գալիս մի նոր գիծ՝ կոմպոզիցիաները բազմաֆիգուր են: Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից մեկում ռեալիստորեն պատկերված են երեխան գրկած կին և մահակներով, տեգերով ու եռաժանիով, պարաններով, նետերով ու աղեղներով զինված մի խումբ որսորդներ: Շների հետ միասին նրանք հետապնդում են կենդանիներին՝ վայրի ոչխարներին, այծյամներին, եղնիկներին, քարայծերին, գոմեշներին: Մի կողմում զինված մարդիկ են, մյուսում՝ կենդանիները: Նկարն ապշեցնում է իր սլացքով. ոտքերը լայն բացած մարդիկ թեքվել են առաջ, ուր որ է նետը թռչելու է ձգված աղեղից: Կենդանիների կողմն են ուղղված մահակները,

նետերը, տեգերը, որսատեգերը, ցանցերը:

Հայաստանի ժայռապատկերների առանձնահատկություններից մեկը գունազարդ նկարների բացակայությունն է: Կան գունազարդման հազվագյուտ հետքեր, այսինքն՝ երևում է, որ որոշ ժայռանկարներ ժամանակին գունավորված են եղել հանքային ներկերով (հիմնականում օխրայով), սակայն մինչև այժմ ամբողջական նմուշ չի գտնվել: Քարայրերի ուսումնասիրությունը կտա այդ հարցի բացատրությունը:

Գեղամա լեռներում, Արագածում, Չանգեզուրում հայտնաբերված ժայռապատկերների մեջ որսորդական տնտեսության ժամանակին են վերաբերում կենդանիների (այծեր, եղջերուներ, վայրի ցուլեր) և մարդկանց վարպետորեն փորագրած ոչ մեծ չափերի ուրվագծային պատկերները: Այստեղ ակներև են կենդանիներին ճշմարտացի պատկերելու որոշակի փորձը և կերպարը գեղարվեստորեն մեկնաբանելու ձգտումը: Ջարմանալի կերպով կերպարներին դիմամիկա է հաղորդվել: Առարկայի հիմնալի իմացությունը զուգակցվում է հնագույն ժամանակների նկարչի փայլուն վարպետության և պատկերածի խոր ճանաչողությամբ: Եղջերուներն, օրինակ, փոքր են, նույն տիպի, բայց յուրաքանչյուրն ունի իրեն բնորոշ առանձնահատկությունն ու արտահայտչականությունը: Գեղարվեստական կատարման վարպետությունը հաղորդում է կենդանու շարժումն ու լարվածությունը: Գծերը զարմանալի մանրամասներ են ներկայացնում: Կատարման վարպետությունը և դրա հետ օրգանապես կապված բովանդակությունը ստեղծել են խոր արտահայտչականություն ունեցող պատկերներ:

Հետագա նոր քարի դարի հողագործության և անասնապահության ժամանակաշրջանի արվեստը ձևով և բովանդակությամբ ավելի բազմազան է: Դրա լավագույն ապացույցն են Պայտասարի հարավ-արևմտյան մասում բլուրների լանջերին սփռված ժայռապատկերները: Անթիվ հողմահարված ժայռերը կարծես հսկայական հրապարակ են կազմում, որի մակերեսը նկարչի կտավ է հիշեցնում: Արագածի և Գեղամա լեռների ժայռապատկերների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակաշրջանի արվեստը երկարատև զարգացում է ապրել: Այստեղ կողք-կողքի գտնվող առանձին քարերի վրա հայտնաբերվել են տարբեր ժամանակներում կատարված նկարներ: Դրանց մի մասը վաղ ժամանակի գծային պատկերներ են՝ որոշ չափով սխեմատիկ, և ոչ միշտ է հնարավոր մեկնաբանել: Շատերը մնում են անհասկանալի, ինչպես օրինակ՝ տարբեր տիպի հրեշները: Որոշ քարերի վրա հրեշները այծերի ու շների կողքին են: Այդ գերբնական էակները երկար և ծոված խոշոր մարմին ունեն, երկար ծուռ ոտքեր, արծվի մագիլներ, երկար վզի վրա գազանի գլուխ, նաև՝ եղջյուրներ (Նկ. 97, 98, 99):

Հայաստանում նոր քարի դարի վերջին ի հայտ են գալիս առաջին խաշմարածները: Գեղամա լեռների ժայռային արվեստը նոր փուլ է թևակոխում: Երևան է գալիս բարդ սյուժետային փորագրությունը, որը պատկերում է բնակիչների և հոտի տեղափոխությունը ցածրավայրերից դեպի լեռնային գոտի: Այդ շրջանի ամենավաղ արվեստի նմուշները պատկանում են անասնապահության ժամանակաշրջանին: Գեղամա լեռների և Արագածի քարքարոտ հովիտներում դրանք հազարներ են: Սև բազալտի հողմահարված քարերին փորագրված են շարքերով մուֆլոններ, այծյամներ, ցուլեր, եղնիկներ և այլ կենդանիներ, նույնիսկ ձի:

Բովանդակությամբ այդ պատկերները նման են Սյունիքի (Ձանգեզուր)՝ ժայռապատկերներին: Վերջիններս նույնպես պատկերում են այծյամներ, վիթեր, բիզոններ, վայրի ցուլեր, վարազներ, եղնիկներ և ձիեր: Կան գիշատիչներ՝ հովազ, առյուծ և քարայրային արջ: Մարդն այստեղ խոշոր պլանով է պատկերված. զինված է նետ-աղեղով, տեգով, վահանով և ունի իրեն ուղեկցող շուն: Հանդիպում են ցուլերի պատկերներ՝ լծված երկանիվ և քառանիվ սայլերին: Այստեղ նույնպես գերիշխողը որսի տեսարաններն են, որսորդական կյանքի դրվագները:

Վաղ ժամանակի օրինակներ հանդիպում են Գեղամա լեռներում: Որսի տեսարաններում սովորական են ոչխարները, այծերը, ցուլերը, բիզոնները, եղջերուները, շներն ու գիշատիչ կենդանիները: Վերջիններս հավանաբար վագրերի ընտանիքին են պատկանում: Մարդկանց մարմինները փոքր են, ոտքերը՝ զանգվածեղ, երբեմն՝ երկար, իրանը բարակ է, գոտիավորված, գլուխը՝ մեծ ու կլոր: Ավելի ուշ ժամանակի նկարները ուրվագծերով են, տեխնիկապես ավելի կատարյալ: Վերջիններս հանդիպում են Գեղամա և Ձանգեզուրի լեռներում: Հետաքրքիր է ցուլի և մարդու ոճավորումը: Գեղամա լեռների պատկերային արվեստը տարիքով և ոճավորմամբ կապված է Արագածի և Ձանգեզուրի պատկերների հետ, զարգացել է նույն ճանապարհով՝ պարզունակ գծային, ապա՝ առավել իրատեսական, իսկ հետո՝ կտրուկ ոճավորված: Վերջիններս տարբերվում են նուրբ գծերով: Հավանաբար, նկարիչը փորագրել է ավելի ամուր նյութից պատրաստված գործիքով և ավելի վարպետորեն: Պատահում են նաև ավելի բարդ կոմպոզիցիաներ: Ժամանակի ընթացքում գծերը հողմահարվելով խամրել են, և առաջացել է ժանգի գույնի փառ՝ պատինա:

Մի քարի վրա պատկերված է մարդկանց խումբ, վերևում և ներքևում, առաջին պլանում երևում են կենդանիներ: Եղջերուների և այծերի մեծ թիվը ցույց տալու համար՝ նկարիչը երբեմն ավելացրել է ոտքերի թիվը կամ միայն եղջյուրներ է նկարել:

Պալեոլիթի արվեստին խորթ էր մարդու հանդեպ վերաբերմունքը: Այն բնորոշ է Հայաստանի ուշ միջին քարի դարին, նեոլիթին և պղնձի դարին, երբ ձգտել են մարդուն առավել մանրամասն փորագրել՝ կարծես ընդգծելու համար նրա առաջատար դերը:

Հին Հայաստանի արվեստում բնության հիմնական շարժիչ ուժը մարդն է: Ժայռապատկերներն իրենց բնությամբ պարզ պատկերացում են տալիս ժամանակի կյանքի մասին: Տղամարդիկ հաճախ մերկ են, կանայք՝ հագնված: Հայտնի է, որ մինչև նեոլիթը մարդու հիմնական զբաղմունքը որսն էր: Որսում էին ազնիվ եղջերու, քարայծ, վայրի ոչխար, այծյամ, իսկ նոր քարի դարի ժայռանկարներում պատկերված է նաև շուն: Վայրի կենդանիների որսը պատկերելիս նկարիչը ապշեցուցիչ դիտողականություն է դրսևորել: Առջևի պլանում որսորդն է՝ տեգով, նետ-աղեղով զինված: Նետերը երկու ձևի են՝ մեծ չափի աղեղը երկար ու լայն կամարի տեսք ունի, փոքրիկ աղեղները՝ կենտրոնում փոսիկ ունեն: Շատ հնա-

¹ Գ. Հ. Կարախանյան, Պ. Գ. Սաֆյան, *Ժայռապատկերներ Սյունիքում*, «Սովետական արվեստ», 1967, N1, էջ 31-38; նույնի *Հայաստանի հնագույն պատմության նորահայտ հուշարձաններ*, ԴԲՀ, 1969, N1, էջ 275-283, նույնի *Սյունիքի ժայռապատկերները. Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները*, հ. 4, եր., 1970:

րավոր է, որ մեծ աղեղները բնորոշ են ավելի հեռավոր ժամանակներին: Դատելով Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից՝ վաղ նեոլիթի ցեղերը ընտելացրել էին միայն շանը, իսկ զարգացած նեոլիթի ժամանակաշրջանում ընտելացված էին նաև ոչխարն ու այծը:

Ժայռապատկերներից մեկը հետաքրքիր որսի տեսարան է. որսորդը կտրել է որսի ճանապարհը, իսկ քիչ վեր նույն կենդանիները դեմ են առել ուրիշ որսորդների, որոնք սպառնում են տեգերով: Որոշ նկարներում պատկերված են գլուխները առաջ մեկնած, տեգերը, նետ ու աղեղները պարզած որսորդներ, որոնք հալածում են քարայծներին ու եղնիկներին:

Հայաստանի բարձր լեռնային գոտիներում խաշնարածները երկար էին մնում, քանի որ այնտեղ առանձնահատուկ բարենպաստ պայմանների շնորհիվ ոչ միայն մեծ քանակությամբ վայրի կենդանիներ էին բազմացել, այլև ժամանակի ընթացքում տարածում էր գտել նաև անասնապահությունը: Այդ ժամանակաշրջանի ժայռապատկերները պատկերացում են տալիս քարի դարի որսորդ-անասնապահների մասին:

Հայաստանի ժայռապատկերների ճշգրիտ թվագրում գոյություն չունի, նրանց բացարձակ տարիքը որոշելը խիստ դժվար է, քանի որ դրանք չեն ուսումնասիրվել հնագիտական հայտնագործություններին զուգահեռ: Տարիքով նրանք չեն համընկնում նախնադարյան հայտնի կայանների և բնակավայրերի հետ: Բացի այդ՝ հնագիտական հուշարձանները և առավել ևս քարե գործիքները, բացառությամբ Արագածի (Ձաղաներ) նյութերի, չեն կապվում ժայռապատկերների տեղավայրերի հետ: Գոյություն ունեցող սահմանափակ քանակությամբ նյութերը բավարար չեն դրանց տարիքը որոշելու համար: Այդ իսկ պատճառով այդ հուշարձանների ժամանակագրության պարբերացման և թվագրման հարցերը մնում են չլուծված: Ամենից դժվար է որոշել վաղ շրջանի ժայռապատկերների տարիքային սահմանը: Հնագիտական նյութեր ունեցող մի շարք քարայրերի նկարների համեմատումը ժայռապատկերների հետ, հնարավորություն է տալիս մոտավոր թվագրում կատարել: Այդ նպատակով մենք համադրել ենք նրանցում առկա կենդանական աշխարհը՝ պատմական տվյալների հետ: Այդ նկարների մոտավոր թվագրումը իրականացնելիս՝ մենք հիմք ենք ընդունել պատինայի գույնը, որը ժամանակին համապատասխան անցում է կատարում մուգից դեպի բաց երանգները, ինչպես նաև նկարների ոճը, կատարման վարպետությունը և բովանդակությունը:

Գեղամա լեռների, Արագածի և Ձանգեզուրի ժայռապատկերների թվագրումը դժվարանում է նաև այն պատճառով, որ մի շարք դեպքերում տարբեր ժամանակներում կատարված նկարները կողք-կողքի են: Ինչպես ասել ենք, նրանց մեջ ամենավաղն են համարվում սխեմատիկ, մի չընդհատվող գծով կատարվածները, որոնք շատ վատ են պահպանվել: Իհարկե, Հայաստանում պահպանվել են նաև եզակի շատ հին ժայռանկարներ, որոնք պատկերում են անհետացած փղեր, վայրի ցուլեր և հսկայամարմին այլ կենդանիներ:

Հայաստանի Հանրապետությունում հնագույն ժայռապատկերը գտնվել է Ջերմուկում, որը հիշեցնում է փիղ կամ մանձնտ, հավանաբար, բնորոշ վերին պալեոլիթին: Կատարման տեխնիկայով այն նկար է, ոչ թե փորագրություն:

Հաջորդ ժամանակաշրջանին են վերաբերում Արագածի քարայրային նկարները՝ որսի տեսարաններ առանց շան (նկ. 1, 2):

Արագածի նախնադարյան արվեստը առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Այդ քարայրում գտնված մեզոլիթյան գործիքներից դատելով ժայռապատկերները մեզոլիթի ժամանակաշրջանի են:

Գեղամա լեռներում ներկայումս հաշվվում են հազարավոր ժայռապատկերներ՝ նեոլիթին, պղնձի, բրոնզի դարերին պատկանող:

Պետք է ենթադրել, որ Հայաստանի ժայռապատկերները գոյություն են ունեցել դեռևս վերին պալեոլիթի ժամանակաշրջանում: Այդ արվեստը ստեղծողները որսորդների, ապա անասնապահների բազմաթիվ սերունդներ են, որոնք այդ հեռավոր ժամանակներում բնակեցնում էին նշված վայրերը: Ավելի ուշ՝ նոր քարի և պղնձի դարերում, անասնապահների արվեստը կատարելության հասավ և երկարատև զարգացում ապրեց՝ մի քանի հազարամյակ:

Հայաստանում պղնձի դարի ժամանակաշրջանում ի հայտ են գալիս ծիերի և այլ քաշող կենդանիների, ինչպես նաև արորի և սայլի պատկերներ: Այդ ժամանակաշրջանի պատկերները հետզհետե դառնում են ուրվագծային: Առավել ուշ ժամանակների աշխատանքները տարբերվում են ոչ միայն ձևով, այլև պատկերվող առարկայի համդեպ վերաբերմունքով: Մարդկանց և կենդանիների ուրվագծերը հստակություն են ձեռք բերում, ի հայտ են գալիս նույնիսկ դիմագծերը: Վատ է թվագրված նաև հաջորդ ժամանակաշրջանը, որը նշանավորվում է կենդանիների ուրվագծային պատկերմամբ:

Այսպիսով, Հայաստանի նախնադարյան հասարակության ժամանակաշրջանի պատկերները իրենց բովանդակությամբ և ոճական առանձնահատկություններով բաժանվում են մի քանի հիմնական շրջանների:

1. Հայաստանի ժայռակարչության **հնագույն շրջանի** նմուշը փղի (մամոնտի) պատկեր է: Փղ-մամոնտ ներկայացնող ժայռապատկերը հատուկ է ուշ հին քարի դարին (վերին պալեոլիթ՝ 40000-12000 տարի մ.թ.ա.):
2. **Միագիծ ժայռապատկերների շրջանը**, որը նշանավորվում է այծերի ու ոչխարների, ինչպես նաև որսի տեսարանների, նետ-աղեղով ու տեգերով զինված մարդկանց (առանց շան մասնակցության) պատկերների առկայությամբ: Դա բնորոշ է միջին քարի դարի՝ մեզոլիթի (12000-8000 տարի մ.թ.ա.) ուշ շրջանին:
3. **Խորաքանդակ գծային ժայռապատկերների ժամանակաշրջանը**, երբ ի հայտ են գալիս բազմաֆիգուր սյուժետային նկարներ (բազմազան կենդանիներ, այծյամների, ոչխարների, ցուլերի, եղնիկների որս և նետ ու աղեղով զինված մարդիկ՝ շների ուղեկցությամբ): Սա վաղ հողագործության և անասնապահության ժամանակաշրջանն է՝ բնորոշ նեոլիթին (7000-4000 տարի մ.թ.ա.):
4. **Եզրագծային ժայռակարների ժամանակաշրջան**. մարդկանց և կենդանիների ֆիգուրները եզրագծերով են, զերակշռում են բարդ համադրություններն ու սյուժետային պատկերները: Ի հայտ են գալիս ծիեր, ծիավորներ՝ զինված նետ ու աղեղով, շների հետ, այծյամների, ոչխարների, ցուլերի և եղնիկների որսի տեսարաններ: Հողագործական և անասնապահական տնտեսության մեջ կիրառվում են քաշող կենդանիներ՝ բնորոշ ենեոլիթ - պղնձ-քարի դարին (3000-2000 տարի մ.թ.ա.):

ժայռապատկերների փոքրիկ խումբը (գերազանցապես Սյունիքի նյութերը) կարելի է վերագրել ավելի ուշ ժամանակի՝ մ.թ.ա. առաջին հազարամյակին: Նշված չորս շրջանների ժայռապատկերները հանդիպում են ամենուր, իսկ վաղ ժամանակաշրջանների հին նմուշները պահպանվել են սակավաթիվ վայրերում:

Արագածի, Սյունիքի և Գեղամա լեռների լավագույն ժայռապատկերներն իրավամբ կարող են համարվել Հայաստանի նախնադարյան արվեստի գլուխգործոցներ:

Արևմտյան Հայաստանում (Փիրին-Ադիյամանի և Կարսի շրջաններում) նույնպես լայնորեն տարածված են ժայռապատկերները: Նրանք հայտնաբերվել են 1937 թվականին ոչ մեծ քարայրում՝ Փալանլի-Ադիյաման-Մալաթիա տանող ճանապարհին: Քարայրը կազմված է երեք խոր որմնախորշերից: Նրանցից երկուսում պատինացված նկարներ կան: Դրանք փորագրված են կրաքարե ժայռին և պատկերում են ոճավորված վայրի այծեր: Ե. Պիտարը ենթադրում է, որ դրանք կարելի է վերագրել վերին պալեոլիթի մադլենյան ժամանակաշրջանին և որոշ նմանություն է գտնում Առաջավոր Ասիայի, Հյուսիսային Աֆրիկայի և Իսպանիայի ժայռապատկերների հետ:

Ելնելով Հայաստանի Հանրապետության ժայռապատկերների (Արագած, Գեղամա լեռներ, Սյունիք) առանձնահատկություններից՝ մենք եզրակացնում ենք, որ Փիրինի (Ադիյաման) և Կարսի նյութերը չի կարելի թվագրել ուշ վերին պալեոլիթից և մեզոլիթից ավելի վաղ, ինչպես և չի կարելի թվագրել ավելի ուշ ժամանակով, քան պղնձի դարն է:

Այսպիսի եզրակացության ենք հանգում դիտարկելով պղնձի դարի բարձր գեղարվեստական արժեք ունեցող նկարներն ու քանդակները, որոնք իրենց զարգացումն են ստացել ինչպես եղնիկների, այծյամների, ոչխարների, ծիերի, շների ուրվագծային նկարներում, այնպես էլ արտահայտիչ քանդակներում*:

* Այս աշխատությունը պատրաստ է եղել հրատարակության 1970 թվականին, ուստի հղում չկա հետազայում տպագրված մասնագիտական գրականությանը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Բարսեղյան Լ. Ա., *Նոր Նյութեր Հայաստանի հնագույն շրջանի արվեստի պատմության վերաբերյալ*, ՊԲՀ, 1966, N3:
- Կարախանյան Գ. Հ., Սաֆյան Պ. Գ., *Ժայռապատկերներ Սյունիքում*, «Սովետական արվեստ», 1967, N1:
- Կարախանյան Գ. Հ., Սաֆյան Պ. Գ., *Հայաստանի հնագույն պատմության նորահայտ հուշարձաններ*, ՊԲՀ, 1969, N1:
- Կարախանյան Գ. Հ., Սաֆյան Պ. Գ., *Սյունիքի ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները*, հ. 4, Երևան, 1970:
- Ղափանցյան Գ. Ա., *Հնության մի քանի հիշատակարաններ*, «Արարատ», 1914, N1:
- Плотровский Б. Б., *Археология Закавказья*, Л., 1949.
- Սամուելյան Խ. Ա., *Հին Հայաստանի կուլտուրան*, հ. 1, Երևան, 1931:
- Սարգսյան Ա. Հ., *Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում*, Երևան, 1967:
- Տեր-Մովսիսյան Ա., *Արարատի և Արագածի գագաթներին*, «Արարատ», 1913, N1:
- Քալանթար Աշխ., *Արագածը պատմության մեջ*, Երևան, 1935:

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ*

- С. А. Сардарян, *Палеолит в Армении*, Ереван, 1954.
- Ա. Հ. Սարգսյան, *Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում*, Երևան, 1967:
- С. А. Сардарян, *Древнейшая история и культура Армении*, Ереван, 1971.
- Պալեոլիթը Հայաստանում, *Հայ ժողովրդի պատմություն*, բազմահատորյակ, հատոր 1, Երևան, 1971:
- Մեզոլիթը և նեոլիթը Հայաստանում, *Հայ ժողովրդի պատմություն*, բազմահատորյակ, հատոր 1, Երևան, 1971:
- Ա. Հ. Սարգսյան, *Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան*, Երևան, 2004:

*Հոդվածները նշված չեն:

A FEW WORDS

Armenian Petroglyphs from Bronze to Stone Ages is archeologist Sandro Sardaryan's last unprinted study published now, 15 years after the author's decease.

It is difficult to overestimate S. Sardaryan's contribution to the ancient history of Armenia. In result of nearly a century of studies conducted by Armenian and foreign scientists, only 4000 years were attributed to the history of Armenia. The very few artifacts of the Stone and Bronze ages were not substantiated. Following the meticulous study of the area in Aragats initiated in 1944, S. Sardaryan has discovered 12 site-workshops of the primitive man on the slopes of Mount Artin: *in fact, the most ancient and longest period of the history of mankind was revealed and described by that. It has been confirmed that the primitive man lived in the territory of our country millions of years ago and that our country is a part of the wide area where the man has originated, taken shape, and passed all the phases of development; at that, this process has been continuous.*

'Paleolit in Armenia', a Russian-language monography published in Yerevan in 1954, has been declared one of the most significant achievements of the Soviet archeology and has entered into scientific circulation. The compilations such as Essays on USSR History, The History of USSR, World History, and The Primitive Society, a monography by Academician P. Yefimenko, begin with the Armenian Paleolit.

The book Paleolit in Armenia has been translated into French. Individual chapters of The Primitive Society in Armenia, a book published in 1967, have been published in British archeological periodicals and attracted the attention of foreign scientists.

Charles Barney, a professor of the University of London and a prominent archeologist who has conducted very productive excavations in Western Asia, used his findings and those of S. Sardaryan to publish his work titled Ararat and Caucasia; the Population of Hill-Habitations.

Sardaryan has conducted studies of petroglyphs spread over the slopes of Aragats and Geghama Mountains from 1945 to 1961 and 1963 to 1982 parallel with his regular excavations in Shengavit and lectures at the Yerevan State University.

The petroglyphs of Aragats and Geghama Mountains, as the reader will see, are numerous and diverse. They represent the world as perceived by ancient people. Moreover, there are petroglyphs that are yet to be deciphered.

I am convinced that this book will raise extensive response. The petroglyphs will be of great interest not only for experts of science and arts, but for wide range of common readers as well.

Grigor Karakhanyan

ARMENIAN PETROGLYPHS FROM STONE TO BRONZE AGES IN ARMENIA*

Among the monuments of the material culture of the Stone Age in Armenia, petroglyphs¹ found in a number of locations have a significant role. They have attracted the archeologists' attention many times and have risen meditations upon the mystery of their age and origin. This matter is not fully resolved yet even though the petroglyphs are of no lesser importance for shedding light upon the history of the primitive human than the Stone Age cave images in Europe.

The petroglyphs that we are interested in are of a unique style and rich content.

On the slopes of Aragats Mountain, in different areas of Geghama Mountains, on Paytasar and other locations now abandoned and deserted, in 1945-1980, we were able to discover numerous images of roes, moufflons, deer, dogs, horses, donkeys, buffalos, carnivores, women, hunters (armed with bows, arrows, and spears), birds, wagons pictured through carving on smooth surfaces of rocks (pic. 1-205, etc)². They are not only of historical, but also of important artistic significance due to their unique style and rich contents.

The sites of discovery of petroglyphs in Armenia may be considered among the most outstanding monuments of the ancient times. Such places occupy enormous areas and are mostly encountered in shallow mountain valleys of Geghama Mountains, elevated slopes

* Translated from Armenian by **Zohrab Sarkissian**.

¹ S. H. Sardaryan, *The Primitive Society in Armenia*, Yerevan, 1967, p.113-122, table XIX-XXXII, pic.24-29.

A small number of petroglyphs have been discovered in Armenia earlier. The first data on petroglyphs of Aragats Mountain have been presented by Grigor Ghapantzyan (*A Few Memories of Antiquity*, Ararat Magazine, 1914, no.1, p. 95).

Mesrop Ter-Movsisyan has seen several similar petroglyphs on the elevated slopes of Aragats (*On the Tops of Ararat and Aragats*, Ararat Magazine, 1913, no.1, p. 66).

The few petroglyphs discovered by G. A. Ghapantzyan and M. Ter-Movsisyan have been referred to by Kh. S. Samuelyan (*The Culture of Ancient Armenia*, vol.1, Yerevan, 1931, p.162-163).

In 1930s, Ashkharhbeq Kalantar had been studying the petroglyphs, and he had discovered another small number of them on the slopes of Aragats mountain as well (A. Kalantar, *Aragats in History*, Yerevan, 1935, p.73-74, pic.22, 23). The relevant materials have been published by L. A. Barseghyan (*New Materials on the History of Art of the Ancient Period in Armenia*, HPM, 1966, no.3, p.147-160).

B. B. Piotrovsky has also studied petroglyphs and their chronology (*The Archaeology of Transcaucasia*, Leningrad, 1949).

A few geologists, A. P. Demyokhin, V. Avetisyan, S. P. Balyan, E. Malkhasyan, have photographed the petroglyphs which they had discovered in Geghama Mountains, Zangezour, and Jermouk during field works. In 1966-1968, G. H. Karakhanyan and P. G. Safyan discovered a large number of petroglyphs on Ughtasar Mountain in Zangezour (*Petroglyphs of Syunik. The Archaeological Monuments of Armenia*, vol.4, Yerevan, 1970).

² In 1963, architect T. E. Gevorgyan made on-site drawings of the petroglyphs discovered on the slopes and in caves of Aragats Mountain. In 1963 and 1964, architect Suren Petrosyan accompanied us to Geghama Mountains and made on-site drawings of petroglyphs at our instructions. Later, knowing their location, S. Petrosyan published articles and arranged exhibitions acting as the finder of the petroglyphs in Geghama Mountains. After 1964, the drawings of the petroglyphs in Geghama Mountains were made by architects T. Y. Gevorgyan and Y. A. Tamanyan.

and caves of Aragats Mountain, and in the mountains of Syunik (Sisian)¹.

Their geographic layout reveals a certain pattern. In petroglyphs of Geghama Mountains, images of animals and people armed with bows and arrows dominate. They can be found in piles of stone blocks in dales, mostly on the slopes of low hills. The range of such dales stretches north-east from Artiz village to Paytasar and further to Ziarat mountain. Bulks of stone blocks with petroglyphs are piled up along this range which sides with the summer grassland belt at upper alpine meadows.

The petroglyphs of Aragats and Geghama Mountains are located on the highest mountain belts of Armenia, in stony dales. Among them, Paytasar has the richest collection at 3 000 m above sea level. At present, the area is the most convenient summer grassland for migrant cattle breeders and, presumably, a place of worship or a meeting spot for mountain hunters and cattlemen. Dales with scattered fragments of cliffs covered with images stretch for 50 km, forming some kind of wonderful open-air art gallery.

The elephantine images in Jermouk and the ones picturing a migration of roes drawn on the walls of a cave in Aragats are among the most ancient monuments of petroglyphic art in Armenia. The latter composition displays strings of herds consisting of longicorn roes and kids, led by roe-buck; they are being chased by hunters armed with spears, bows and arrows (pic. 1, 2).

The petroglyphs of such an early period stand out by their extremely simplified linear images composed by a few straight lines in Aragats (Zaghas): their details diminish gradually until turning into geometric figures. Among the monuments of the early period, the carved images of wild buffalos are particularly notable. The remains of these extinct species have been discovered in settlements of the New Stone Age and the Copper Age in Armenia. Scratched on the bulk of a cliff, this image, presumably a piece of ancient art, has captured the moment when a hunter accompanied by two dogs transfixes a crook-horned animal (buffalo) with an arrow. A little lower, a man is pictured with his arms stretched aside and also a goat below the dogs (pic. 176).

The image of a man holding the handle of a plough is of exceptional interest. The second rock bears the images of 6 deer and a man armed with bow and arrow and accompanied by a dog. An unidentified beast looking like a lion is enclosed in a circle. All the images represent outline drawing. There are also three- and two-wheel open and covered carts among the images (pic. 52, 53, 54). In another segment, in the central part of the rock, there is a cart with a man and a woman armed with bows and arrows standing on it. There are circles drawn on the woman's head and on the both sides of her legs. On the right, there are two naked women, one with her arms extended forward and the other with her arms raised over her head (pic. 50).

The image of a man standing on a he-goat and holding its horns is somewhat different. A hunter stands across the road; a dog chases the he-goat. On a cliff next to them, there are three deer and an archer with a quiver on his side (pic. 49).

Large wild animals have been the main subjects for the art of the early age. Yet, the primitive artist has not been indifferent to the characters. Not far from Paytasar, on a cliff fragment blackened by time, a strongly dramatic scene is pictured. A doe shelters its kid between the legs as if attempting to protect it from the hunter and dogs (pic. 4).

¹ There are many petroglyphs in Kars, Pirin (Western Armenia) and other regions.

The bulk of the petroglyphs of the early period consists of various compositions including images of bulls, deer, roes, sheep, horses, and birds. The images are mostly of couples: the female and the kid, the male and the female. Images showing long strings of the same animals are quite characteristic.

However, group images picturing hunting scenes, animals, dogs, people armed with ropes have their parallels in different places: an evidence of the cultural nature of these petroglyphs which relate to the magical rituals of ancient hunting. Similar images showing proceeding strings of deer, goats, horses, birds have been carved on pottery discovered in Shengavit (III Millennium B.C.).

In ancient petroglyphs, the nudity of men and women is depicted in full detail. Men and women are armed with bows and arrows and accompanied by dogs.

On one of the rocks, a man, a woman, and a child are pictured with their hands in the air. Another composition displays a man and a woman with beast-like heads: supposedly, they are wearing masks. On the third, a man feeds a domestic goat (pic. 129). There are certain everyday features in the "Hunting Family" scene. Perhaps, it had been induced by some ritual. A hunting scene relates to a later period; its two-dimensional style is characteristic for the art of the hunting era.

In petroglyphs performed through engraving, the artistic skill for group images has achieved perfection. Such images surpass the masterpieces of Paleolith. A new feature, multi-figure compositions, appears in them. A composition in Geghama Mountains realistically pictures a group of hunters, including a woman and a child, armed with a bat, a spear and a harpoon, ropes, bow and arrows. Accompanied by dogs, they are chasing animals: wild sheep, roes, chamoises, deer, and bulls. The armed people and the animals are placed on different sides of the image. The composition has an astonishing dynamics; the figures are bent forward with their legs wide apart. The individual features of the archers standing with drawn bows have been captured quite precisely. The animals are aimed at with bats, arrows, spears, harpoons, and nooses.

One of the characteristic features of the Armenian petroglyphs is the lack of painted images. The rare traces of painting show that some of the petroglyphic images have once been colored with mineral paints (mostly ochre), yet no color images have been found. Studies of the caves may offer some explanation of this matter.

Not large, and yet masterfully carved outline figures of animals (roes, deer, wild bulls) and people relate to the era of hunting lifestyle in Geghama Mountains, Aragats, Zangezur. These images demonstrate certain skills in truthful portrayal of animals and aspirations for artistic comprehension of the characters. For stronger expressiveness of the outlines, the artist has engraved the lines as if to underline the dynamics of the character. Here, the brilliant mastership of the ancient artist combines with thorough knowledge of the subject pictured, which reflects in the images of hunters, roes, deer, horses, donkeys, and birds. The deer are small and homogeneous, and yet each of them has unique features and expressiveness of its own. The singularity of the artistic performance has enhanced the dynamics and the tensivity of the animal's image. By detailed linear engraving, not only the silhouettes, but also the individual parts outlined by distinct strokes. The skillful performance organically bound with the plot have resulted in deep expressiveness of the image.

The art of the New Stone Age of the following period, the period of cattle-breeding and farming, is more diverse. The best reflection of this are the petroglyphs scattered around the

slopes of the hills in the south-western part of Paytasar. Multiple eroded cliffs form some kind of square with a surface resembling an artist's canvas. Thorough studies of these petroglyphic monuments of Aragats and Geghama mountains prove that the art of those days has had a long period of development. Here, on separate rocks side by side, images performed at different times have been found. Some of them represent linear pictures of an earlier period. They have been performed in somewhat schematic manner and this sometimes makes it impossible to interpret them. Many of them still remain incomprehensible, e.g. those picturing various monsters. On a number of rocks, the monsters are pictured next to goats and dogs. These are preternatural creatures with massive, long, and curved bodies, long crooked legs, aquiline claws and beast-like heads on long necks, and horns (pic. 97, 98, 99).

By the end of New Stone Age, sheep-breeding took shape in Armenia and the graphic art in Geghama Mountains entered a new phase. Complex-plot engraving appeared to picture the migration of the inhabitants and the herds from plains and lowlands to higher mountain belts. The earliest samples of graphic art of this region date back to the cattle-breeding period. There are thousands of them in the rocky dales of Geghama Mountains and Aragats. On eroded rocks of black basalt, images of moufflons, roes, bulls, deer, and other animals, even horses, have been carved. By content, these images are similar to the petroglyphs in Syunik (Zangezur)¹. The latter ones also picture roes, gazelles, bisons, aurochs, boars, deer, and horses. The carnivores are represented by jaguars, lions, and cave bears. Humans are pictured in close-up manner: they are armed with bows, arrows, spears, shields, and accompanied by dogs. Images of bulls yoked to two- and four-wheel carts may be found as well. Hunting scenes dominate here, too; mostly, episodes from the hunters' life are pictured.

Early instances of petroglyphs have been discovered in Geghama Mountains. In hunting scenes, usually sheep, roes, bulls, bisons, deer, dogs, and carnivores, supposedly of Felidae family. The human figures are minimalistic: with short, sometimes longer massive legs, slim bodies with thin waists, large round heads. Later, the images become outline and have more complex forms. Such petroglyphs may be found in Geghama and Zangezur Mountains. The stylization of the bull and the human figures is quite interesting.

It is notable that the graphic art of Geghama Mountains, which relates to the petroglyphs of Aragats and Zangezur by its age and stylization, has developed the same way, from primitive linear-natural images to realistic ones and then, with vivid stylization, to outline images of the later period. The latter ones stand out for their finer lines; obviously, the artist had been using harder tools to carve the stone more skillfully. The compositions become more complex, too. In the course of time, the carved lines have eroded, faded, and developed a rust-color patina.

On one of the rocks, the image of a group of people is placed on the top and a group of animals is pictured at the bottom in the foreground. To indicate a multitude of deer, the artist had sometimes added extra legs or pictured only the horns.

The art of Paleolith has never addressed the humans unlike the petroglyphs of the Late Middle Stone Age, Neolith, and the Copper Age in Armenia. This is apparent from the artist's efforts to carve the human figures most carefully and in detail as if to stress their leading role. The human has been in the very essence of the art of Ancient Armenia as the Nature's

¹ G. H. Karakhanyan, P. G. Safyan, *The Petroglyphs in Syunik*. "Soviet Art" magazine, 1967, no.1, p. 31-38. Same authors, *The Newly Discovered Monuments of Ancient History of Armenia*. HPM, 1969, no.3, p. 275-283. Same authors, *The Petroglyphs of Syunik, The Archaeological Monuments of Armenia*, vol. 4, Yerevan, 1970.

main driving force. The narrative feature of the petroglyphs and the accentuation of the details offer a rather clear understanding of the life of the people of that time. Men are often naked, while women are clothed.

It is known that hunting had been the humans' main occupation until Neolith. They hunted red deer, chamoises, wild sheep, and roes, but there are also dogs pictured in the images of the New Stone Age. The artist has been stunningly observant while picturing hunting scenes. The hunter is in the foreground, armed with spear, bow and arrow. Two types of bow are pictured: the larger bow looks like a long and wide arch and the smaller ones have a curve in the middle. It is highly probable that the larger bows have been typical for earlier times.

Judging from the images in Geghama mountains, only the dog had been considered a domestic animal in Early Neolith tribes, but in developed Neolith, sheep and goat appeared.

One of the images shows a remarkable hunting scene: a hunter intercepts an animal, while a little higher the same animals come across other hunters who threaten the formers with spears. Some pictures show hunters chasing chamoises and deer with their heads directed forward and spears, bows and arrows held out.

The migrating people have stayed longer in high-altitude mountain belts of Armenia since, due to very favorable living conditions, there have been large numbers of wild animals in these areas. Moreover, cattle-breeding developed here with time as well. The images picturing this era tell us about the hunters and cattle-breeders of the Stone Age.

There is no precise dating of the Armenian petroglyphs. The determination of their absolute age is extremely difficult since they have not been studied parallel with the archeological findings. They do not match age-wise with the known primitive sites and settlements. At that, the archeological monuments and, moreover, the stone tools, except for the materials excavated on Aragats (Zaghas), do not correspond to the places where petroglyphs exist. The materials existing in limited numbers are insufficient for determination of their age and, therefore, the issues related to the chronology, systematization, and dating of these monuments still remain unresolved. The age limits of the petroglyphs of the early period are the most difficult to determine.

Comparison of a number of petroglyphs (offering archeological material) with the images on cliff fragments has allowed to conduct approximate dating. Thereto, we collated the fauna pictured in them with historical data. In conducting approximate dating of these images, for the time being, we proceed from the color of the patina which displays transition from darker to lighter hues depending on age, as well as from the style of the images, the skill of performance, and the contents.

The dating of the petroglyphs in Geghama Mountains, Aragats, and Zangezour is even more complicated since in a number of instances there are images carved in different times on rocks arranged very close to each other. Among them, as mentioned above, the ones performed schematically in a single uninterrupted line are considered to be the earliest. At that, they are very poorly preserved.

Naturally, the older petroglyphs have appeared in Armenia very early; an evidence of this are the figures of extinct elephants, wild bulls and other gigantic animals.

The most ancient petroglyph in the Republic of Armenia has been discovered in Jer-mouk. It represents an image resembling an elephant or mammoth, apparently, an animal characteristic for Upper Paleolith. Afterwards, this image has been replaced with so-called linear carving.

The cave images of Aragats, picturing hunting scenes without dogs, are attributed to the next following period (pic. 1,2).

The primitive art of Aragats is of particular interest. Mesolithic tools found in the caves enable to attribute the petroglyphs to earlier times (Mesolith).

In Geghama mountains, there are thousands of petroglyphs which date back to Neolith, Copper, and Bronze Ages.

Supposedly, the petroglyphs existed in Armenia as early as in Upper Paleolith. The creators of this kind of art have been many generations of hunting and cattle-breeding men who inhabited the aforementioned areas those distant times. Significantly later, in the New Stone and the Copper Ages, the art of the cattle-breeders reached a higher level and developed further for quite a long time, a few millennia.

In the Copper Age, images of horses and other draft animals appeared along with images of ploughs and carts. The drawing style in that period gradually became outlinear. The works of later times differ not only by their form, but also by the approach to the pictured subject: the outlines of people and animals are more vivid and even facial features are pictured. The next following period remarkable for the transition to linear imaging of animals is poorly dated, too.

Hence, the petroglyphs of the primitive society era in Armenia are divided into a few main periods due to the peculiarities of their contents and style.

1. The monuments of **the most ancient period of Armenian petroglyphs**, the figures of mammoth-elephants. The period of petroglyphs picturing these animals is characteristic to the late Old Stone Age (Upper Paleolith), 40000-12000 B.C.
2. **The period of unilinear petroglyphs**, representing the appearance of goats and sheep as well as hunting scenes with people armed with bows, arrows, and spears, without dogs. This is a period characteristic to the late Middle Stone Age, Mesolith (12000-8000 B.C.).
3. **The period of engraving with deeper outline**, when multifigure anecdotic images of various animals, hunts for roes, sheep, bulls, deer, and people armed with bows and arrows and accompanied by dogs. This is the period of early farming and cattle-breeding characteristic for Neolith (7000-4000 B.C.).
4. **The period of carved outlines and silhouettes**: the figures are pictured by outlines; complex compositions and anecdotic pictures. They show horses, people on horseback armed with bows and arrows, scenes of hunting for roes, sheep, bulls, deer. In the farming and cattle-breeding practices, draft animals have been used, which are characteristic for Eneolith, the Copper-Stone Age (3000-2000 B.C.).

A small group of petroglyphs (mostly the materials discovered in Syunik) may be even attributed to a later period, the first millennium B.C.

The petroglyphs of these four periods can be found everywhere, while the ancient monuments of earlier eras have preserved in a very few places. The best images found in Aragats, Syunik, and Geghama Mountains may by right be considered masterpieces of the primitive art of Armenia.

In Western Armenia (in the surroundings of Pirin-Adiyaman and Kars), petroglyphs are widespread, too. They were discovered in 1937 in a small cave by the road to Palanli, Adiyaman, Malatia. The cave has three deep niches: the two of them have patinated images. They have been carved on limestone cliff and picture stylization of wild goats. E. Pitar believes that

they may be attributed to the Magdalenian era of Upper Paleolith and finds a certain similarity between them and the petroglyphs of Fore-Asia, North Africa, and Spain.

Considering the specifics of the petroglyphs of Armenia (Aragats, Syunik, Geghama Mountains), we come to the conclusion that the materials found in Pirin (Adiyaman) and Kars cannot be attributed to any time earlier than the late Upper Paleolith and Mesolith, as well as later than the Copper Age.

This conclusion of ours is supported by studies of highly valuable artistic pictures and statuettes of the Copper Age, which demonstrate the development of the performance both in outline images of deer, roes, sheep, horses, dogs and in expressive statuettes of these animals.

LITERATURE

- Barsegyan, L. A.:** *New Materials on the History of Art of the Ancient period in Armenia.* HPM, 1966, no.3 (in Armenian).
- Karakhanyan G. H., Safyan P. G.:** *The Petroglyphs in Syunik.* "Soviet Art" magazine, 1967, no.1 (in Armenian).
- Karakhanyan G. H., Safyan P. G.:** *The Newly Discovered Monuments of Ancient History of Armenia.* HPM, 1969, no.3 (in Armenian).
- Karakhanyan G. H., Safyan P. G.:** *The Petroglyphs of Syunik.* The Archaeological Monuments of Armenia, vol. 4, Yerevan, 1970 (in Armenian).
- Ghapantsyan G. A.:** *A Few Memories of Antiquity.* Ararat Magazine, 1914, no.1 (in Armenian).
- Samuelyan Kh. S.:** *The Culture of Ancient Armenia,* vol. 1, Yerevan, 1931 (in Armenian).
- Sardaryan S. H.:** *The Primitive Society in Armenia.* Yerevan, 1967 (in Armenian).
- Ter-Movsisyan M.:** *On the Tops of Ararat and Aragats.* Ararat Magazine, 1913, no.1 (in Armenian).
- Kalantar A.:** *Aragats in History.* Yerevan, 1935 (in Armenian).
- Piotrovsky B. B.:** *The Archeology Transcaucasia.* Leningrad, 1949 (in Russian).

LIST OF AUTHOR'S WORKS*

- Sardaryan S. H.:** *Paleolith in Armenia.* Yerevan, 1954 (in Russian).
- Sardaryan S. H.:** *The Primitive Society in Armenia.* Yerevan, 1967 (in Armenian).
- Sardaryan S. H.:** *The Ancient History and Culture in Armenia.* Yerevan, 1971 (in Russian).
- Paleolith in Armenia.* Multi-volume edition of the history of the Armenian nation, volume 1, Yerevan, 1971 (in Armenian).
- Mesolite and Neolith in Armenia.* Multi-volume edition of the history of the Armenian nation, volume 1, Yerevan, 1971 (in Armenian).
- Sardaryan S. H.:** *Armenia as Cradle of Civilization.* Yerevan, 2004 (in Armenian).

* This monography was ready for publication in 1970, hence it contains no references to specialized literature published later.

* No reference to articles.

ДВА СЛОВА

"Наскальные изображения в Армении от каменного до бронзового веков" — последнее неизданное исследование археолога Сандро Сардаряна, которое публикуется через 15 лет после смерти автора.

Трудно переоценить вклад С. Сардаряна в области древнейшей истории Армении. В результате почти века исследований армянских и зарубежных ученых, истории Армении выделялось 4000 лет. Немногочисленные находки, датируемые каменным и бронзовым веками не были обоснованы. После детальных исследований территории Арагаца, начатых в 1944 году, С. Сардарян обнаружил 12 пристанищ-мастерских на склонах горы Артин: **фактически, был обнаружен и освещен самый древний и длительный период истории человечества. Было подтверждено, что доисторический человек обитал на территории нашей страны миллионы лет назад, и что наша страна входит в широкий пояс, где человек образовался, сформировался и прошел все фазы развития, причем непрерывно.**

Монография "Палеолит в Армении", изданная в 1954г. в Ереване на русском языке, была признана одним из важнейших достижений советской археологии и вошла в научный оборот. Сборники "Очерки истории СССР", "История СССР", "Всемирная история", а также монография академика П. Ефименко "Первобытное общество" начинались палеолитом Армении.

Книга "Палеолит в Армении" была переведена на французский. Отдельные части изданной в 1967г. книги "Первобытное общество в Армении" были опубликованы в британской археологической прессе и привлекли внимание зарубежных ученых.

Профессор Лондонского университета Чарльз Барни, который провел продуктивные раскопки на территории Передней Азии, опубликовал труд "Арагат и Кавказ, население холмов-пристаней" пользуясь результатами как собственных раскопок, так и произведенных С. Сардаряном.

Исследованиями наскальных изображений, раскиданных по склонам Арагаца и Гегамских гор, Сардарян занимался в 1945-1961 и 1963-1982 годах — параллельно с систематическими раскопками в Шенгавите и лекциям в Ереванском государственном университете.

Наскальные изображения Арагаца и Гегамских гор, как убедится читатель, весьма многочисленны и разнообразны. Они являют собой мировосприятие человека далеких времен. Есть также наскальные изображения, которые все еще нуждаются в расшифровке.

Мы уверены в том, что публикуемая книга вызовет широкий отклик. Наскальные изображения заинтересуют не только специалистов и искусствоведов, но и широкий круг читателей.

Григор Караханян

НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ ЭПОХИ КАМЕННОГО-БРОНЗОВОГО ВЕКОВ АРМЕНИИ

Среди памятников материальных культур Армении эпохи каменного-бронзового веков особое место занимают найденные в ряде мест наскальные изображения.¹ Они не раз привлекали внимание археологов заставляя задумываться над тайной их возраста и происхождения. Эту проблему нельзя считать окончательно решенной и в настоящее время, несмотря на то, что для освещения истории первобытного человека наскальные изображения не менее значительны, чем пещерные изображения каменного века Европы.

Интересующие нас наскальные изображения имеют самобытный стиль и богатое содержание.

На склонах горы Арагац, в разных частях Гегамских гор, на Пайтасаре и других местах, ныне заброшенных и безлюдных, нам удалось выявить в 1945-1980 гг. многочисленные изображения: косулей, муфлонов, оленей, собак, лошадей, ослов, буйволов, хищников, женщин, охотников (вооруженных луками, стрелами и копьями), птиц, телег, выполненных нарезкой на выглаженной поверхности скал (рис. 1-205 и т.д.).² Они имеют не только историческое, но и важное художественное значение.

Места открытий наскальных изображений Армении можно отнести к числу

¹ С. А. Сардарян, *Первобытное общество в Армении*, Ер., 1967, стр. 113-122, табл. XIX-XXXII, рис. 24-29. Наскальные изображения в небольшом количестве были найдены гораздо раньше. О них имеются сведения у Гр. Капанцяна, по словам которого «у самых снежных «ачеканц» (седловин) горы Арагац, на ряде скал, выведены сцены охоты — олени со своими детенышами, собаки...» («Арагат», 1914, №1, стр. 95).

Схожие изображения заметил также Месроп Тер-Мовсисян на высоких склонах Арагаца, «где представлены рогатые животные — косули или олени и люди, вооруженные луками» («Арагат», 1913, №1, стр. 66).

Упомянутые Гр. А. Капанцяном и М. Тер-Мовсисяном наскальные изображения в небольшом количестве повторяются также Х. С. Самвеляном (*Культура Древней Армении*, т. 1, Ер., 1931, стр. 162-163).

С 30-х годов исследованием наскальных изображений занимался Ашхарбек Калантар, выявив их в небольшом количестве на склонах Арагаца (*Арагац в истории*, Ер., 1935, стр. 73-74, рис. 22, 23): Эти материалы отдельным сборником недавно издал Л. А. Барсегян (*Новые материалы по древнейшей истории искусства Армении*, ИФЖ, 1966, № 3, стр. 147-160).

Проблемой наскальных изображений и их возрастом интересовался также Б. Б. Пиотровский (*Археология Закавказья*, Л., 1949).

Ряд геологов — А. П. Демехин, В. Аветисян, С. П. Баян, Э. Малхасян, в разное время, при проведении полевых работ фотографировали обнаруженные ими наскальные изображения на Гегамском хребте, в Зангезуре и Джермуке. В 1966-1968 гг. в Зангезуре, на горе Ухтасар было найдено большое количество наскальных изображений Гр. О. Караханяном и П. Г. Сафьяном (*Наскальные изображения Сюника, Археологические памятники Армении*, т. 4, Ер., 1970).

² В 1963 году наскальные изображения пещер и склон Арагаца копировал архитектор Т. Е. Геворкян. Летом 1963 и 1964 гг. для копирования части наскальных изображений Гегамских гор пригласил архитектора С. Петросяна, который на месте по моему указанию делал нужные копии. В дальнейшем, будучи знаком с местонахождениями наскальных изображений, Петросян писал статьи и организовывал выставки копий, заявляя себя первооткрывателем.

С осени 1964 г. копированием наскальных изображений Гегамских гор занимались архитекторы Т. Е. Геворкян и Ю. А. Таманян.

выдающихся памятников древности. Они занимают громадные пространства и чаще встречаются в горных долинах, на больших скалах и отшлифованных камнях. Большие коллекции этих наскальных изображений тысячами сохранились в неглубоких горных долинах Гегамского хребта, на высоких склонах и в пещерах Арагаца, в горах Сюника (Сисиан).¹

Наблюдается некоторая закономерность в их географическом расположении. В наскальных изображениях Гегамских гор преобладают рисунки животных и людей, вооруженных луками и стрелами. Они находятся в горах каменных глыб горных долин, преимущественно на склонах невысоких холмов. Цепь этих горных долин тянется к северо-востоку от села Артиз, доходит до Пайтасара и далее до горы Зиарат. Громады каменных глыб с наскальными изображениями расположены вдоль этой цепи, примыкающей к поясу летних пастбищ, высоких альпийских лугов.

Наскальные изображения Арагаца и Гегамских гор находятся на самых высоких горных поясах Армении, в каменистых горных долинах. Из них самую богатую коллекцию содержит Пайтасар – на высоте 3 000 м над уровнем моря. В настоящее время это место является самым удобным летним пастбищем для кочующих скотоводов, а в древности, надо полагать, Пайтасар был местом поклонения или встреч горных охотников и скотоводов. На протяжении около 50 км в длину тянутся горные долины, с разбросанными на них обломками скал, покрытыми изображениями, как бы являя великолепную художественную галерею под открытым небом.

К древнейшим памятникам наскального искусства Армении относятся изображения слоноподобных животных в Джермуке и композиции на стенах одной из пещер Арагаца, которые изображают цепное шествие стад, состоящих из длиннорогих маток косуль и козлят, ведомых козлом-вожаком; их преследуют охотники, вооруженные копьями, луками и стрелами (рис. 1,2).

Этому раннему периоду наскальных изображений присущи сильно упрощенные линейные рисунки Арагаца (Заги): они компонованы несколькими прямыми линиями, которые, постепенно утрачивая детали, переходят в геометрические фигуры. Среди памятников раннего периода примечательны вырезанные фигуры диких буйволов. Остатки этих давно вымерших животных найдены в поселениях нового каменного и медного веков Армении. Выцарапанный на громаде скалы этот рисунок, быть может, образец древнейшего искусства, на нем изображен момент, когда охотник в сопровождении двух собак, стрелой, пущенной из лука, пронзает криворогого животного (буйвола); чуть ниже изображен человек с вытянутыми по бокам руками, ниже собак – фигура козы (рис. 176).

Исключительный интерес представляет изображение человека, держащего рукоятку сохи. На втором камне высечены 6 оленей и человек, вооруженный луком и стрелой и сопровождаемый собакой. Неопределенного вида зверь, похожий на льва, обведен окружностью. Все рисунки контурные. Здесь изображены также трехколесные и двухколесные крытые и открытые телеги (рис. 52, 53, 54). В другом месте, в центральной части камня – телега со стоящими на ней мужчиной и женщиной, вооруженными луками и стрелами. На голове и по обе стороны ног женщины нарисованы круги. С правой стороны две нагие женщины, одна с протянутыми руками, другая с

¹ Множество наскальных изображений имеется в Карсе, Пирине (Западная Армения) и других областях.

руками, поднятыми вверх (рис. 50).

Несколько другого типа изображение человека, стоящего на козле и взявшегося за его рога. Поперек дороги стоит охотник, козла преследует собака. Рядом, на скале трое козлов и стрелок с колчаном на боку (рис. 49).

Главными объектами искусства ранней эпохи служили крупные дикие животные. Но первобытный художник был равнодушен к действующим лицам. На почерневшем от времени обломке скалы, недалеко от Пайтасара, изображена сцена, полная глубокого драматизма. Оленья matka приютила между ног детеныша, как бы защищая его от охотника и собак (рис. 4).

Большая часть наскальных изображений раннего периода состоит из разных композиций, представляющих рисунки – быков, оленей, косуль, баранов, лошадей и птиц. Преобладают парные рисунки: мать с детенышем, самец и самка. Особенно характерны состоящие из длинных рядов рисунки однородных животных.

Однако групповые рисунки, изображающие сцены охоты, животных, собак, вооруженных веревками людей, имеют параллели в других местах. Это свидетельствует о культовом характере этих петроглифов, связанных с магическими обрядами ранней охоты. Сходные изображения – рядами движущихся друг за другом оленей, коз, лошадей, птиц – выгравированы на керамических изделиях, найденных в Шенгавите (III тыс. до н. э.).

На древнейших наскальных изображениях нагота мужчин и женщин представлена во всех деталях. Мужчины и женщины вооружены луками и стрелами, их сопровождают собаки.

На одном из камней изображены мужчина, женщина и ребенок с поднятыми руками. На другом – мужчина и женщина с звероподобными головами и поднятыми вверх руками, по-видимому, они в масках. На третьем человек кормит домашнего животного – козу (рис. 129). Некоторые черты бытового характера носит сцена «Семья во время охоты». Не исключено, что стимулом к ней послужила магия. К более позднему времени относится изображение охоты, о чем свидетельствует его плоскостный стиль, характерный для искусства охотничьей эпохи.

В наскальных рисунках, исполненных методом гравировки, искусство в групповых изображениях достигает совершенства. Рисунки эти превосходят шедевры палеолита. Появляется новая черта – многофигурность композиции. В композиции Гегамских гор реалистично представлена группа охотников, в том числе женщина с ребенком, вооруженных дубиной, копьем и гарпуном, веревками, луками и стрелами. В сопровождении собак, они преследуют животных – диких овец, косуль, серн, оленей и быков. На одной стороне находятся вооруженные люди, на другой – животные. Рисунок поражает динамичностью, фигуры устремлены вперед, с широко расставленными ногами. Здесь метко схвачены характерные черты стрелков, стоящих с натянутыми тетивами луков. На животных направлены дубины, стрелы, копья, гарпуны и силки.

Одной из особенностей наскальных изображений Армении является отсутствие расписных рисунков. Имеются редкие следы росписи, говорящие о том, что некоторые из наскальных изображений были когда-то расписаны минеральными красками (преимущественно охрой), но такие до сих пор не встречались. Исследование пещер даст объяснение этого вопроса.

К эпохе охотничьего хозяйства относятся высеченные небольших размеров, но мастерски исполненные контурные фигуры животных (косуль, оленей, диких быков) и людей на фоне Гегамских гор, Арагаца, Зангезура. Здесь налицо некоторый опыт правдивого изображения животных и стремление к художественному осмыслению образа. Для большей выразительности контура художник отчеканивает линии, как бы подчеркивая динамичность образа. Блестящее мастерство древнейшего художника сливается здесь с глубоким знанием изображаемого предмета, что отражается в фигурах охотников, косуль, оленей, лошадей, ослов и птиц. Олени миниатюрны, однотипны, но с характерной особенностью и выразительностью, каждый в отдельности. Своеобразие художественного исполнения усиливает динамику и напряженность образа животного. Контурной нарезкой, с сохранением деталей, переданы не только силуэты, но и отдельные части, оттененные четкими штрихами. Мастерство исполнения и органически связанное с ним содержание создали глубоко впечатляющую выразительность рисунка. Искусство нового каменного века последующего периода – периода скотоводства и земледелия – по своим формам и содержанию более многообразно. Наилучшим выражением этого являются наскальные изображения, разбросанные по склонам холмов в юго-западной части Пайтасара. Многочисленные выветренные скалы как бы составляют обширную площадь, поверхность которой напоминает полотна художника. Тщательное изучение этих наскальных памятников Арагаца и Гегамских гор показывает, что искусство того времени переживало длительный процесс развития.

Здесь на отдельных камнях, стоящих бок-о-бок, обнаружены рисунки, выполненные в разные времена. Часть этих изображений относится к линейным рисункам раннего времени. Сделаны они в несколько схематизированной манере и не всегда удается интерпретировать их. Многие из них остаются неразгаданными, как например, разного вида чудовища. На ряде камней чудовища представлены рядом с козами и собаками. Это сверхъестественные фантастические существа с массивными длинными и кривыми туловищами, длинными кривыми ногами, орлиными когтями и звероподобной головой на длинной шее. Шея снабжена рогами (рис. 97, 98, 99).

К концу нового каменного века в Армении возникает овцеводство, и изобразительное искусство Гегамских гор вступает в новую фазу. Появляется сложно-сюжетная гравировка, изображающая переселение обитателей и стад с равнин и низменностей на высокие горные пояса. Самые ранние образцы изобразительного искусства этих мест относятся к скотоводческому периоду. В каменистых долинах Гегамских гор и Арагаца их тысячи. На выветренных камнях черного базальта вырезаны рядами фигуры муфлонов, косуль, быков, оленей и других животных, даже лошадей.

По содержанию рисунки эти сходны с наскальными изображениями Сюника (Зангезур). Последние также представляют фигуры косуль, газелей, бизонов, туров, кабанов, оленей и лошадей. Из хищников фигурируют ягуар, лев и пещерный медведь. Человек здесь представлен крупным планом. Он вооружен луком и стрелами, копьем, щитом, в сопровождении собаки. Встречаются изображения быков, запряженных в двухколесные и четырехколесные телеги. Здесь также господствуют сцены охоты, преобладают фрагменты из охотничьей жизни.

Ранние образцы наскальных изображений обнаружены в Гегамских горах. В сценах охоты обычны – овцы, косули, быки, бизоны, олени, собаки и хищные звери, по видимому, из семейства тигровых. Фигуры людей, миниатюры – с короткими массив-

ными ногами, а порой – удлинённые, с тонкими корпусами, узкими в поясе, большими круглыми головами. Рисунки более позднего времени становятся контурными и переходят к более усовершенствованным формам. Последние встречаются в Гегамских и Зангезурских горах. Интересна стилизация быка и человеческих фигур.

Примечательно, что изобразительное искусство Гегамских гор, связанное по возрасту и стилизации с наскальными изображениями Арагаца и Зангезура¹, развивалось тем же путём – от примитивного линейно-натурального изображения к реальному, а затем, с резко выраженной стилизацией, к контурному изображению более позднего времени. Последние отличаются тонкостью линий, по-видимому художник пользовался более твердым материалом и более искусно вырезывал камень. Встречаются и более сложные композиции. С течением времени высеченные линии выветрились, вылиняли и образовали патину цвета ржавчины. Наскальные изображения встречаются везде, отдельными композициями идущих в одном направлении небольших стад изящных серн и коз.

На одном из камней изображение группы людей помещено наверху, а внизу, на переднем плане видны животные. Для показа множества оленей и коз художник иногда увеличивал число ног, или же рисовал только рога.

Искусству палеолита было чуждо отношение к человеку, свойственное наскальным изображениям поздне-среднего каменного века, неолита и медного века Армении. Это заметно в стремлении художника внимательнее и детальнее вырезать фигуры человека, как бы подчеркивая тем самым его ведущую роль. Основное содержание искусства Древней Армении – человек, как главная движущая сила природы. Повествовательный характер наскальных изображений и подчеркивание деталей в них дают довольно ясное представление о жизни людей того времени. Мужчины зачастую наги, женщины – одеты.

Известно, что до неолита главным занятием человека была охота. Охотились на благородных оленей, серн, диких овец, косуль, но в рисунках нового каменного века изображена также и собака. Поразительна наблюдательность художника при изображении охоты на диких зверей. На переднем плане – охотник, вооруженный копьем, луком и стрелами; лук представлен в двух формах: больших размеров лук имеет форму длинной и широкой дуги, у маленьких луков – в середине выгиб. Весьма возможно, что большие луки типичны для более отдаленных времен.

Для племен раннего неолита домашним животным, судя по рисункам Гегамских гор, считалась лишь собака, но в развитом неолите также овца в коза.

На одном из рисунков изображена примечательная сцена охоты: охотник пересекает животному дорогу, а чуть выше те же животные натываются на других охотников, угрожающих им копьями. На некоторых рисунках изображены охотники, которые с устремленными вперед головами, вытянутыми вперед копьями, луками и стрелами гонятся за сернами и оленями.

В высокогорных поясах Армении скотоводы задерживались надолго, ибо и там, вследствие особо благоприятных условий жизни, развелось не только большое количество диких животных, но со временем получило распространение и скотоводство. Рисунки, изображающие эту эпоху, дают представление об охотниках-скотоводах

¹ Г. О. Караханян, П. Г. Сафян, *Наскальные изображения в Армении*, «Советакан арвест», 1967, № 1, стр. 31-38. Их же, *Новонайденные памятники древнейшей истории Армении*, ИФЖ, 1969, № 1, стр. 275-283. Их же, *Наскальные изображения Сюника, Археологические памятники Армении*, т. 4, Ер., 1970.

каменного века.

Точной датировки наскальных изображений Армении не существует; установление их абсолютного возраста сопряжено с большими трудностями, так как они не изучались параллельно с археологическими открытиями. Они не совпадают по возрасту с известными первобытными стоянками и поселениями. К тому же, археологические памятники, и тем более, каменные орудия, за исключением материалов, извлеченных на Арагаце (Заги), не увязываются с местами наскальных изображений. Материалы существующие в ограниченном количестве, недостаточны для установления их возраста, и потому вопросы хронологии, систематизации и датировки этих памятников до сих пор остаются неразрешенными. Труднее всего определить возрастные границы наскальных изображений раннего периода.

Сличение ряда пещерных рисунков (давших археологический материал) с рисунками на обломках скал дает возможность осуществить приблизительную датировку. Для этой цели мы сопоставляли изображенный на них животный мир с историческими данными. Осуществляя приблизительную датировку этих рисунков мы основываемся пока на цвете патины, на которой соответственно возрасту заметен переход от темных к светлым тонам, а также на стиле рисунков, мастерстве их исполнения и содержании.

Датировка наскальных изображений Гегамских гор, Арагаца и Зангезура затрудняется и тем, что в ряде случаев рисунки исполненные в разное время покрывают камни, лежащие очень близко друг другу, и среди них, как мы уже отмечали, самыми ранними считаются рисунки, выполненные схематично, одной непрерывающейся линией, и очень плохо сохранившиеся.

Разумеется, более древние наскальные изображения появились в Армении очень рано, о чем свидетельствует наличие фигур исчезнувших слонов, диких быков и других животных гигантских размеров.

Древнейшее наскальное изображение Армении найдено в Джермуке. Это рисунок животного, напоминающего слона или мамонта, по-видимому, характерный для верхнего палеолита. Рисунок этот затем заменяется так называемой линейной вырезкой.

К последующему периоду относятся пещерные рисунки Арагаца – сцены охоты без участия собак (рис. 1, 2).

Первобытное искусство Арагаца представляет собой особый интерес: найденные в этих пещерах мезолитические орудия дают возможность отнести наскальные изображения также к древнейшим временам (мезолиту).

На Гегамских горах в настоящее время насчитываются тысячи наскальных изображений, которые по времени относятся к неолиту, медному и бронзовому векам.

Следует полагать, что наскальные изображения Армении существовали еще в период верхнего палеолита. Творцами этого искусства были многие поколения охотников и скотоводов, которые в те далекие времена заселяли названные места. Гораздо позднее в новокаменный и медный века, искусство скотоводов достигло высокого уровня совершенства и имело весьма длительное развитие – несколько тысячелетий.

В эпоху медного века в Армении появляются изображения лошадей и других тягловых животных, как и рисунки сохи и телеги. Стиль рисунка этого периода постепенно становится контурным. Работы более позднего времени отличаются не только формой, но и подходом к изображаемому предмету: контуры людей и животных приобретают ясность, появляются даже черты лица. Плохо датирован также и

следующий период, знаменующий переход к контурному изображению животных.

Таким образом, наскальные изображения эпохи первобытного общества Армении своим содержанием и стилевыми особенностями делятся на несколько основных периодов.

1. Памятники **древнейшего периода** наскальных изображений Армении – фигуры слонов-мамонтов. Период наскальных изображений, представляющий слонов-мамонтов, присущ позднему древнекаменному веку (верхний палеолит), 40000 – 12000 лет до н. э.
2. **Период однолинейных наскальных изображений**, знаменующий появление фигур коз и овец, как и сцен охоты, с вооруженными луками, стрелами и копьями людей, без участия собак. Это характерный период позднего среднекаменного века – мезолита (12000 – 8000 лет до н. э.).
3. **Период гравирования углубленным контуром**, когда возникают многофигурные сюжетные рисунки, изображающие разнообразных животных, охоту на косуль, овец, быков, оленей и вооруженных луками и стрелами людей в сопровождении собак. Это период раннего земледелия и скотоводства, характерный для неолита (7000 – 4000 лет до н. э.).
4. **Период высекания контуров и силуэтов** – фигуры вырезаны контурами, преобладают сложные композиции, сюжетные рисунки. Появляются лошади, люди, сидящие верхом на лошадях, вооруженные луками и стрелами, сопровождаемые собаками, сцены охоты на косуль, овец, быков, оленей. В земледельческом и скотоводческом хозяйстве находят применение тягловые животные, характерные для энеолита – медно-каменного века (3000 – 2000 лет до н. э.).

Небольшую группу наскальных изображений (преимущественно материалы Сюника), можно отнести и к более позднему времени – первому тысячелетию до н. э.

Наскальные изображения указанных четырех периодов встречаются повсюду, а древние памятники ранних эпох сохранились в немногих местах. Лучшие изображения Арагаца, Сюника и Гегамских гор по праву могут считаться шедеврами первобытного искусства Армении.

В Западной Армении (в районах Пирин-Адиямана и Карса) также широко распространены наскальные изображения. Они открыты в 1937 г. в небольшой пещере, у дороги в Паланлы, Адияман, Малатия. Пещера состоит из трех глубоких ниш: на двух из них имеются патинизированные рисунки. Они высечены на известняковой скале и изображают стилизацию диких коз. Э. Питар полагает, что их можно отнести к Мадленскому периоду верхнего палеолита и находит в них некоторое сходство с наскальными изображениями Передней Азии, Северной Африки и Испании.

Исходя из особенностей наскальных изображений в Республике Армении (Арагац, Сюник, Гегамские горы) мы приходим к выводу, что материалы Пирин (Адияман) и Карса нельзя датировать по времени ранее верхнего палеолита и мезолита, как и нельзя датировать более поздним временем, чем медный век.

К этому выводу приводят нас наблюдения над высокохудожественными рисунками и статуэтками медного века, получившими свое развитие как в контурных рисунках оленей, косуль, баранов, лошадей, собак, так и в выразительных статуэтках этих животных.

* Этот труд был готов к публикации в 1970 г., следовательно он не содержит ссылки на специализированную литературу, опубликованную позже.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Барсегян Л. А., *Новые материалы по древнейшей истории искусства Армении*, ИФЖ, 1966, N 3.
- Калантар Ашх., *Арагац в истории*, Ереван, 1935.
- Караханян Г. О., Сафян П. Г., *Наскальные изображения в Армении*, «Советакан Арвест», 1967, N 1.
- Караханян Г. О., Сафян П. Г., *Новонайденные памятники древнейшей истории Армении*, ИФЖ, 1969, N 1.
- Караханян Г. О., Сафян П. Г., *Наскальные изображения Сюника, Археологические памятники Армении*, т. 4, Ереван, 1970.
- Капанцян Г. А., *Несколько памятников старины*, «Арарат», 1914, N 1.
- Пиотровский Б. Б., *Археология Закавказья*, Ленинград, 1949.
- Самвелян Х. С., *Культура Древней Армении*, т. 1, Ереван, 1931.
- Сардарян С. А., *Первобытное общество в Армении*, Ереван, 1967.
- Тер-Мовсисян М., *На вершинах Арарата и Арагаца*, «Арарат», 1913, N 1.

СПИСОК НАУЧНЫХ РАБОТ АВТОРА*

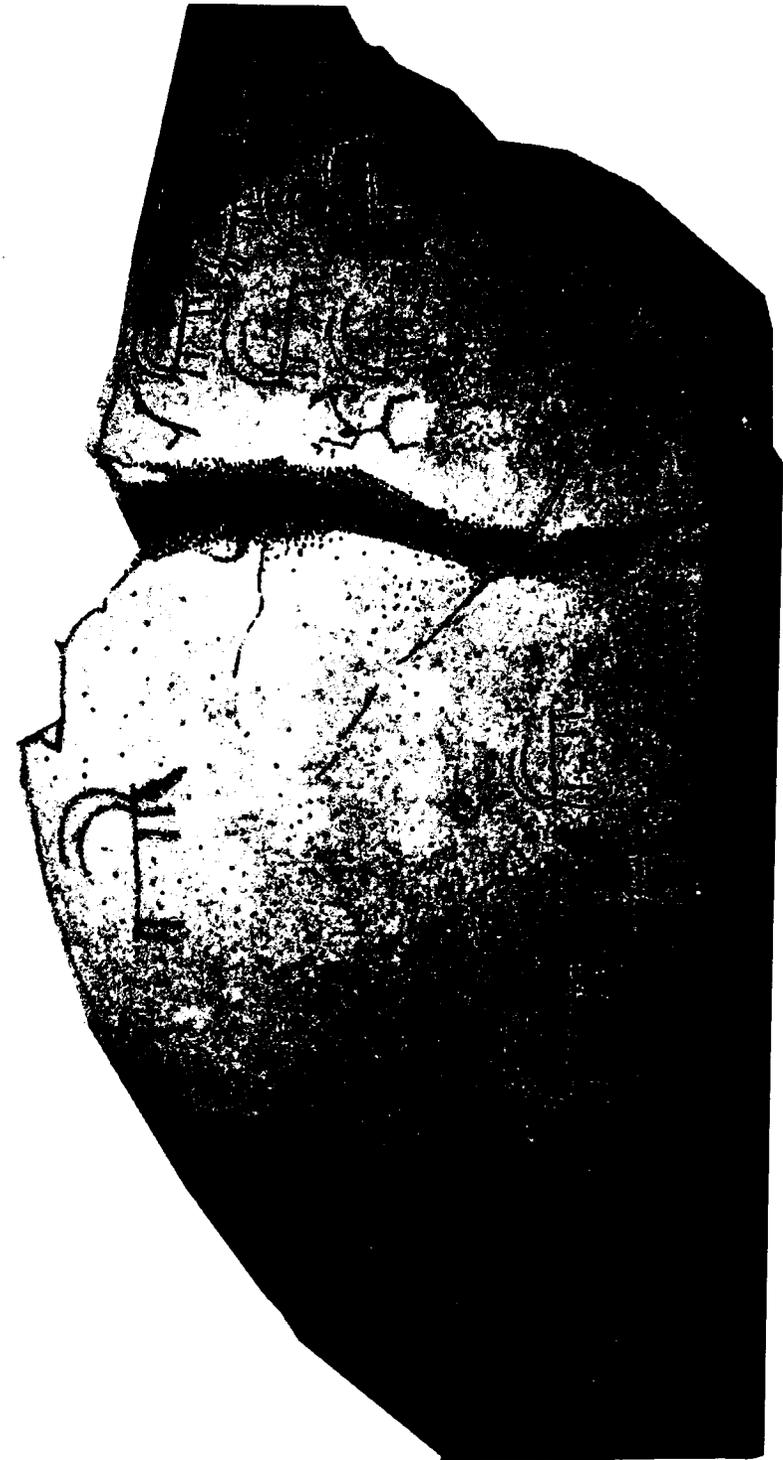
- С. А. Сардарян, *Палеолит в Армении*, Ереван, 1954 (на русском).
- С. А. Сардарян, *Первобытное общество в Армении*, Ереван, 1967 (на армянском).
- С. А. Сардарян, *Древнейшая история и культура Армении*, Ереван, 1971 (на русском).
- С. А. Сардарян, *Палеолит в Армении, История армянского народа*, многотомник, том 1, Ереван, 1971 (на армянском).
- С. А. Сардарян, *Мезолит и неолит в Армении, История армянского народа*, многотомник, том 1, Ереван, 1971 (на армянском).
- С. А. Сардарян, *Армения- колыбель цивилизации*, Ереван, 2004 (на армянском).

* Статьи не включены.

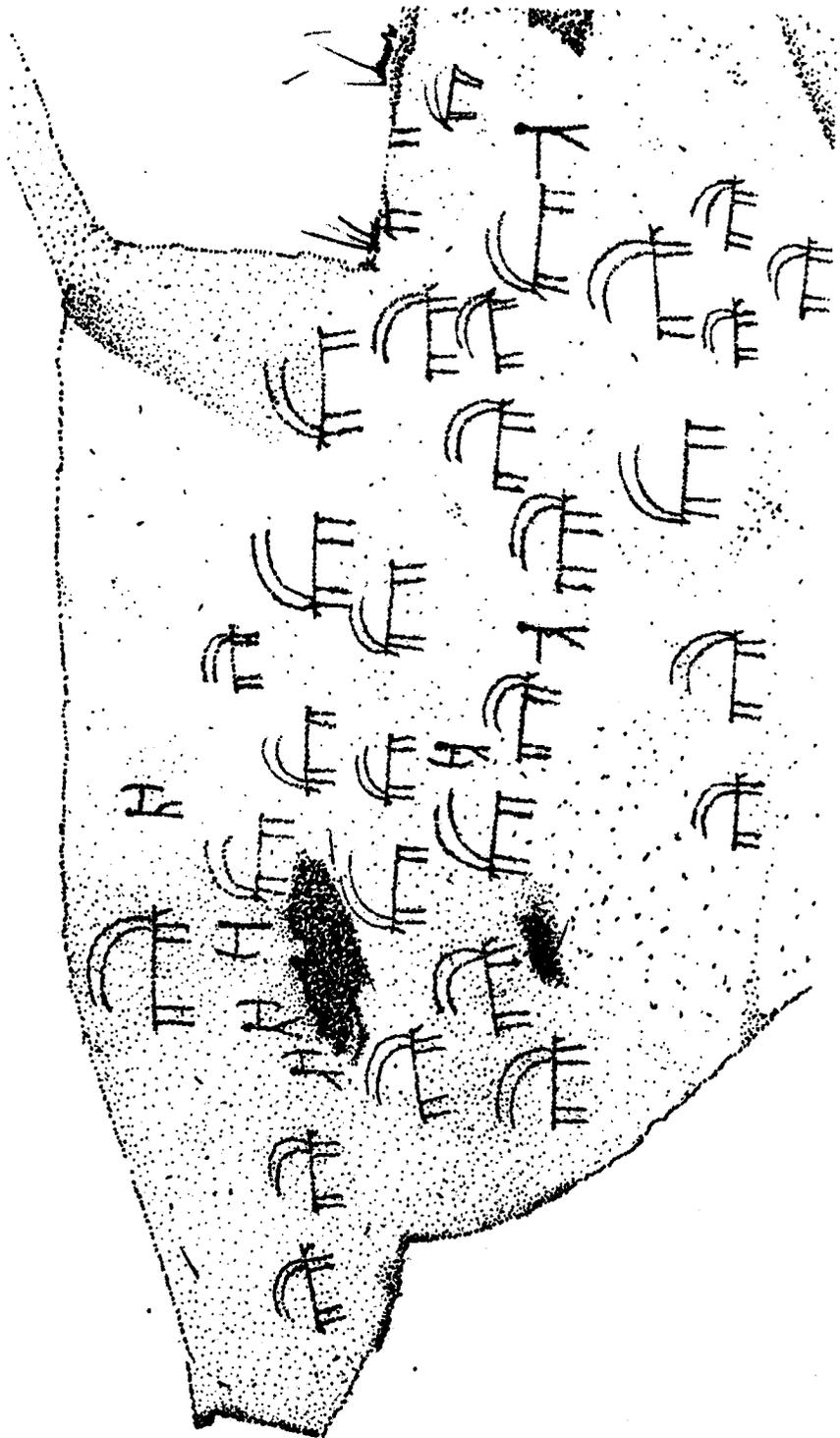
ԺԱՅՈՒՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ

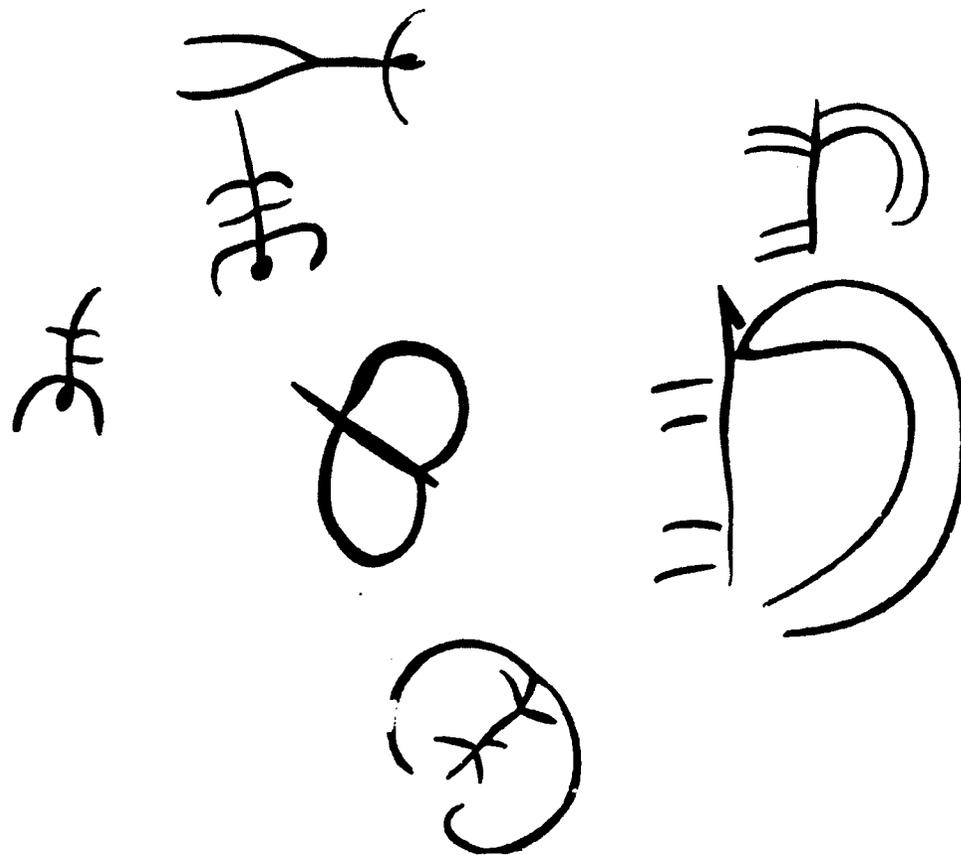
PETROGLYPHS

Նկ. 1. Ժայռապատկեր Արագածից (Զաղաներ)
Petroglyphs from Aragats (Zagas)
Наскальное изображение из Арагаца (Заги)

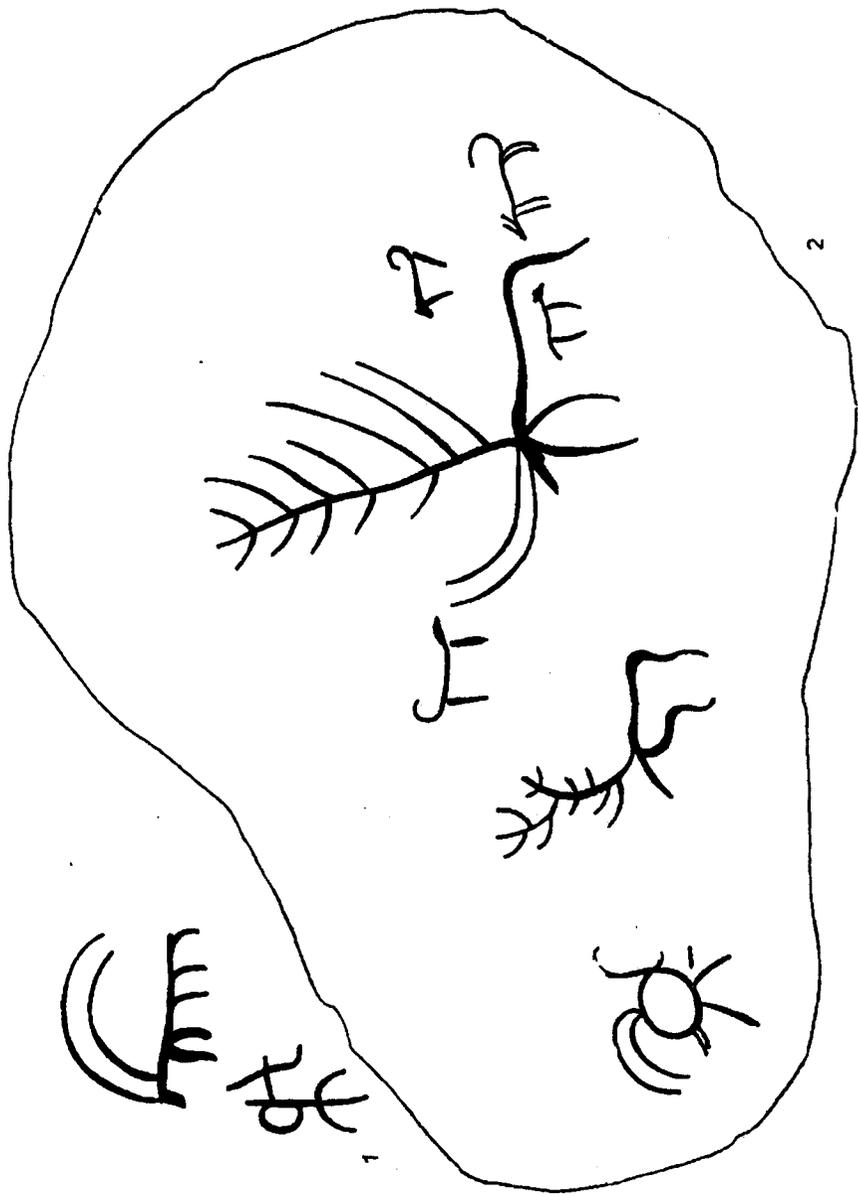

Նկ. 2. Ժայռապատկեր Արագածից (Զաղամեր)
 Petroglyphs from Aragats (Zagas)
 Наскальное изображение из Арагаца (Заги)

Նկ. 3. Ժայռապատկեր Գեղամա լեռներից*
 Petroglyphs from Geghama Mountains*
 Наскальное изображение из Гегамских гор*

* Այսուհետ բոլոր նկարներում պատկերված են Ժայռապատկերներ Գեղամա լեռներից:
 The following pictures represent petroglyphs from Geghama Mountains.
 В следующих рисунках представлены наскальные изображения Гегамских гор.

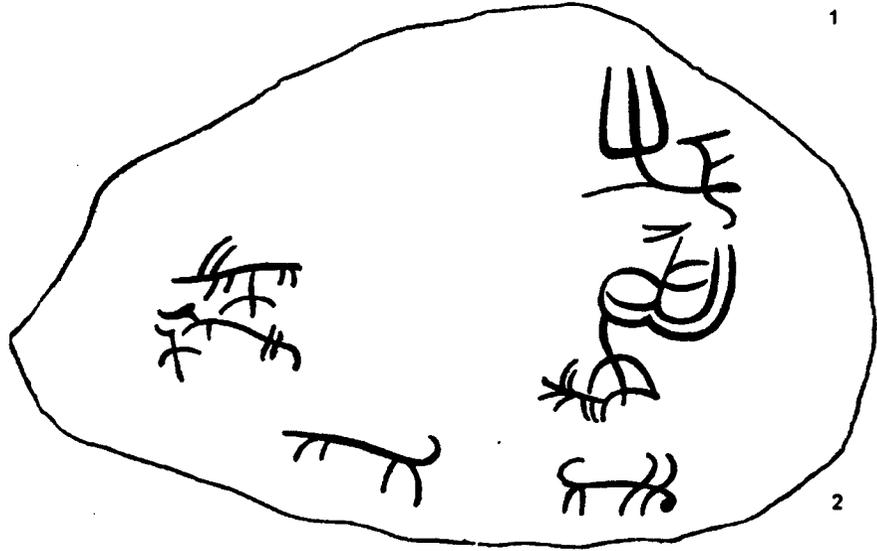
244. 4.

244. 5.

1

2

U4. 6. 1, 2

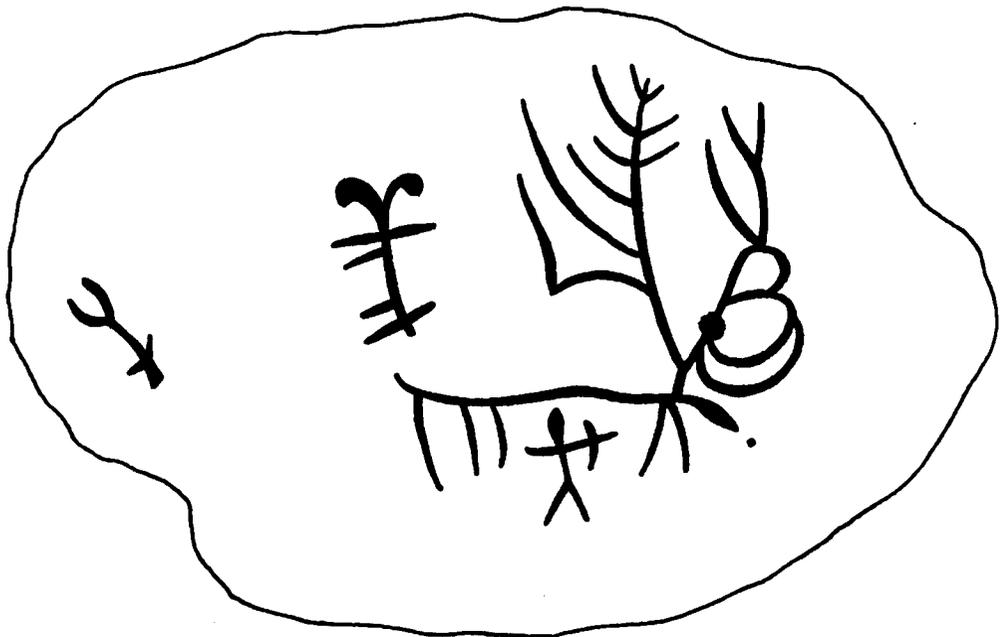

2

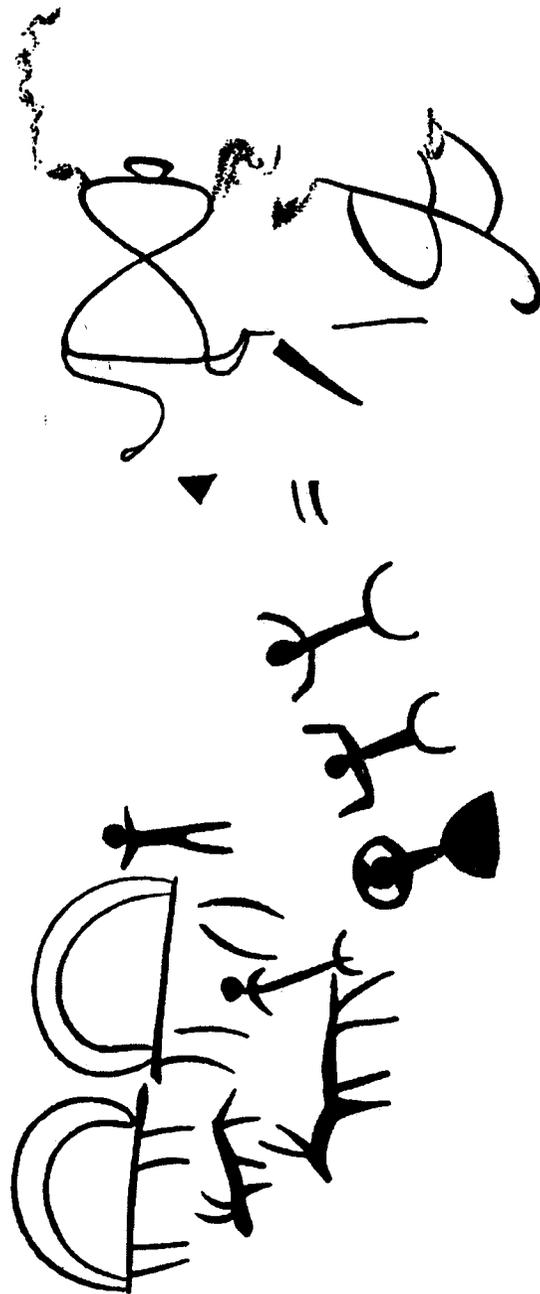

1

U4. 7. 1, 2

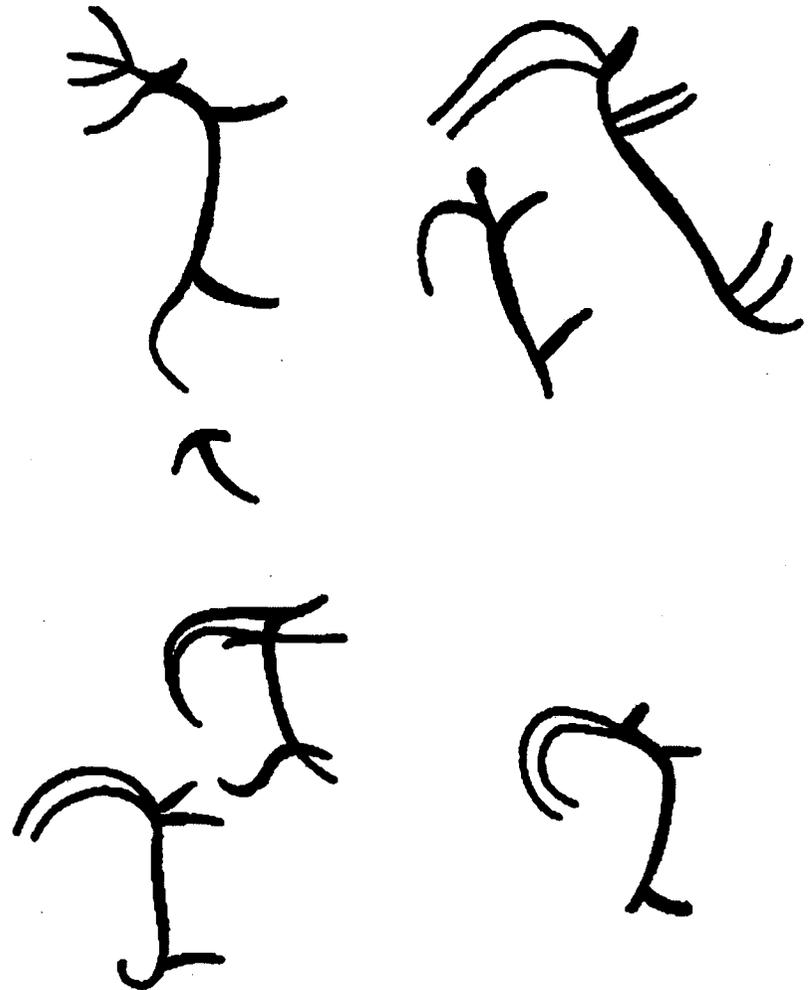
U4. 8.

U4. 9.

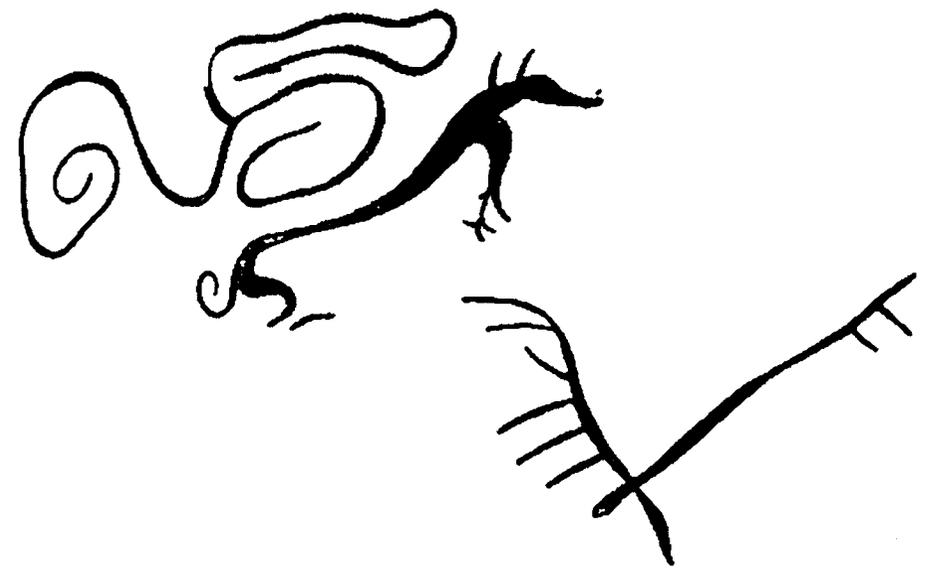
U4. 10. 1, 2

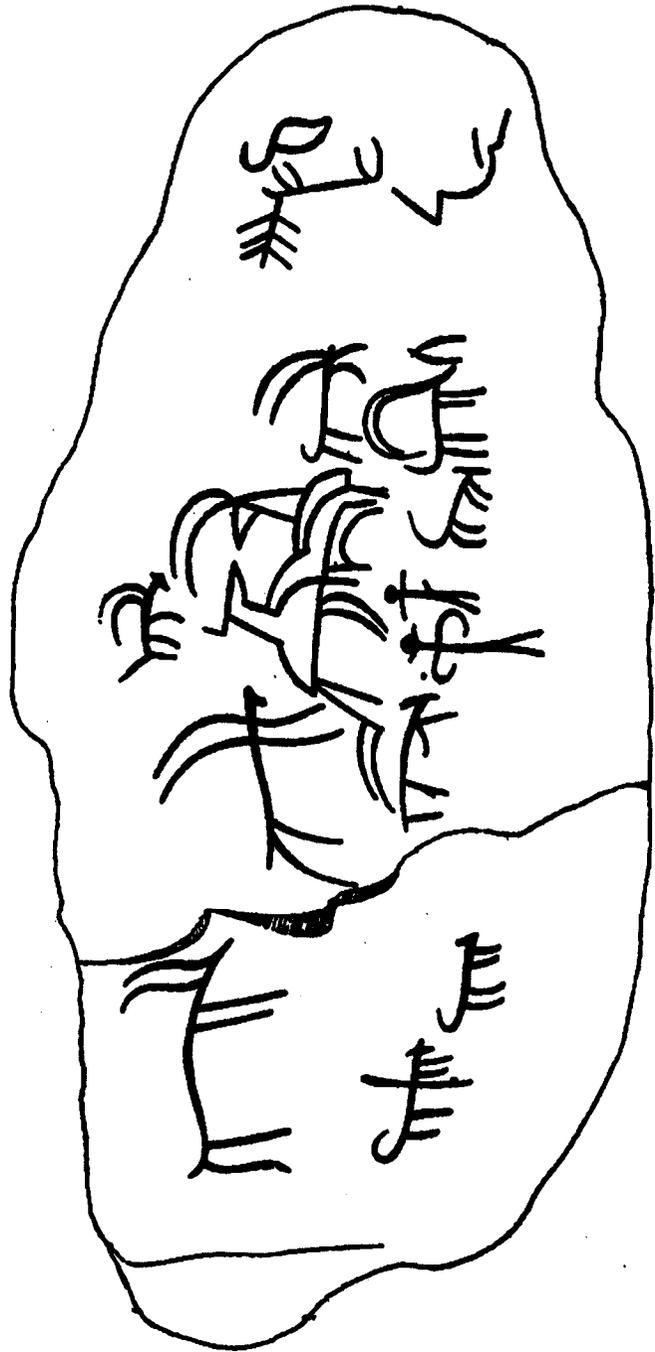
U4. 10.

U4. 12. 1, 2

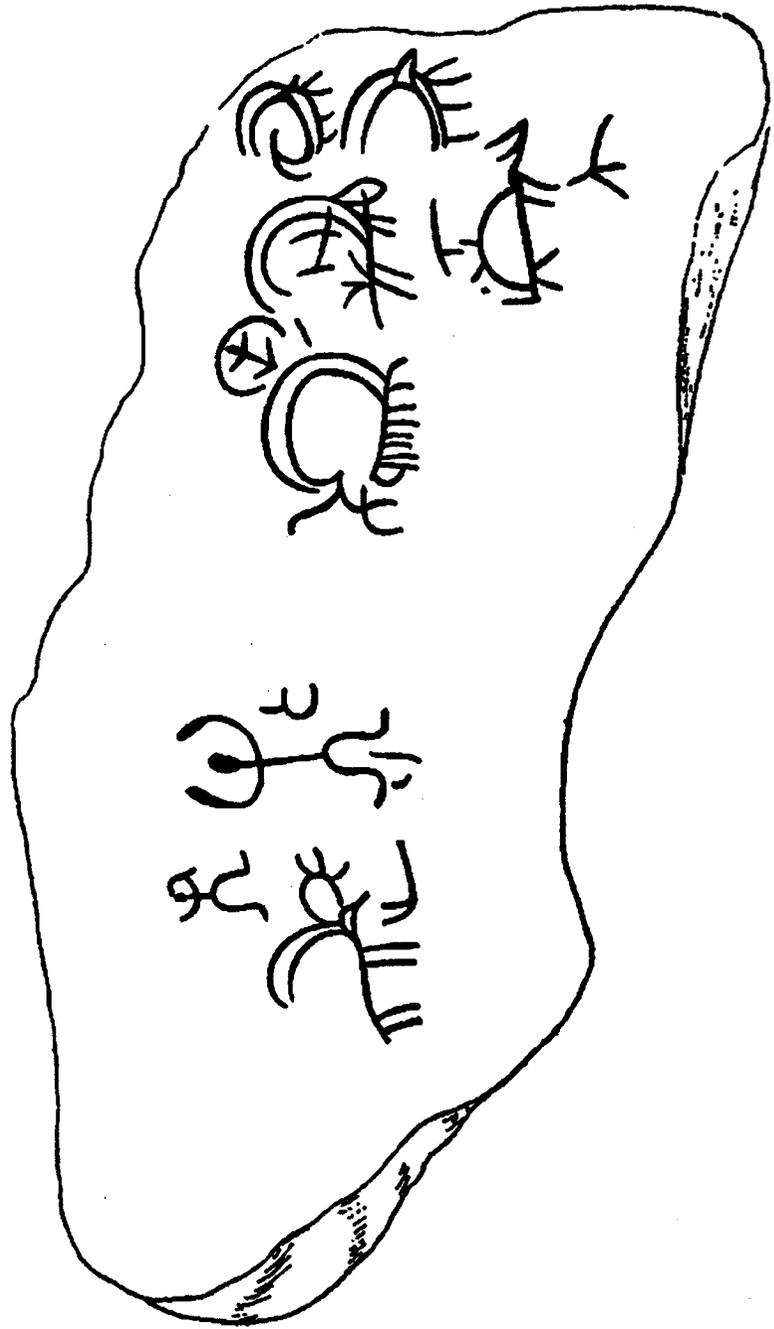
U4. 13.

48

U4. 14.

4-96

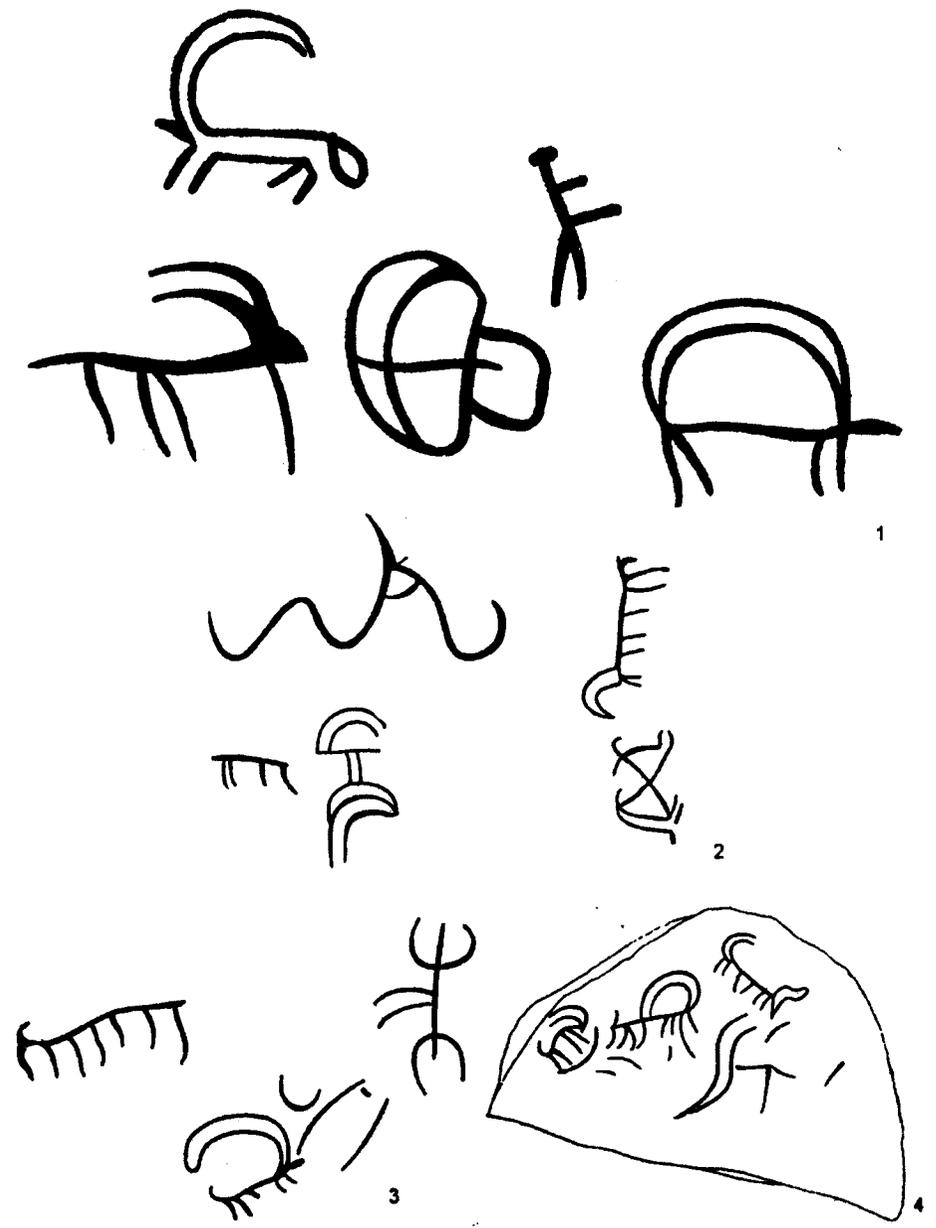

U4. 15.

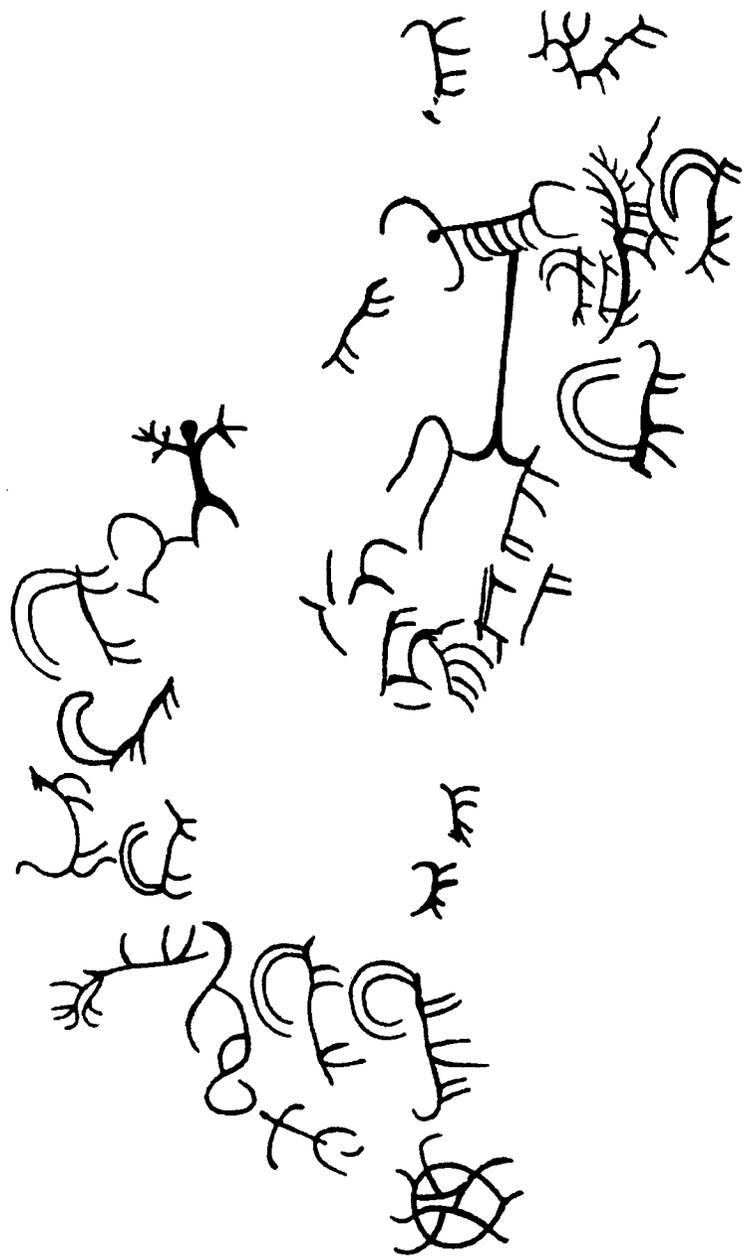
49

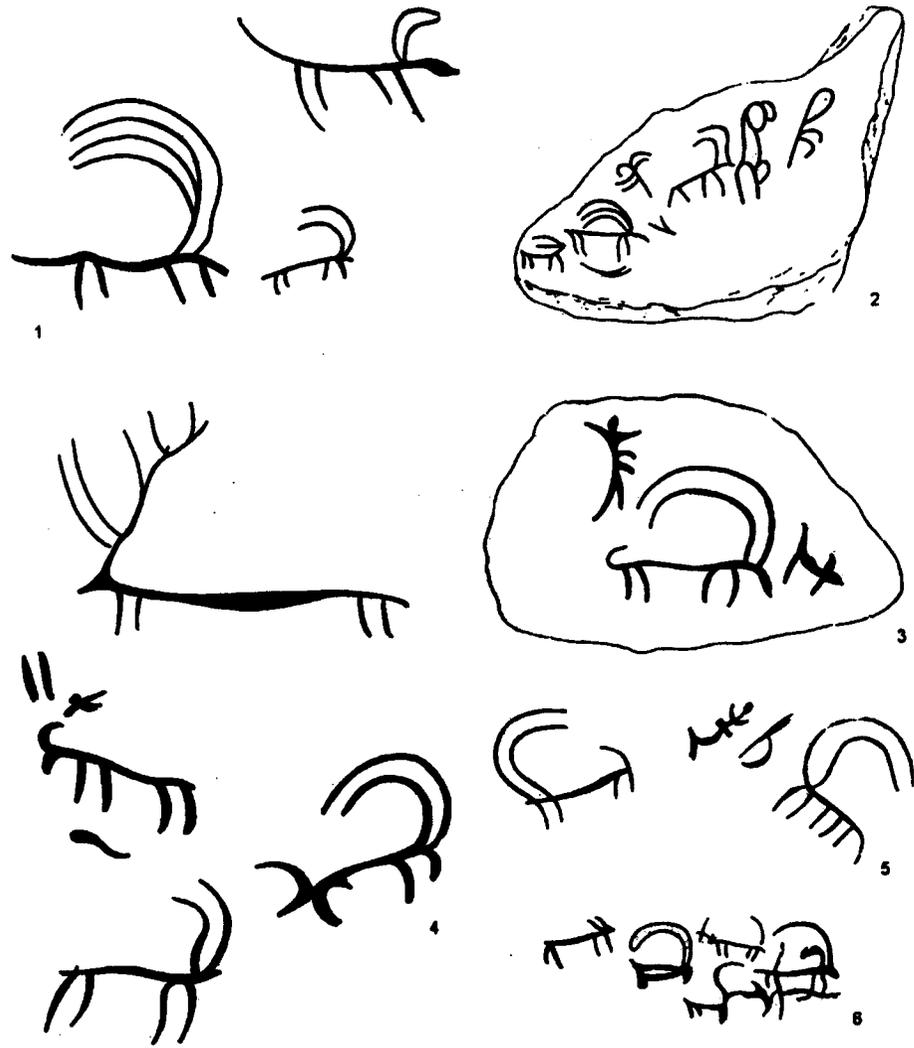
64. 16.

64. 17. 1-4

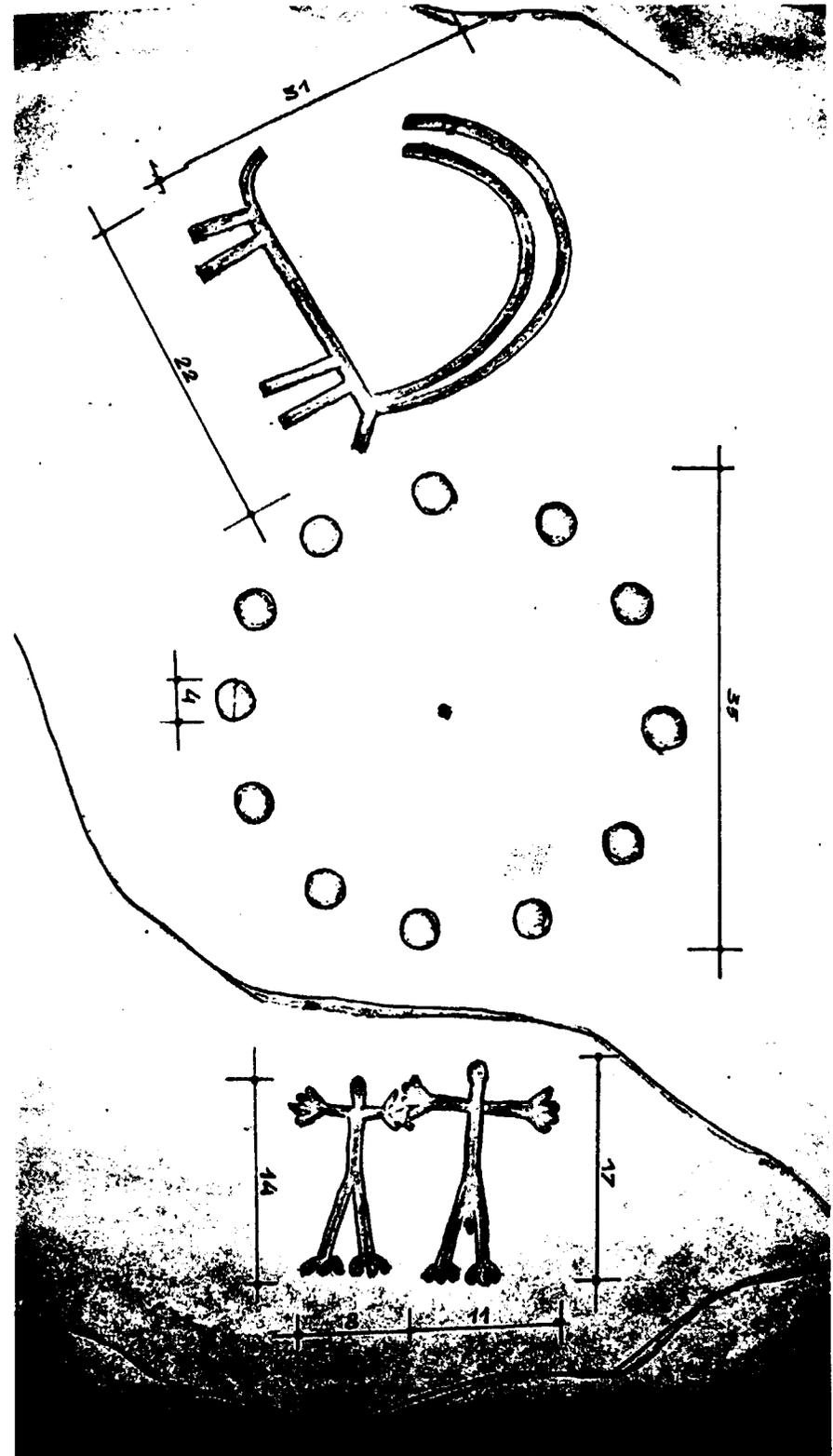
U4. 18.

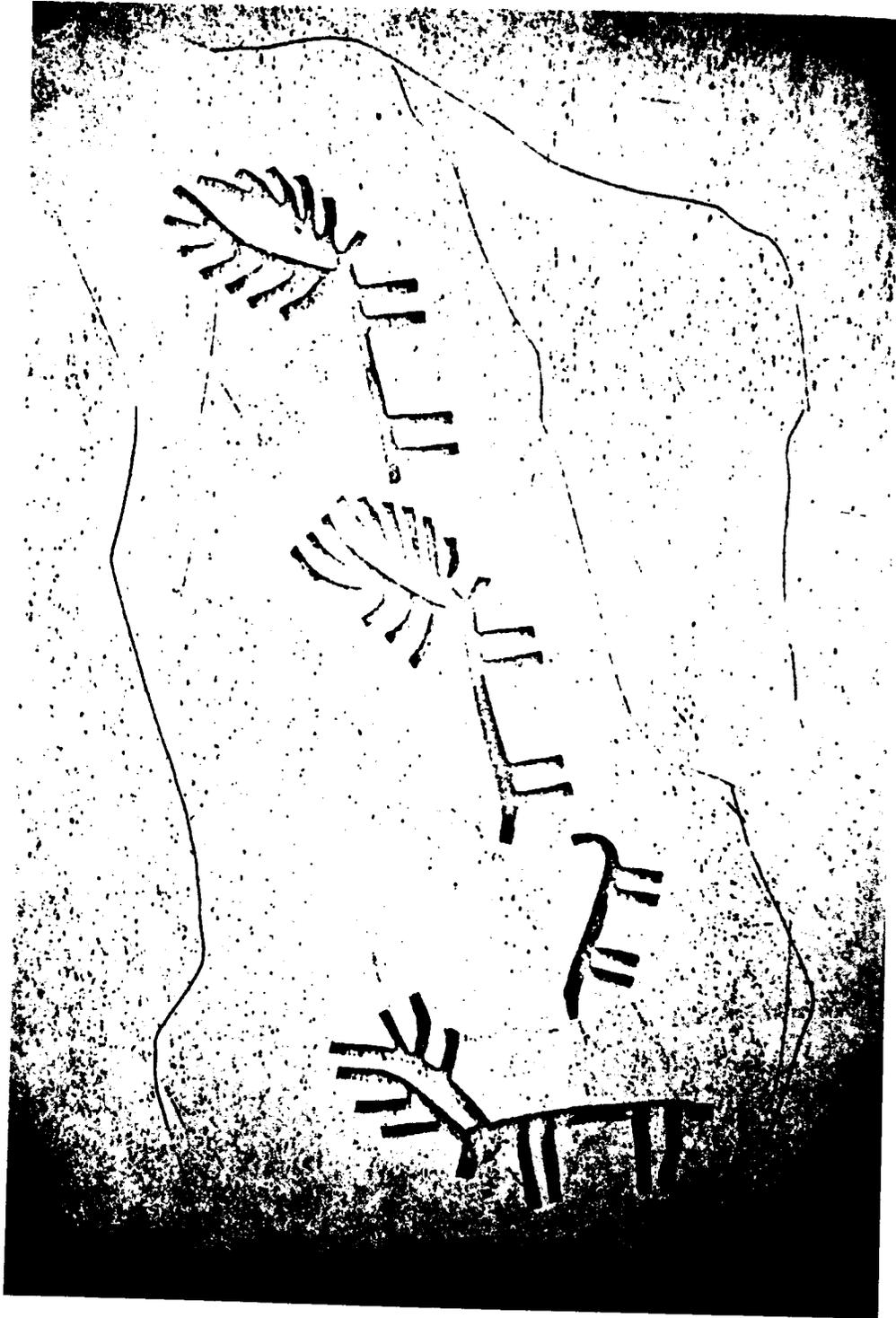
U4. 19. 1-6

56

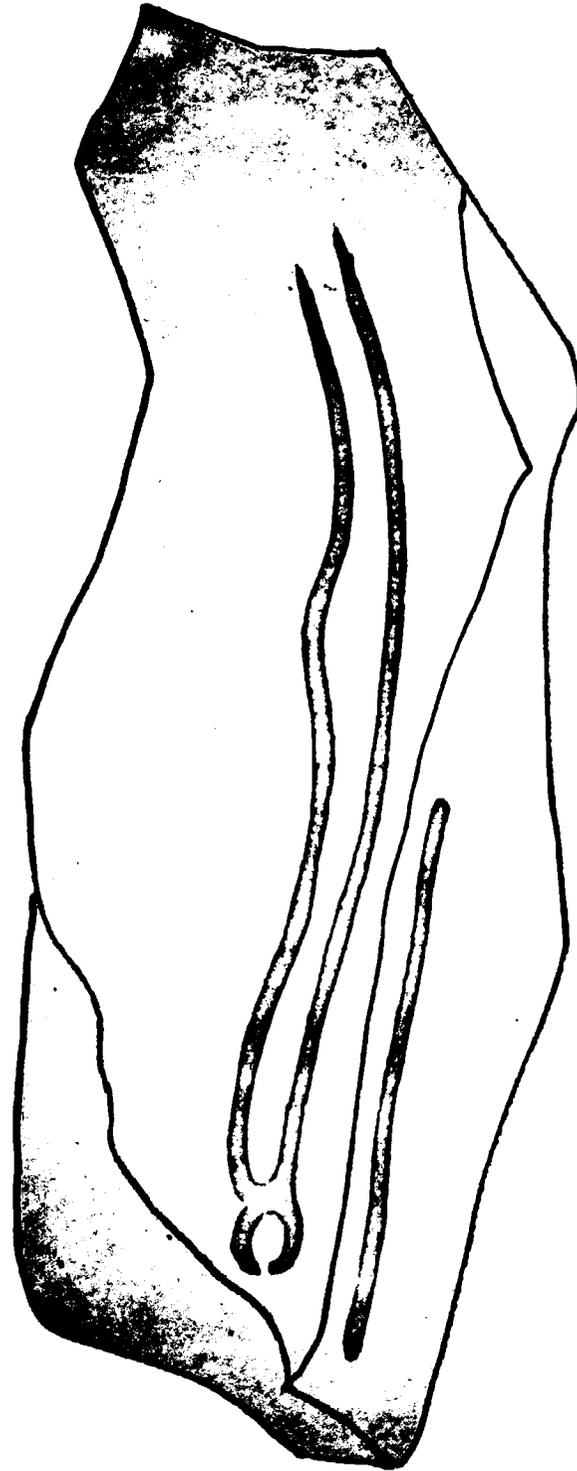

57

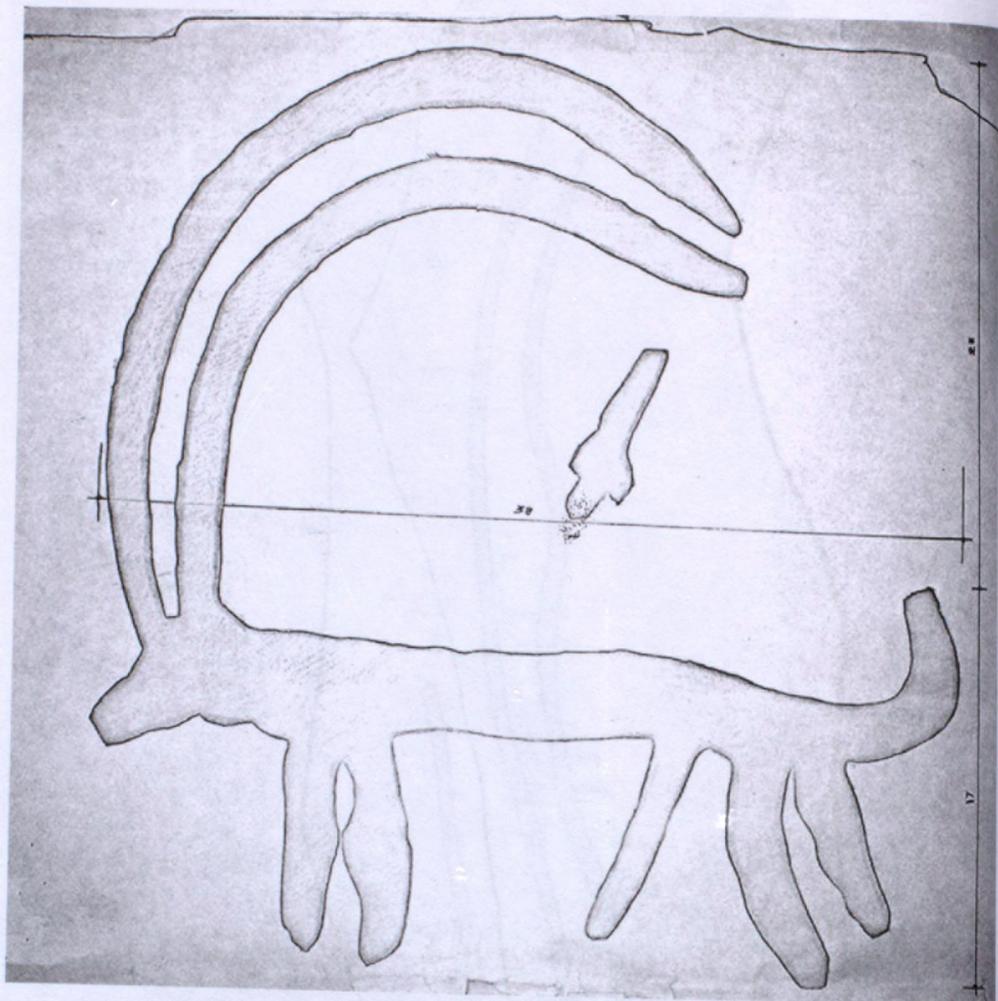
U4. 24.

58

U4. 25.

59

Ul. 26.

Ul. 27.

Ул. 28.

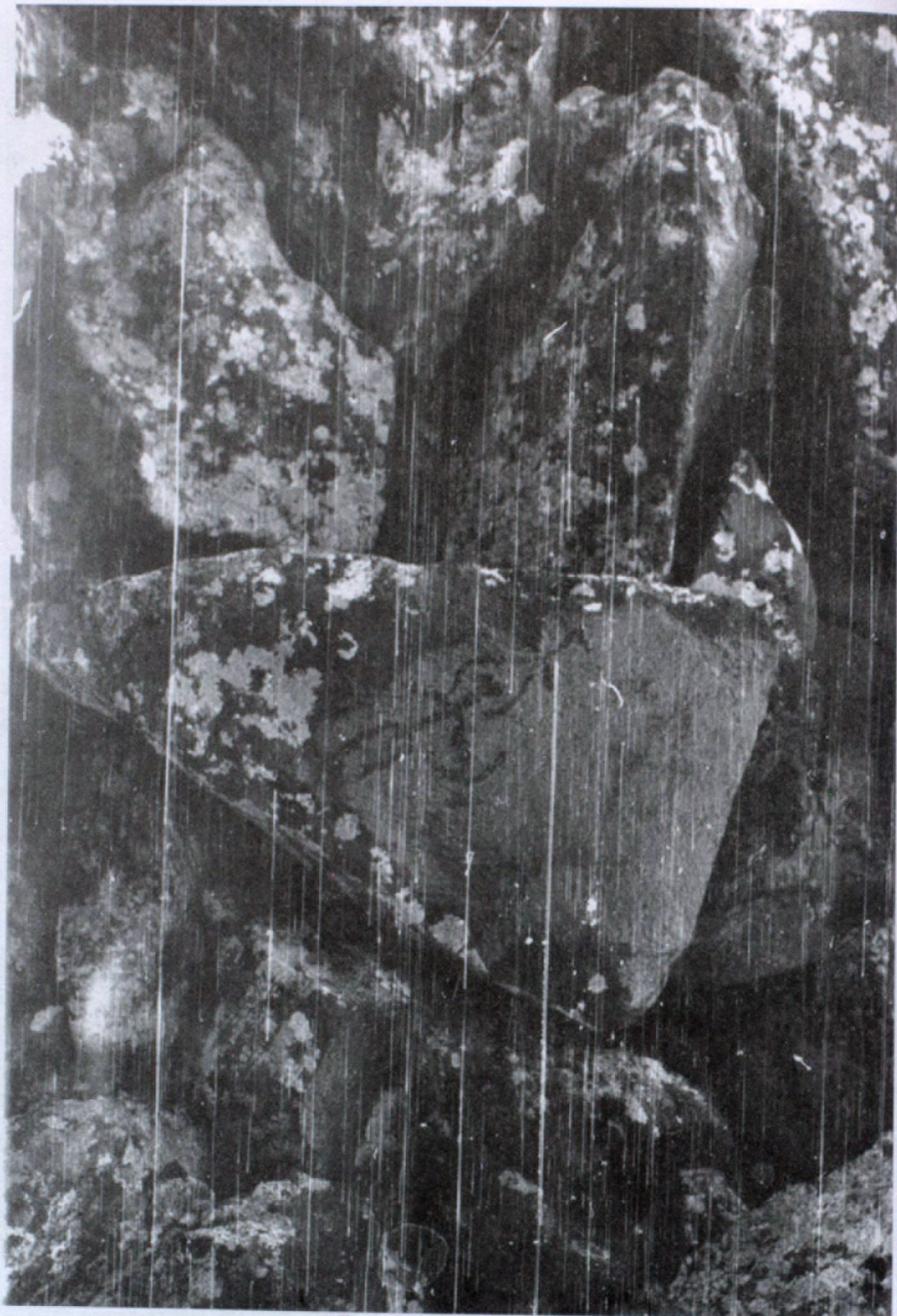
Ул. 29.

Ул. 30.

Ул. 31.

Бл. 32.

Бл. 33.

Ул. 34.

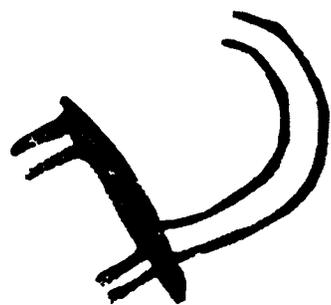
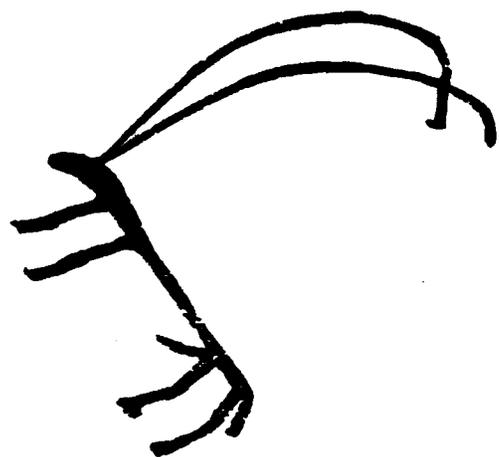
Ул. 35.

Уд. 36.

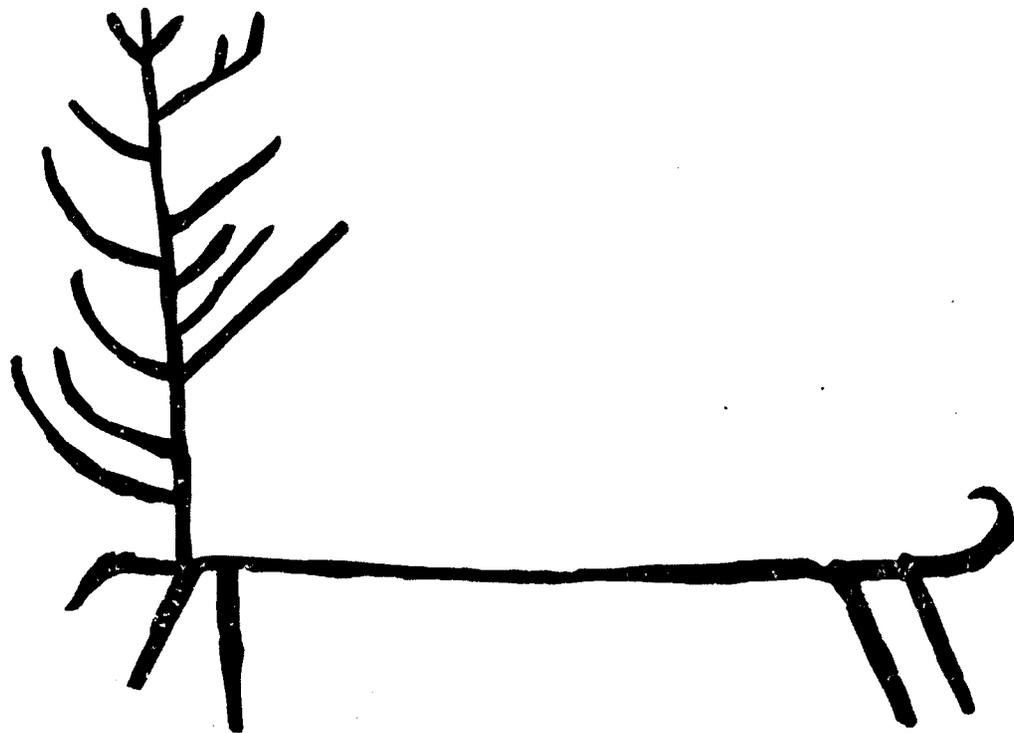

Уд. 37.

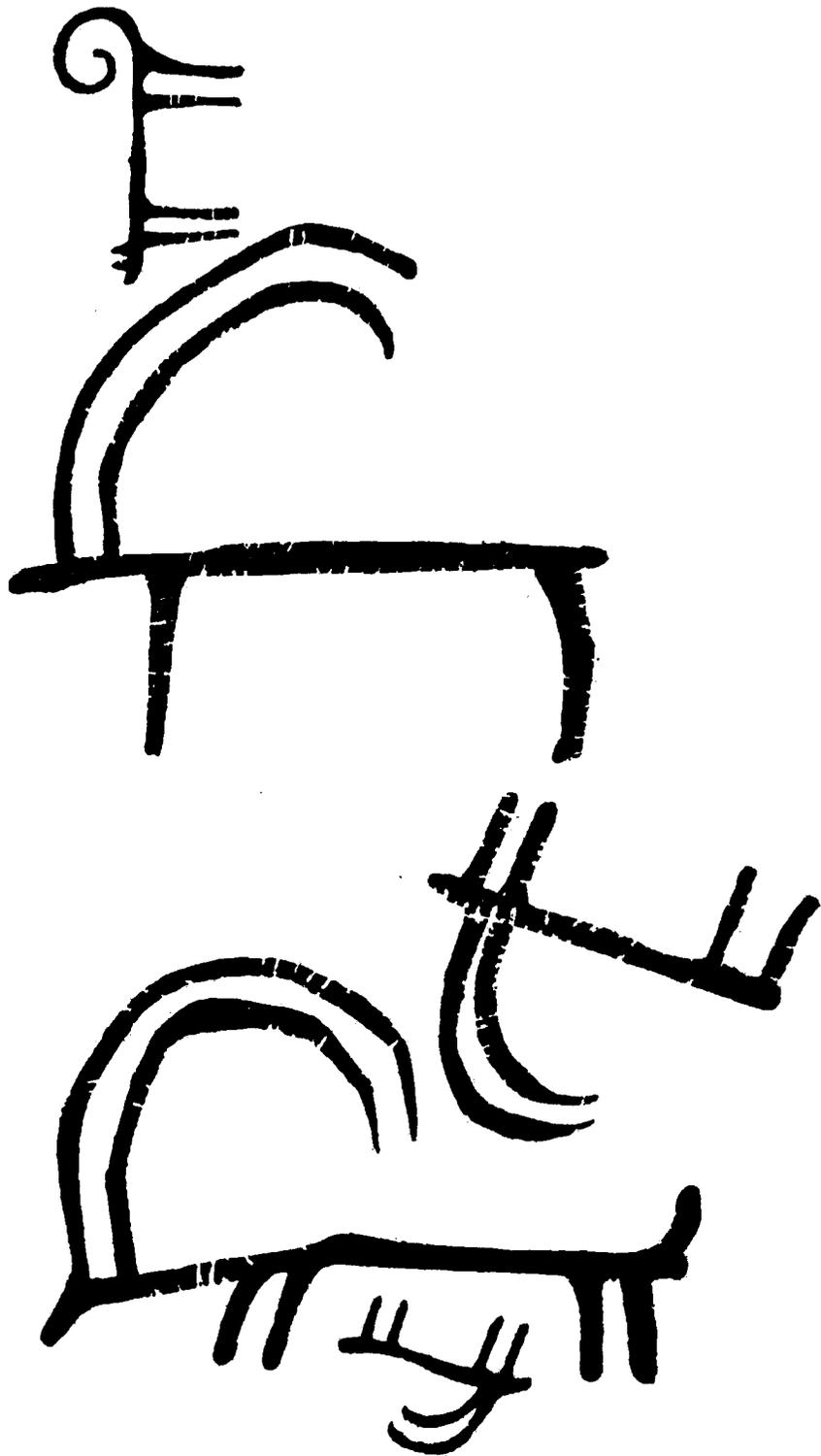
64. 38.

72

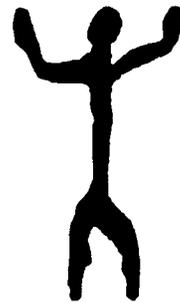
64. 39.

73

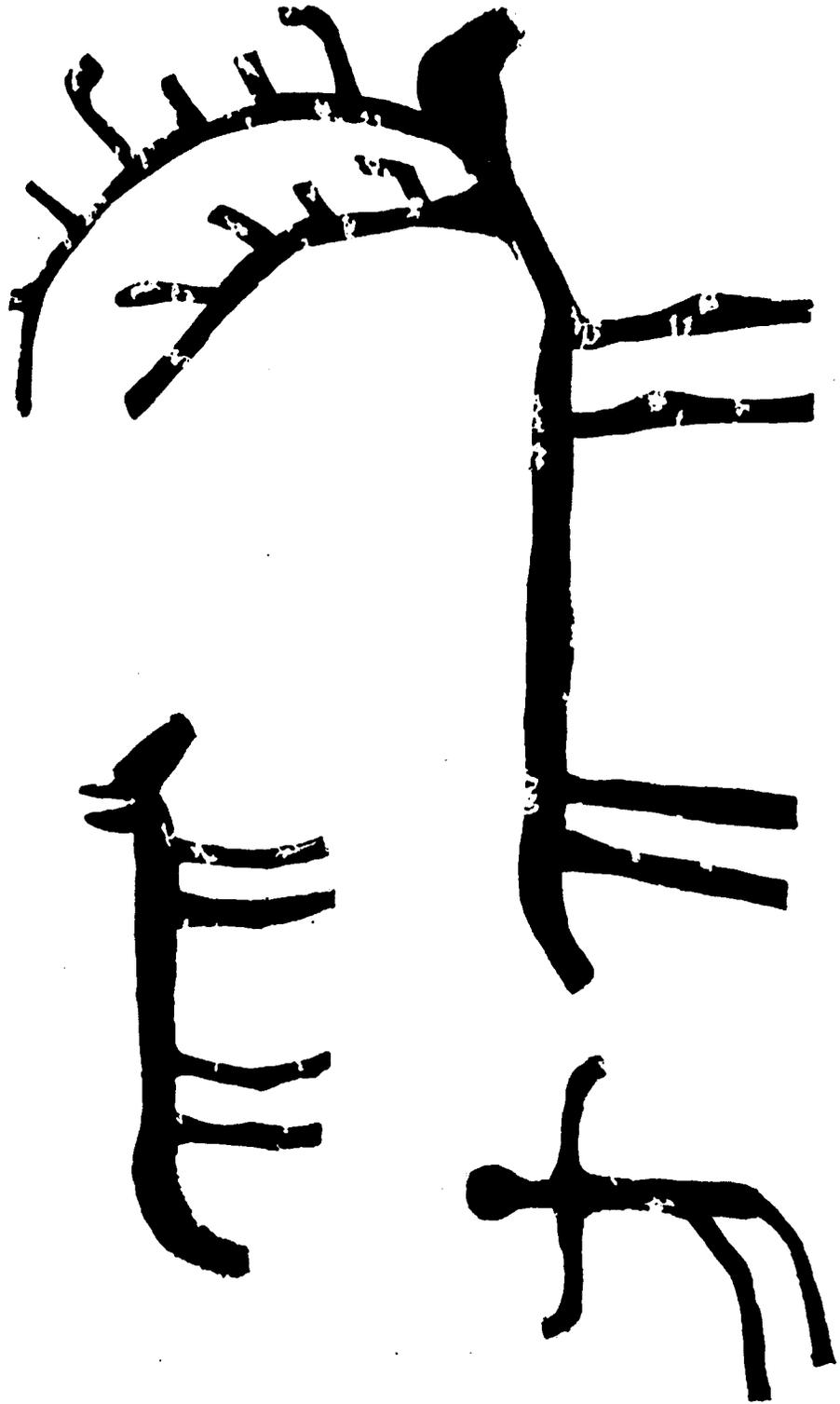
64. 40.

74

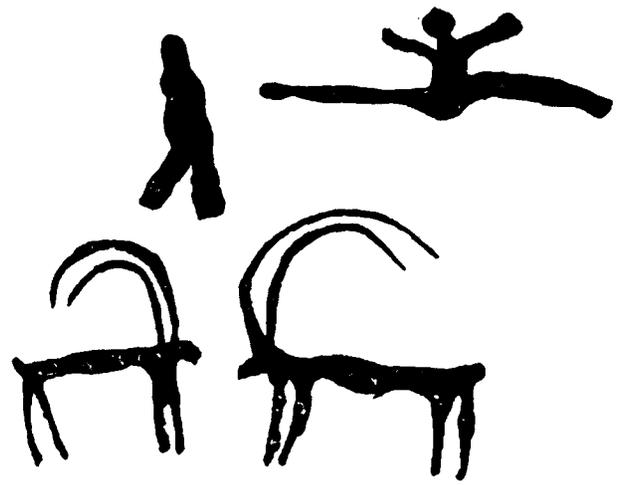

64. 41.

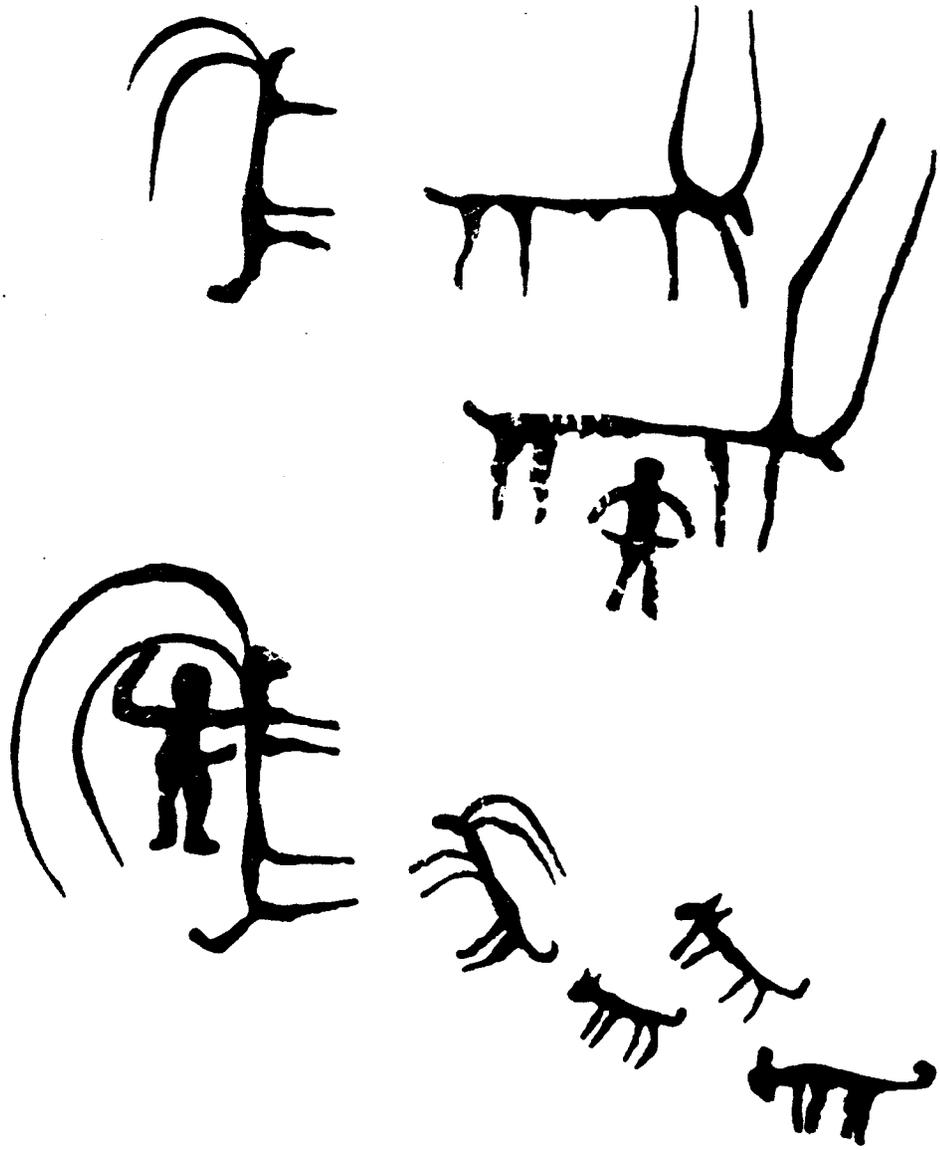
75

U4. 42.

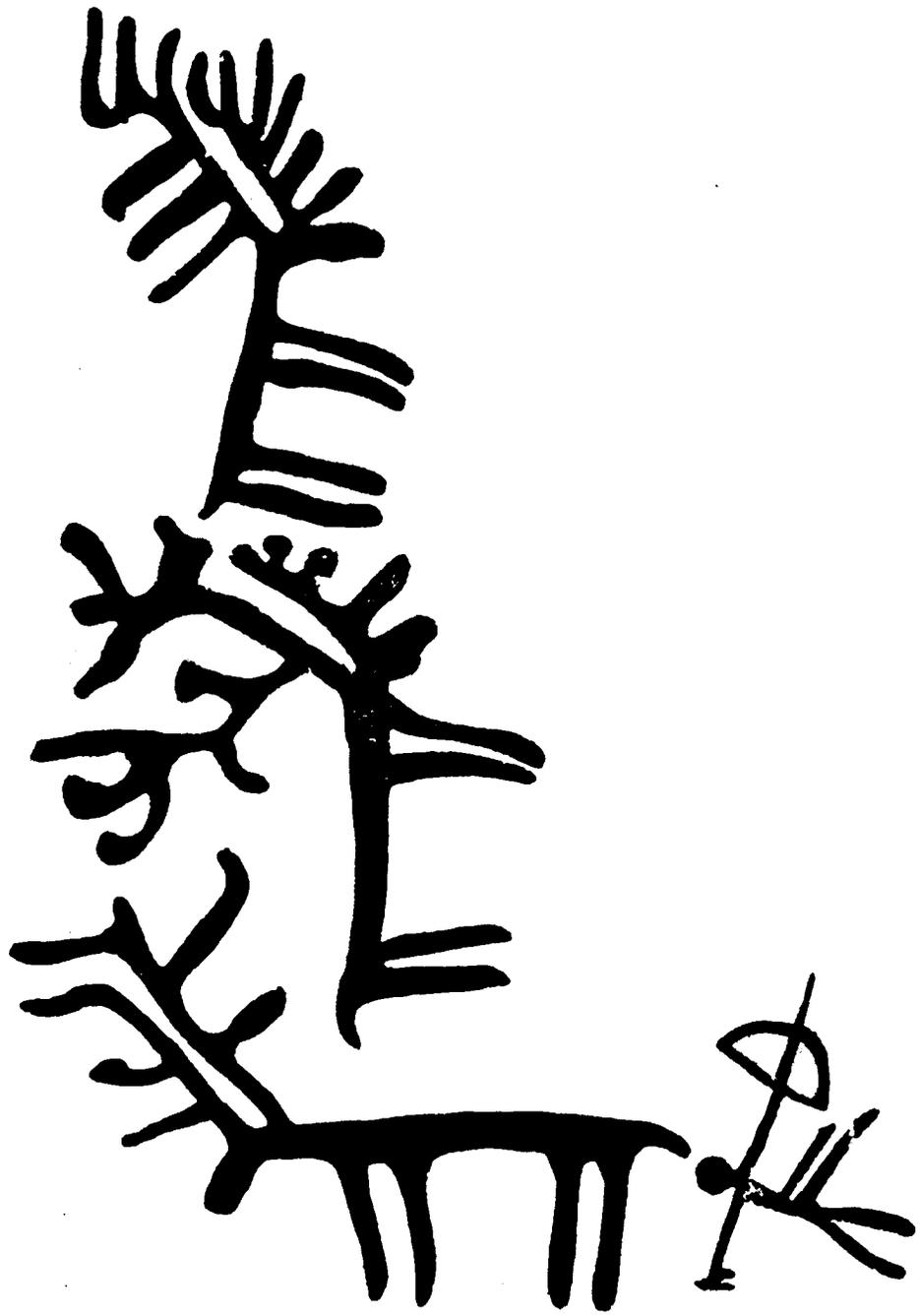
U4. 43.

64. 44.

64. 45.

U4. 46.

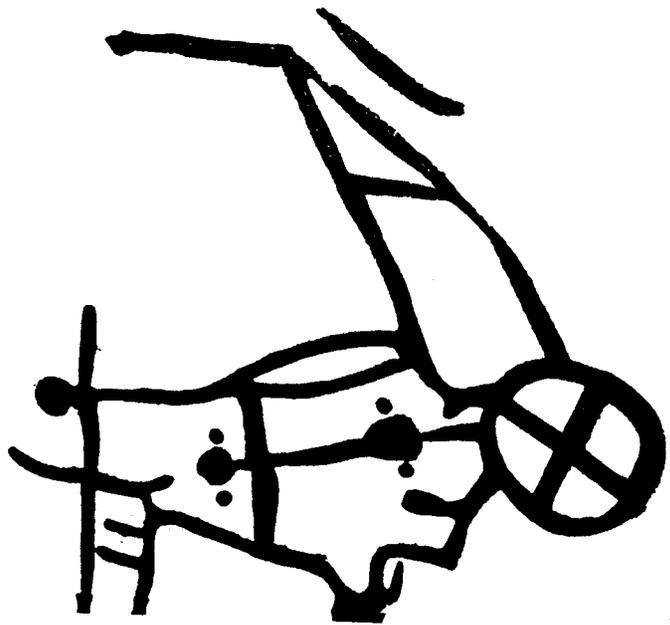
U4. 48.

82

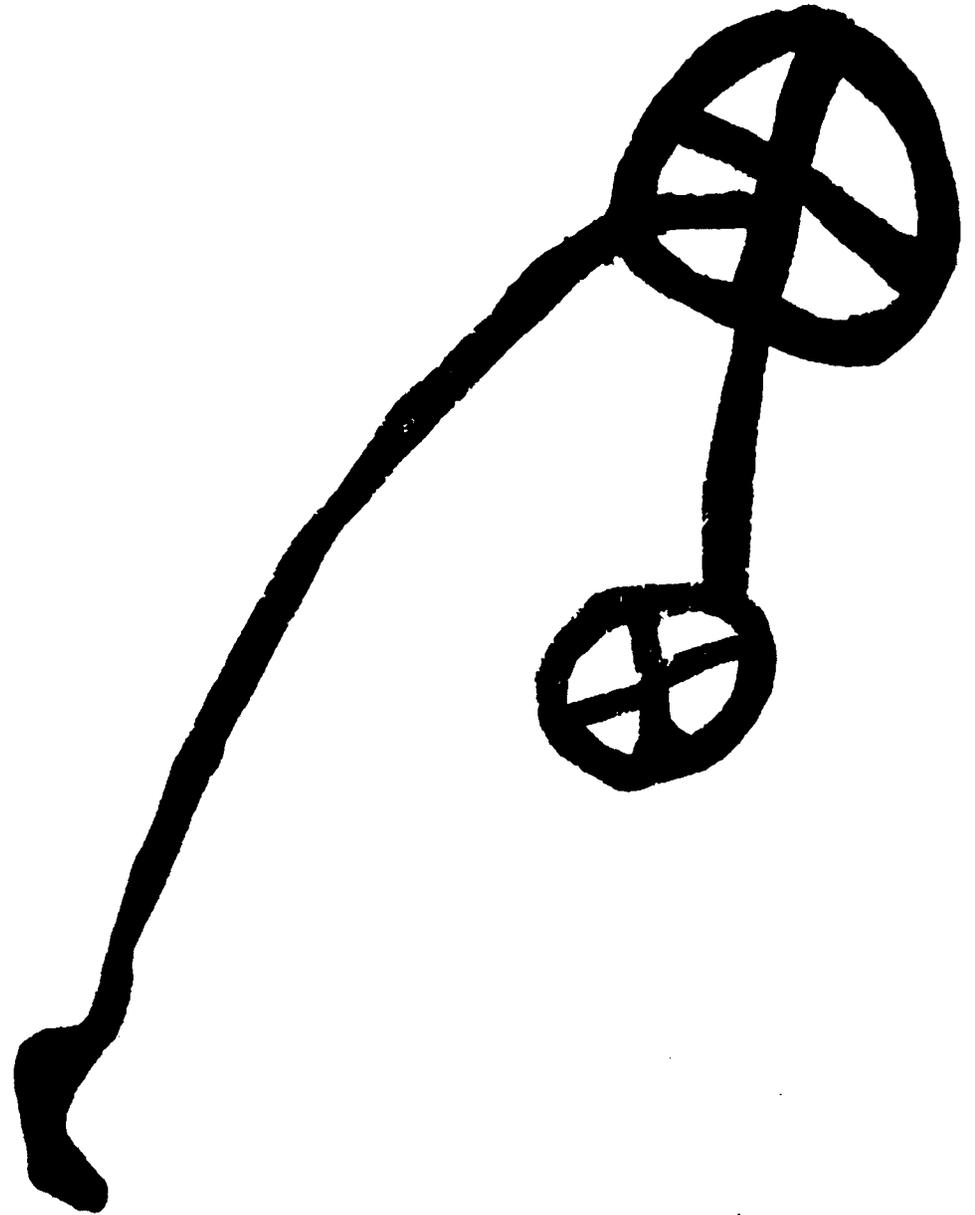
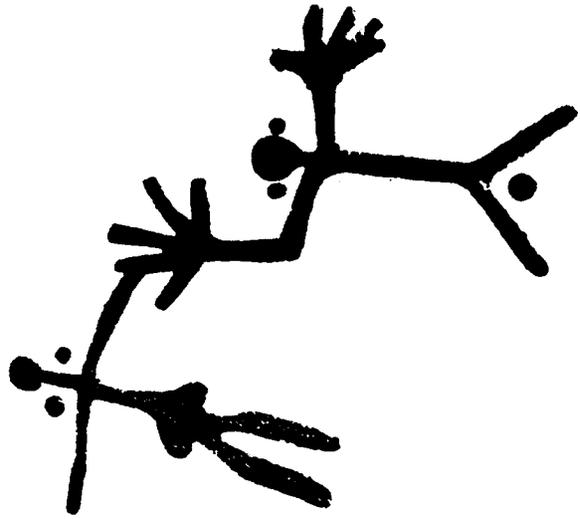
U4. 48.

83

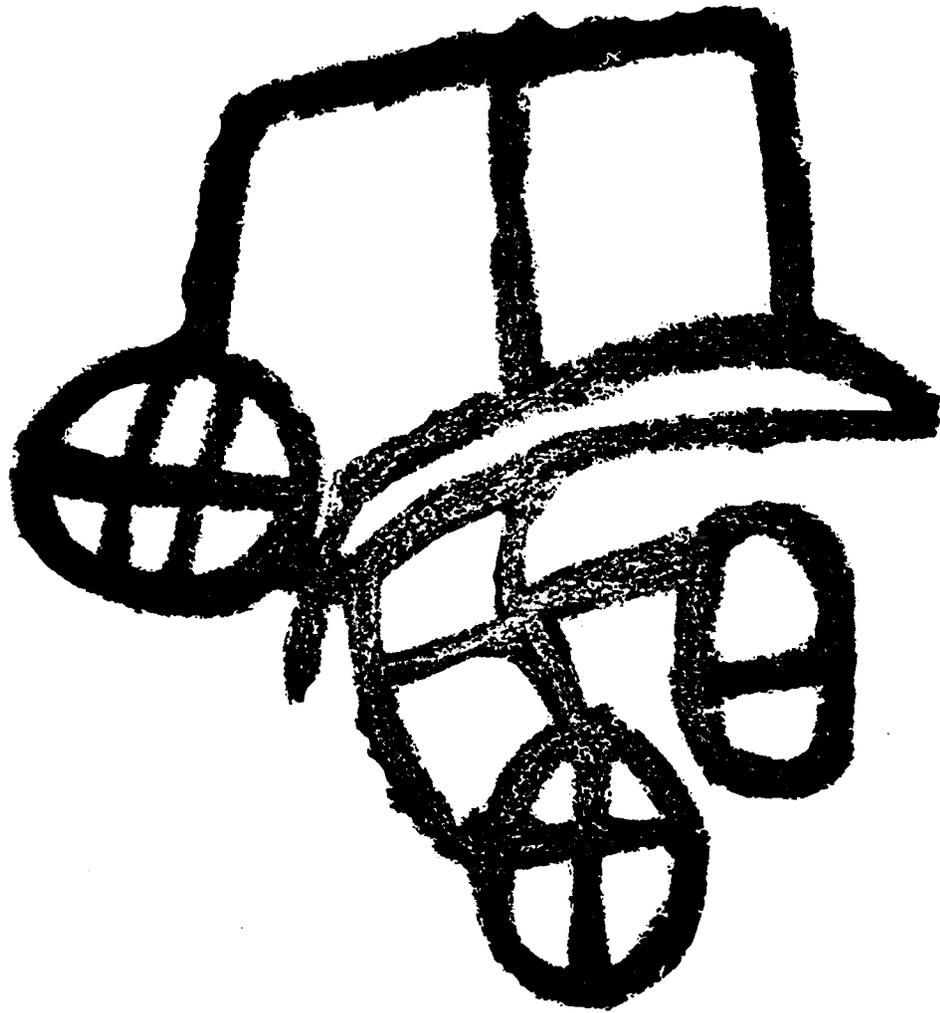
Uy. 50.

84

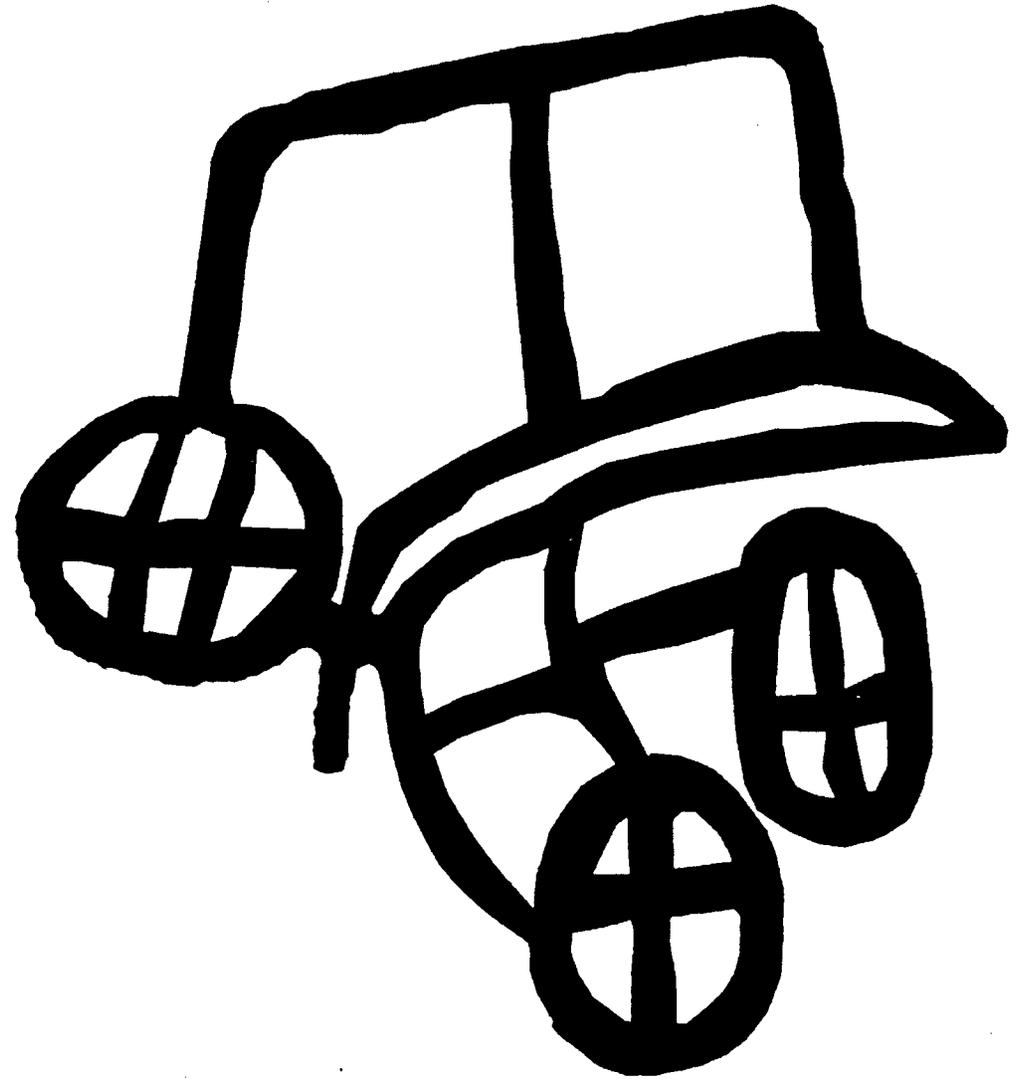

Uy. 51.

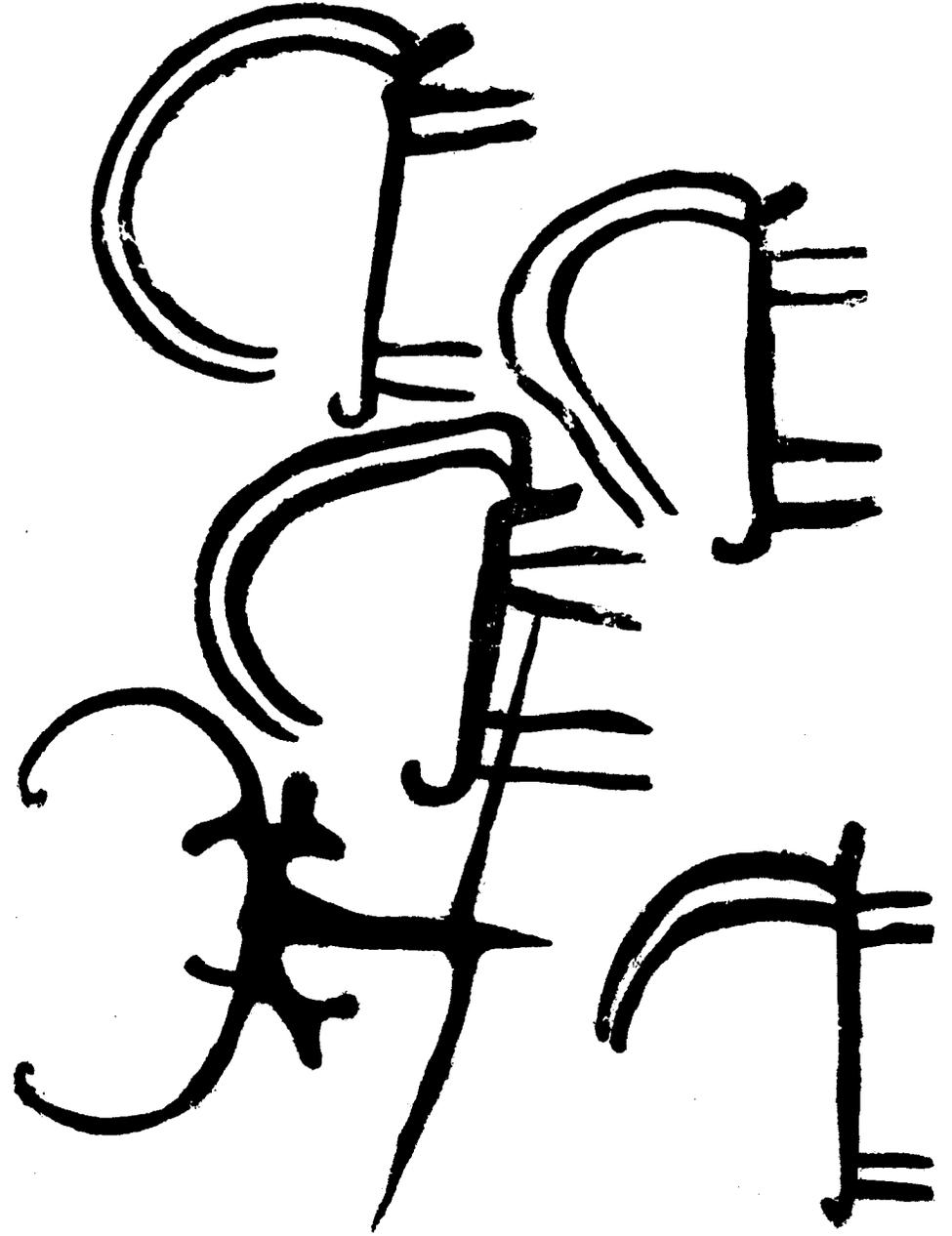
85

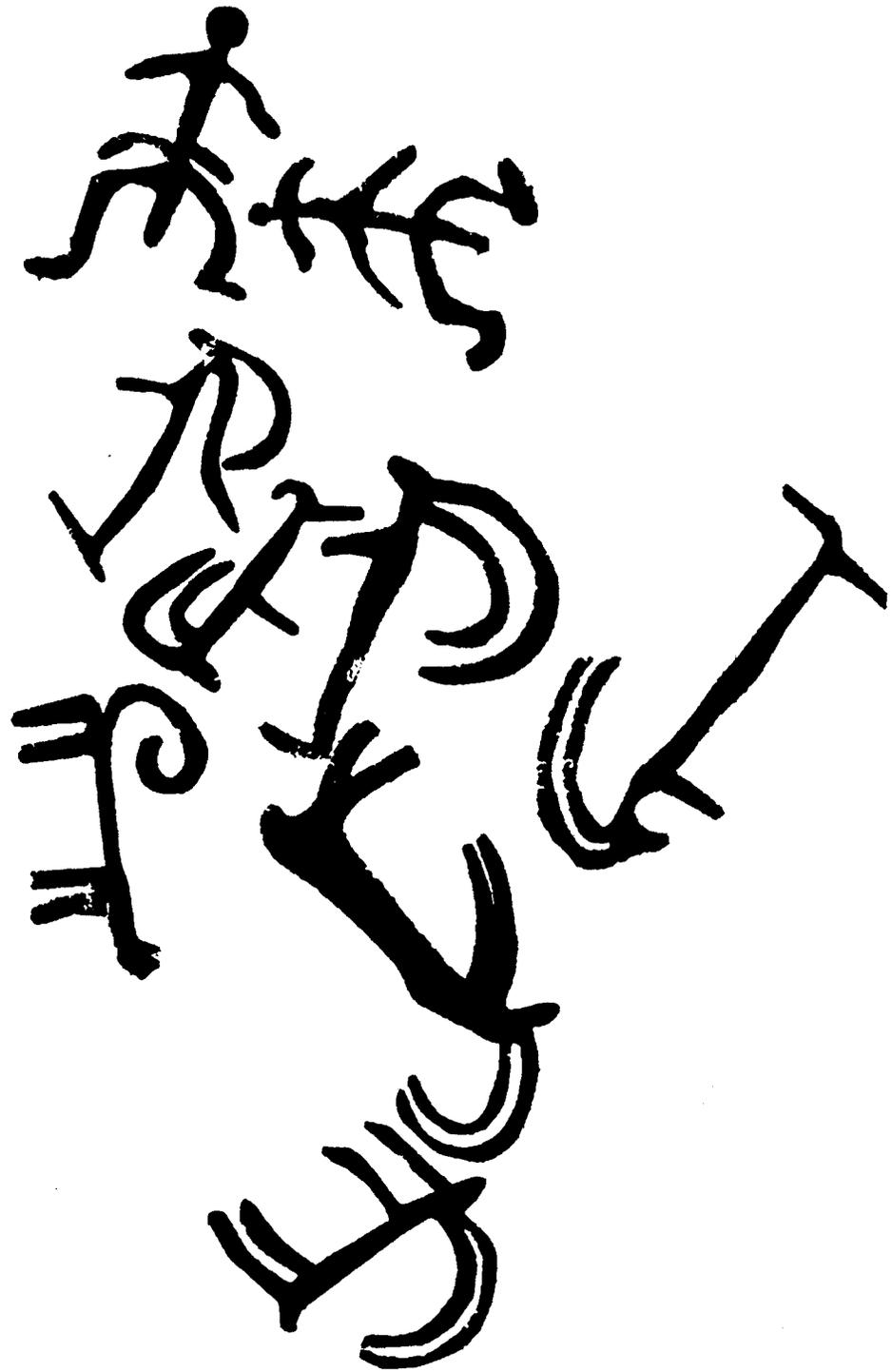

Уч. 52.

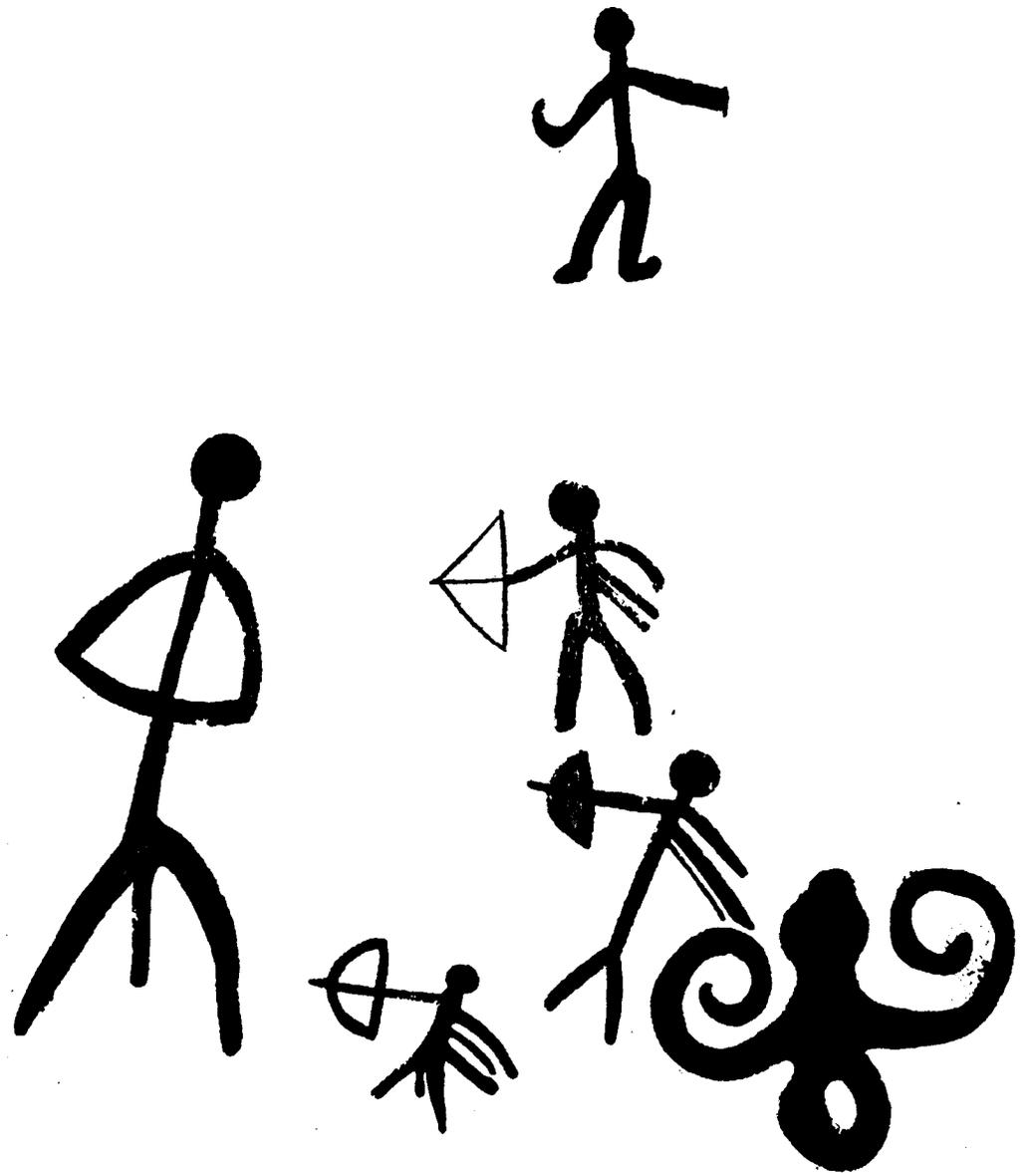

Уч. 53.

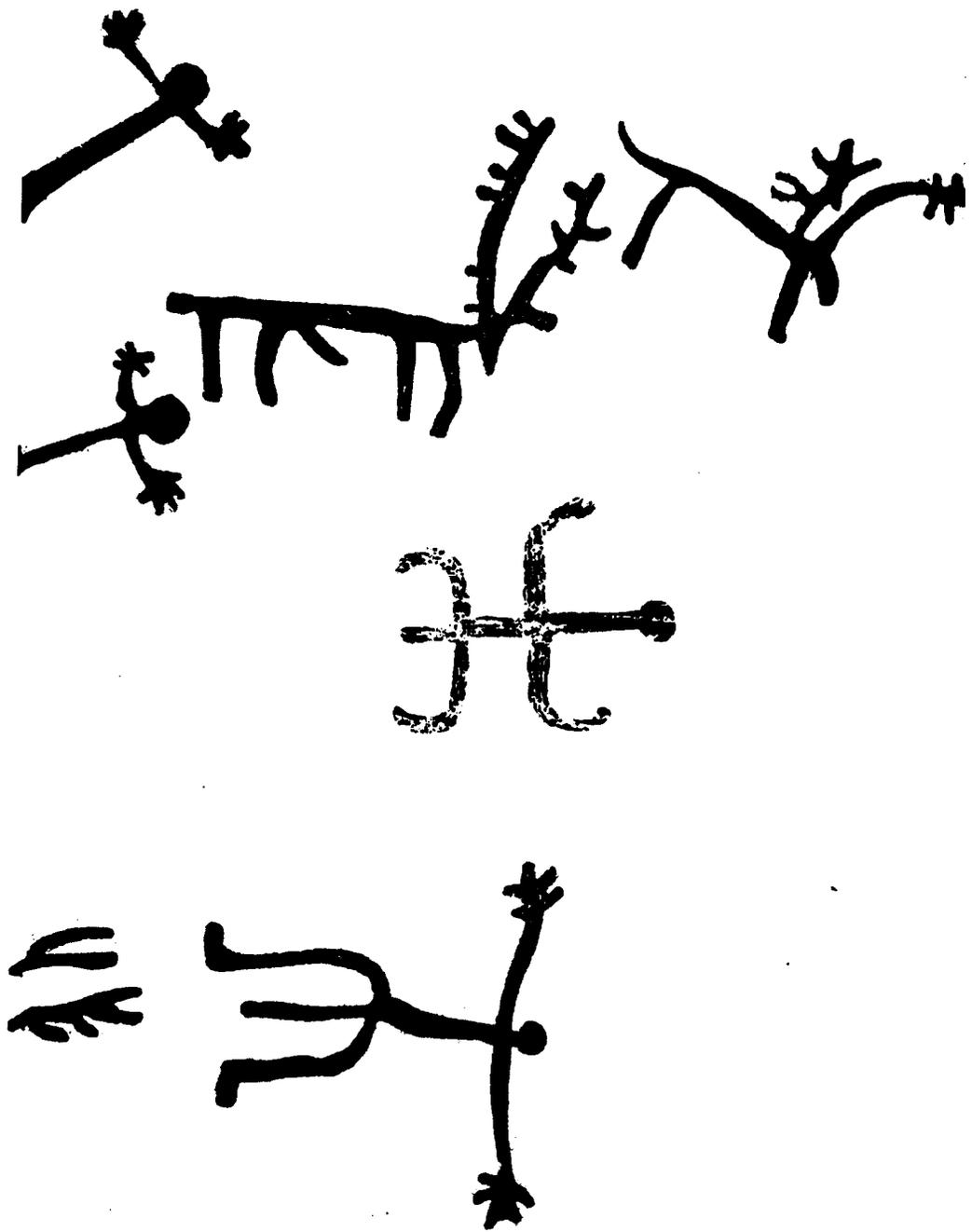

U4. 56.

U4. 57.

U4. 58.

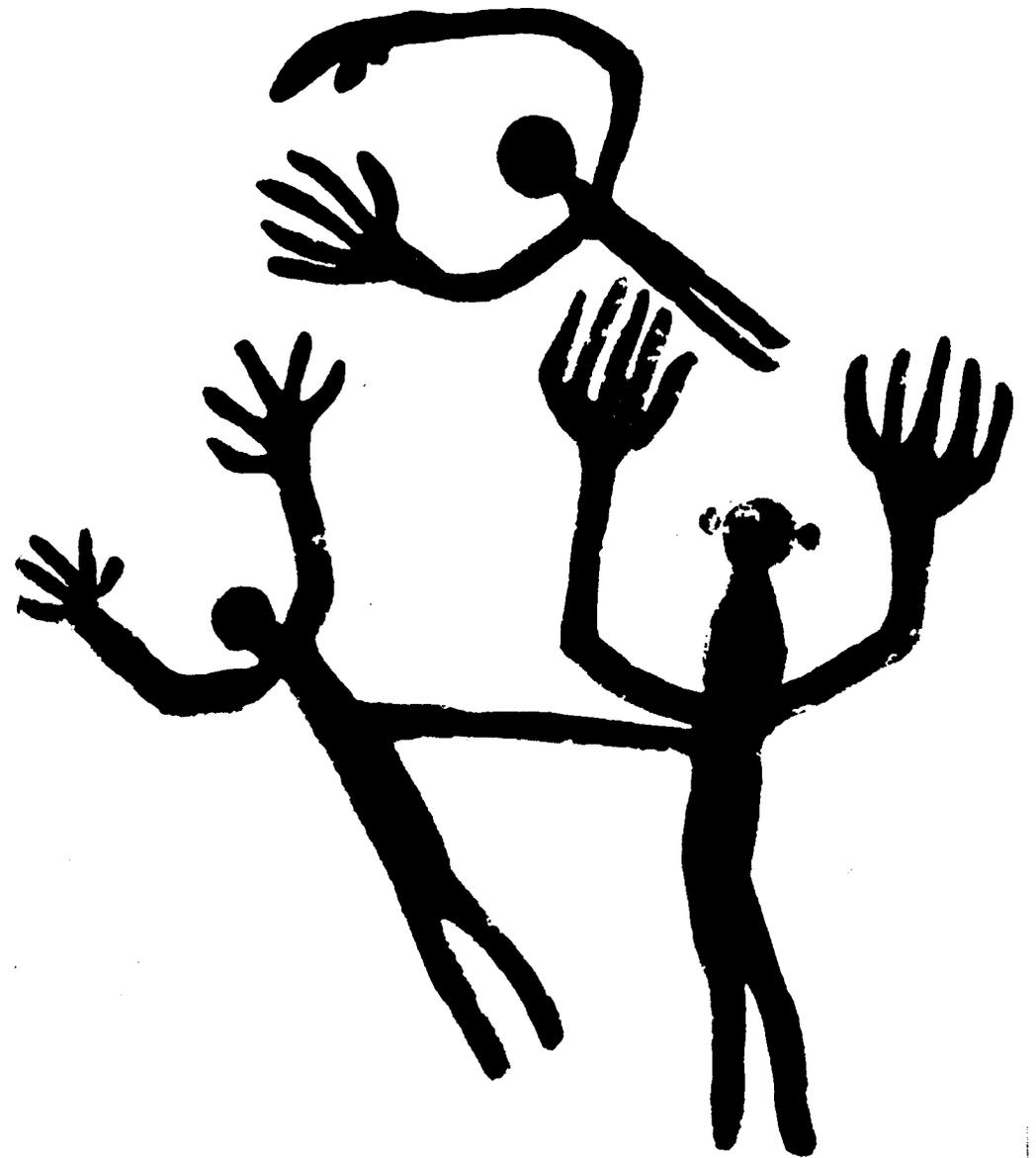
U4. 59.

64. 62.

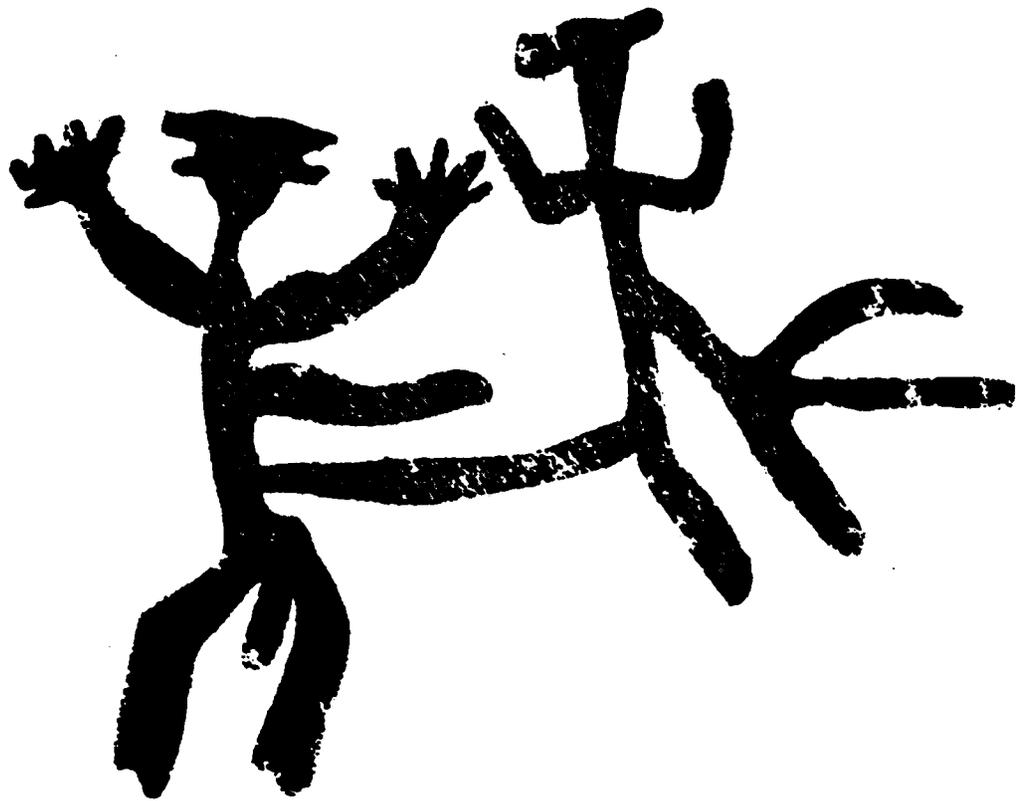
96

64. 63.

97

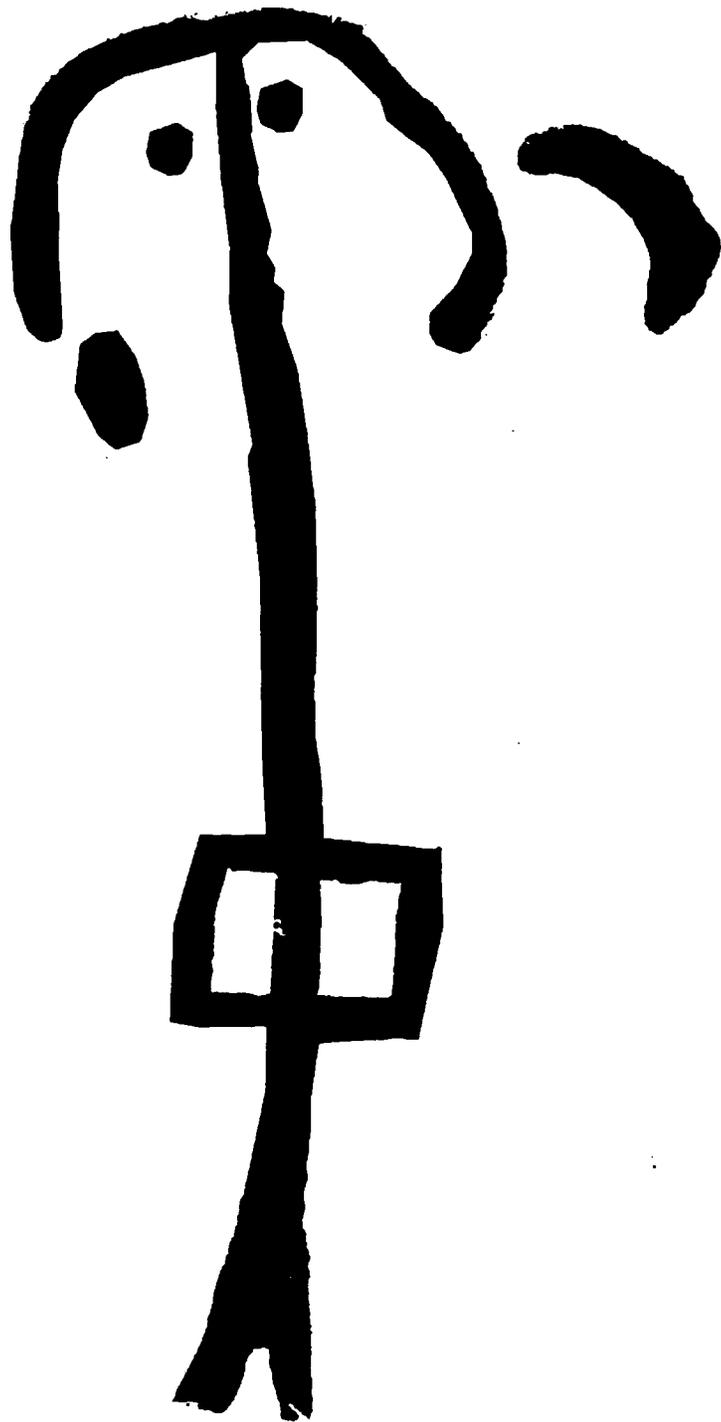
7-96

64. 64.

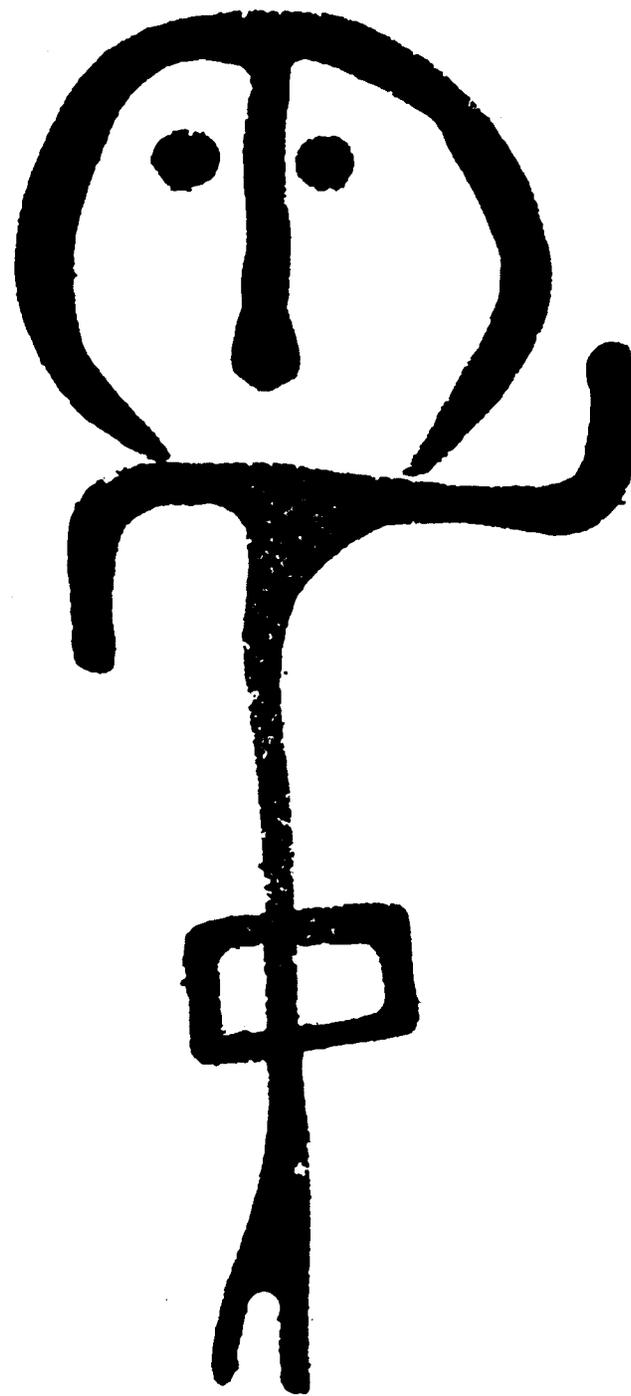

64. 64.

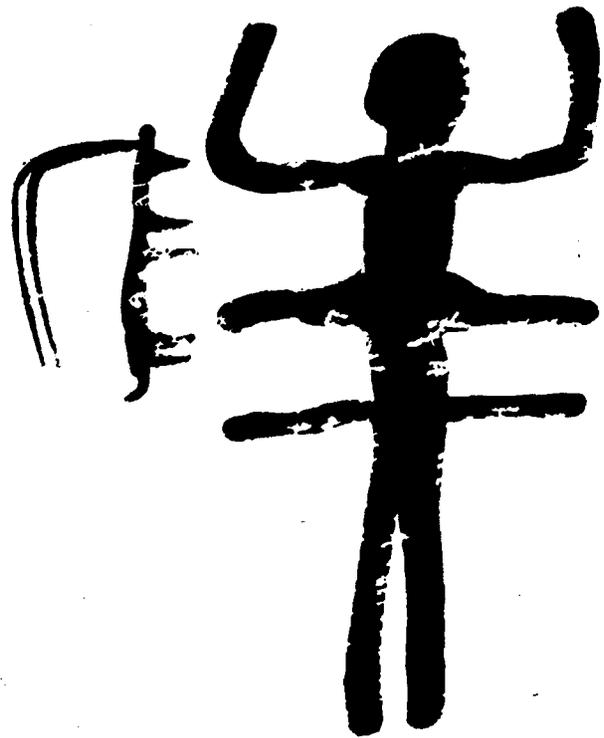
Uy. 66.

100.

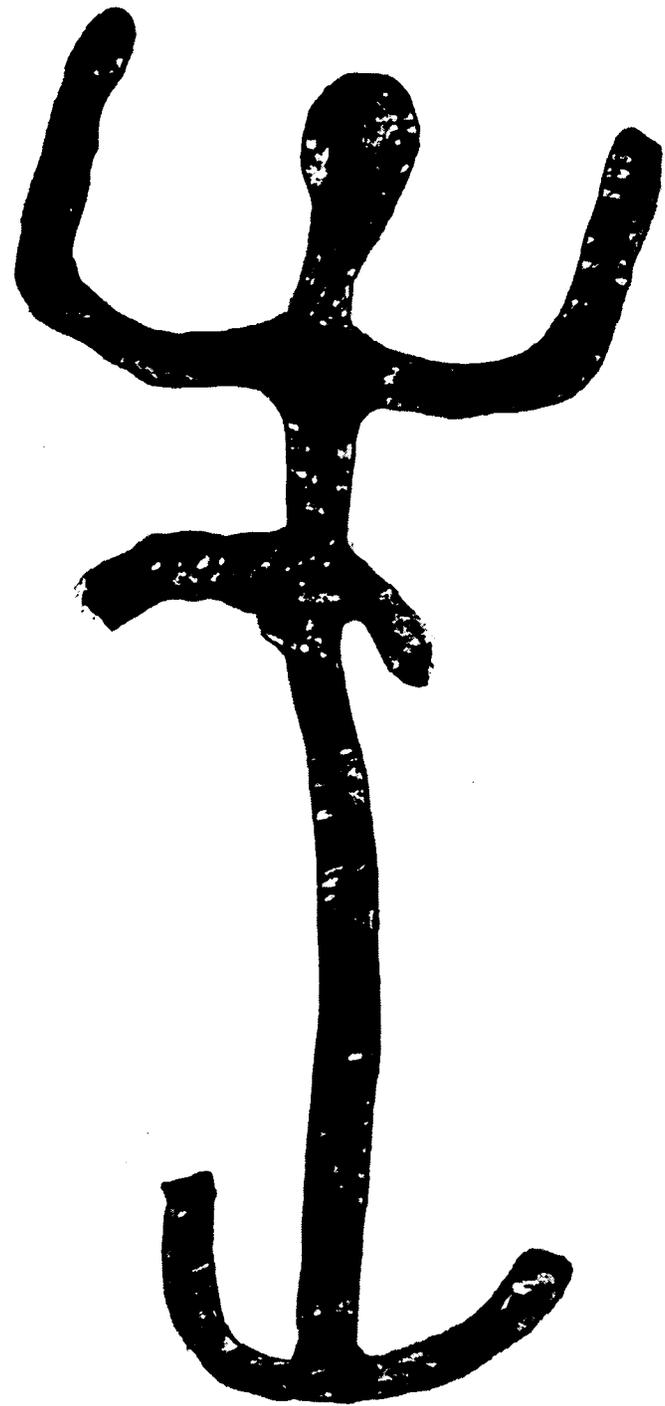
Uy. 67.

101

U4. 08.

102

U4. 09.

103

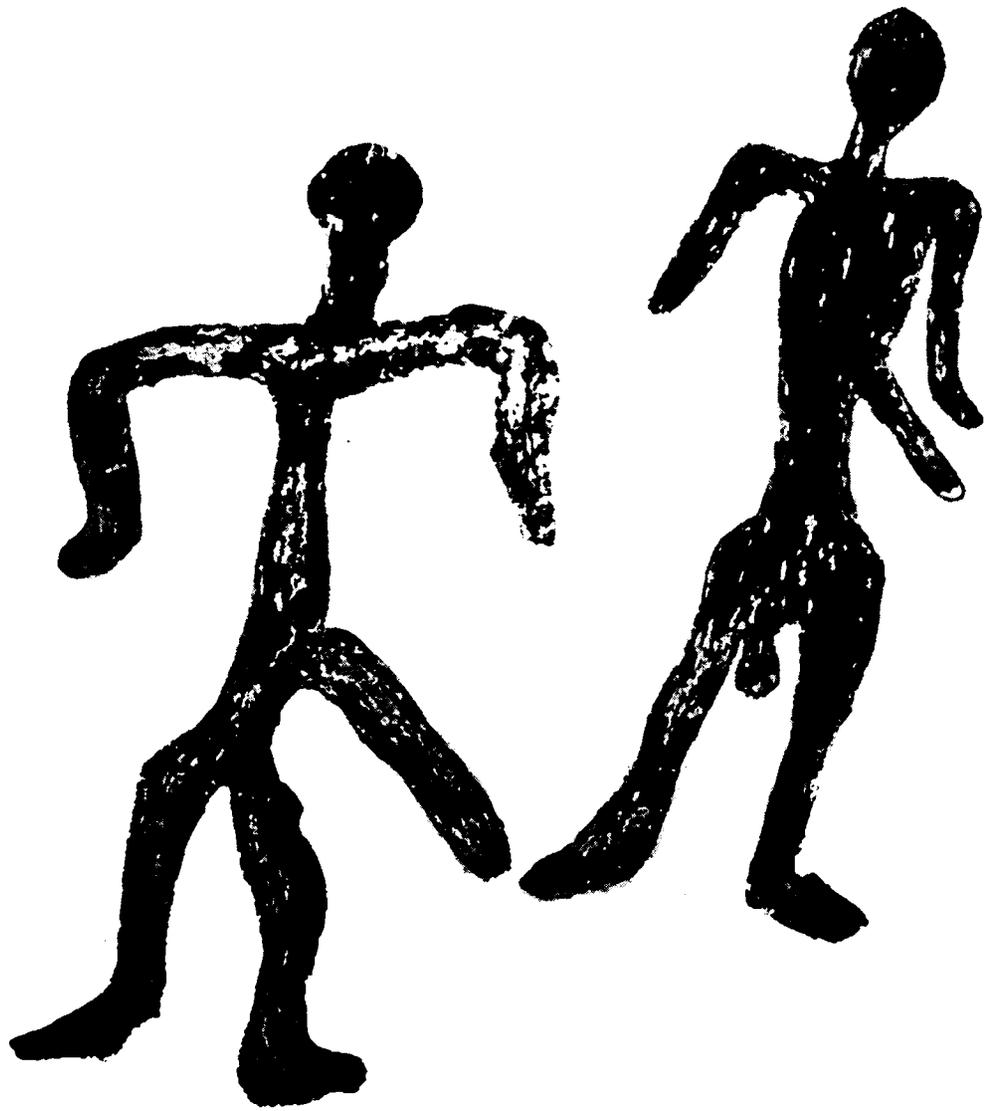
Uy. 70.

104

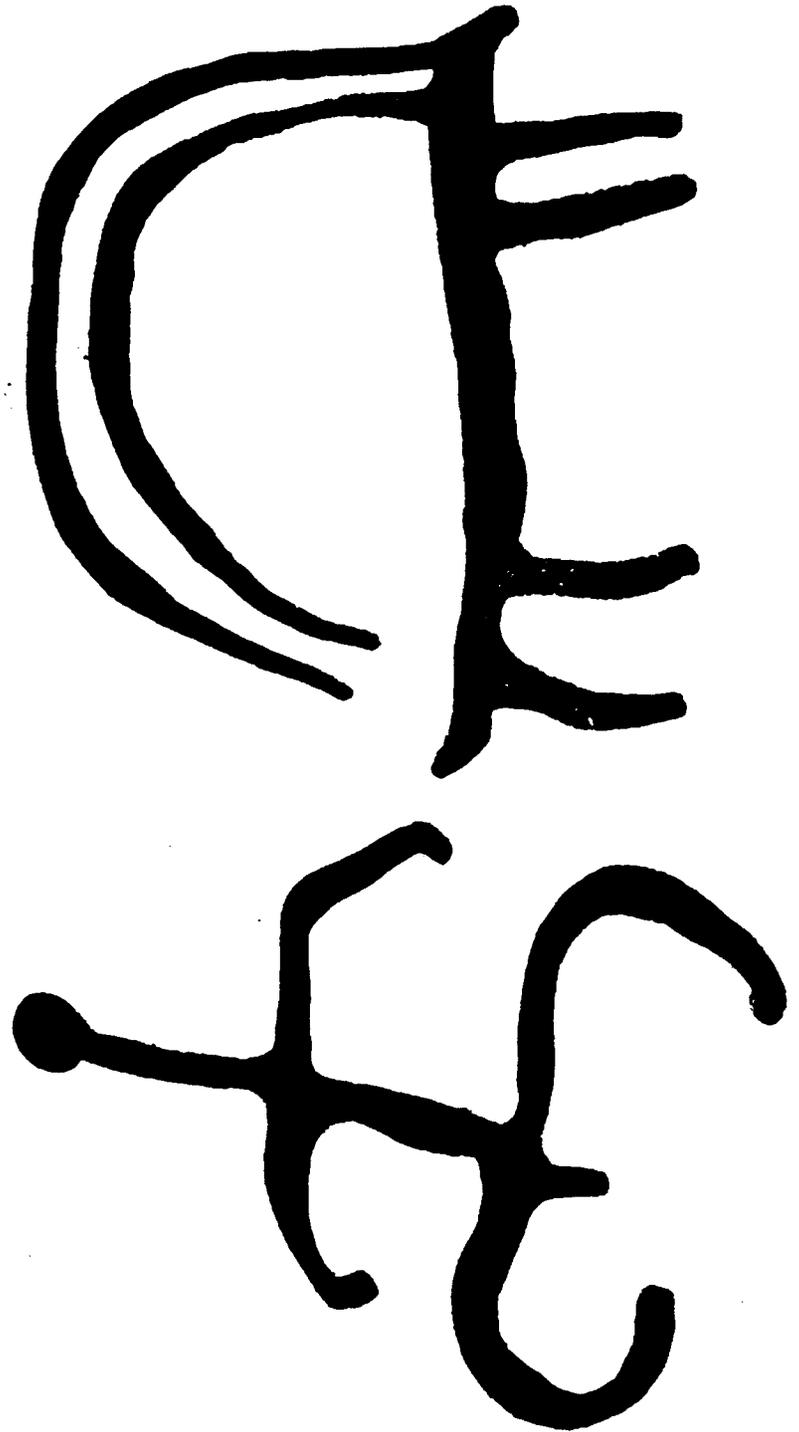
Uy. 71.

105

U4. 72.

106

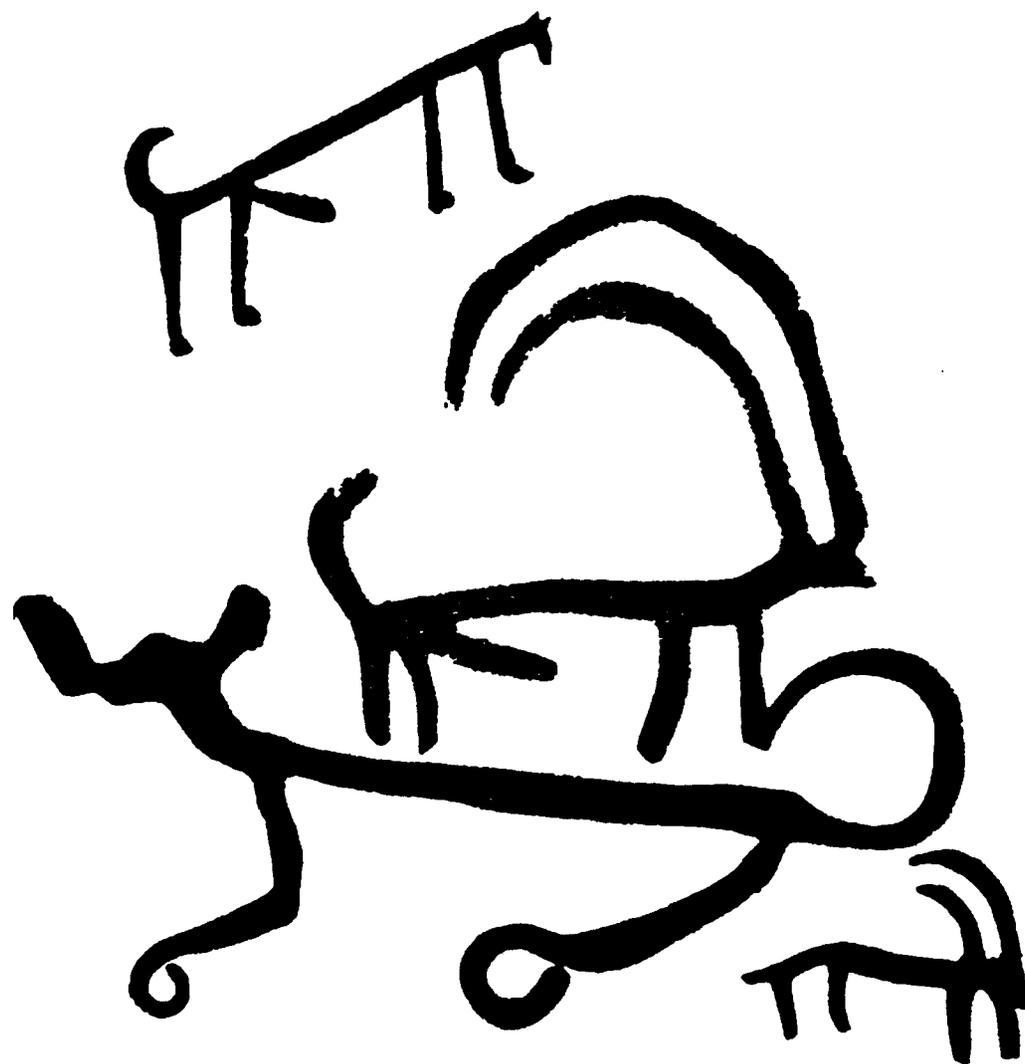

U4. 73.

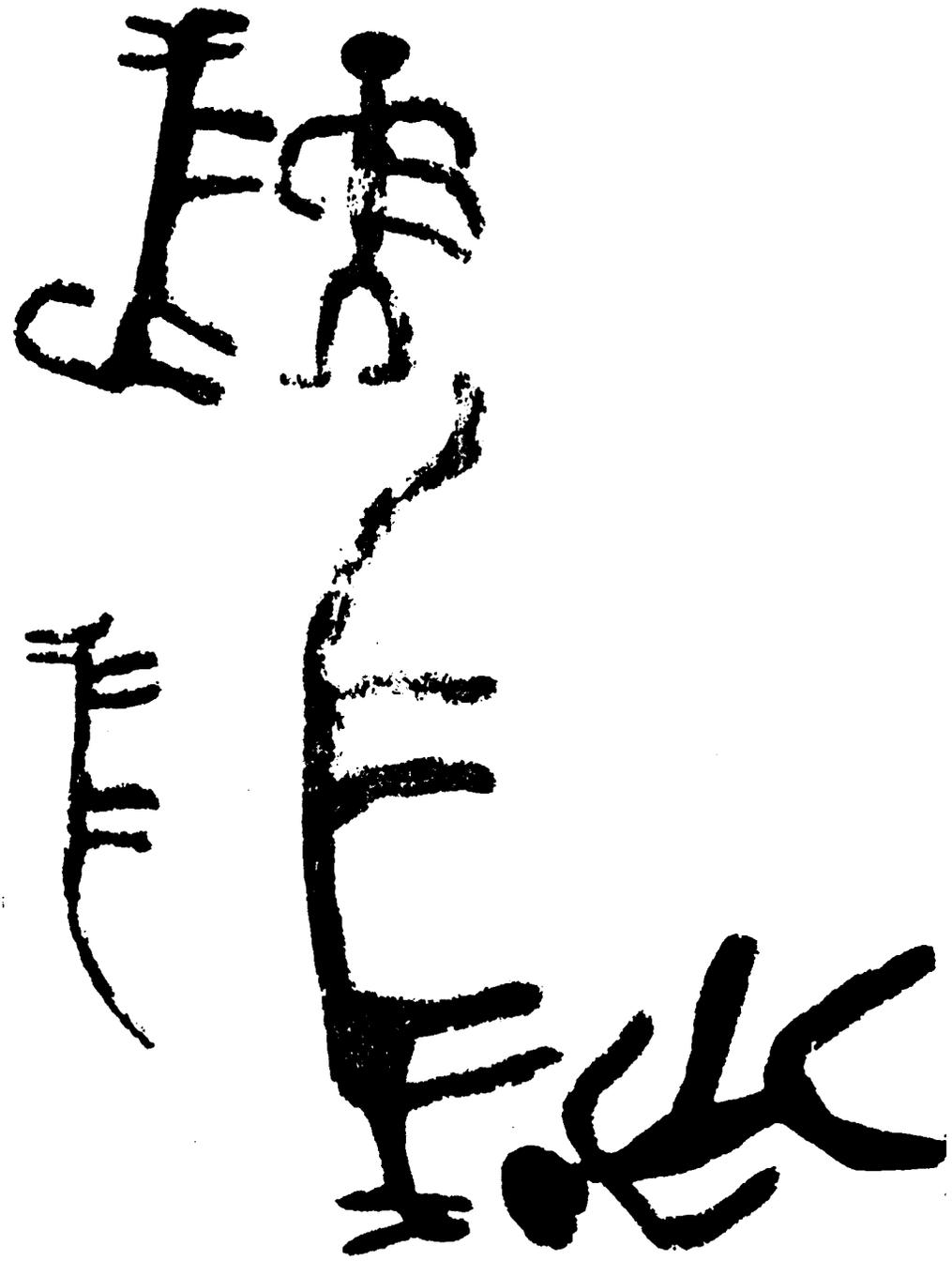
107

64. 74.

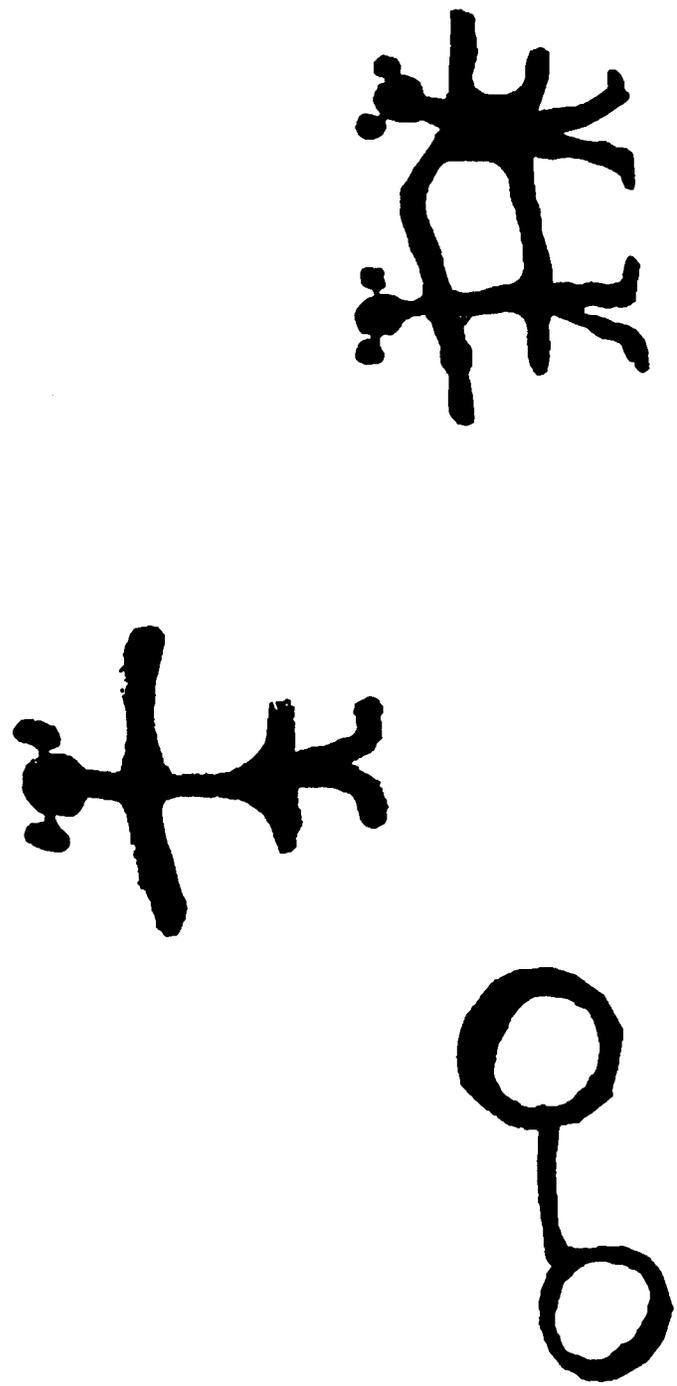

64. 75.

U4. 76.

110

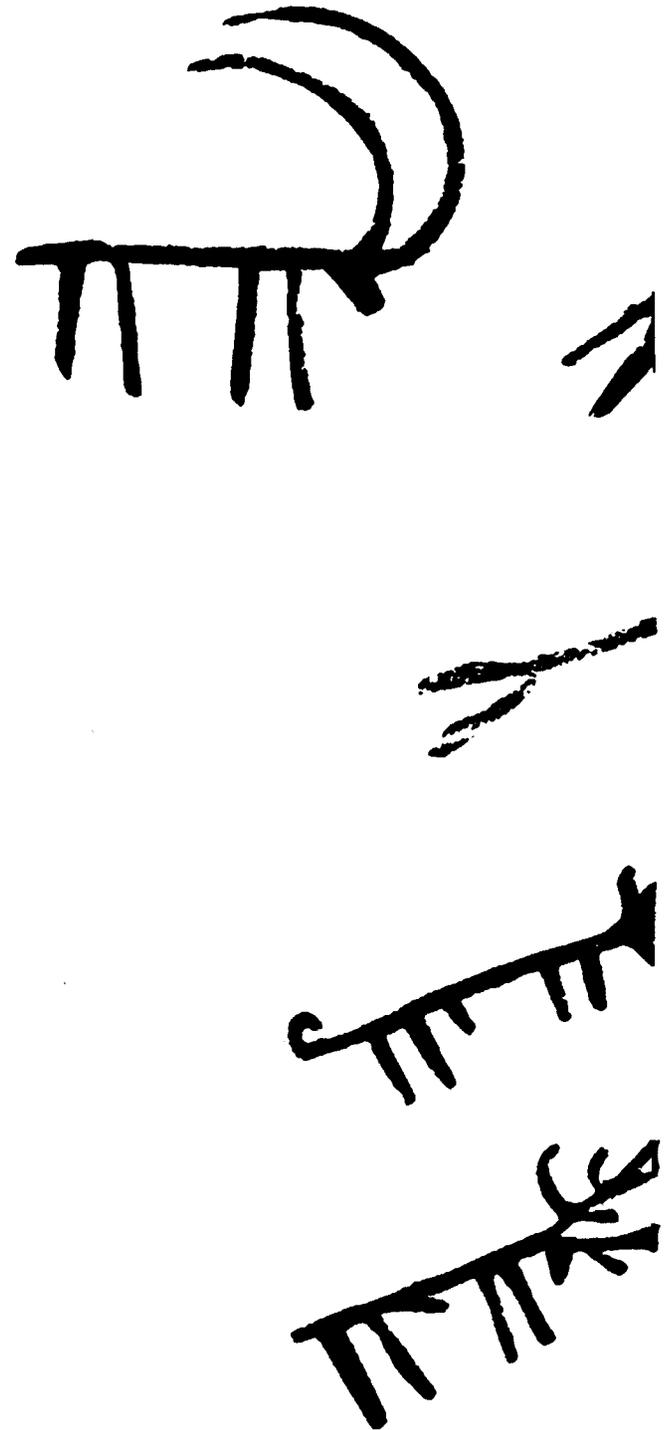

U4. 77.

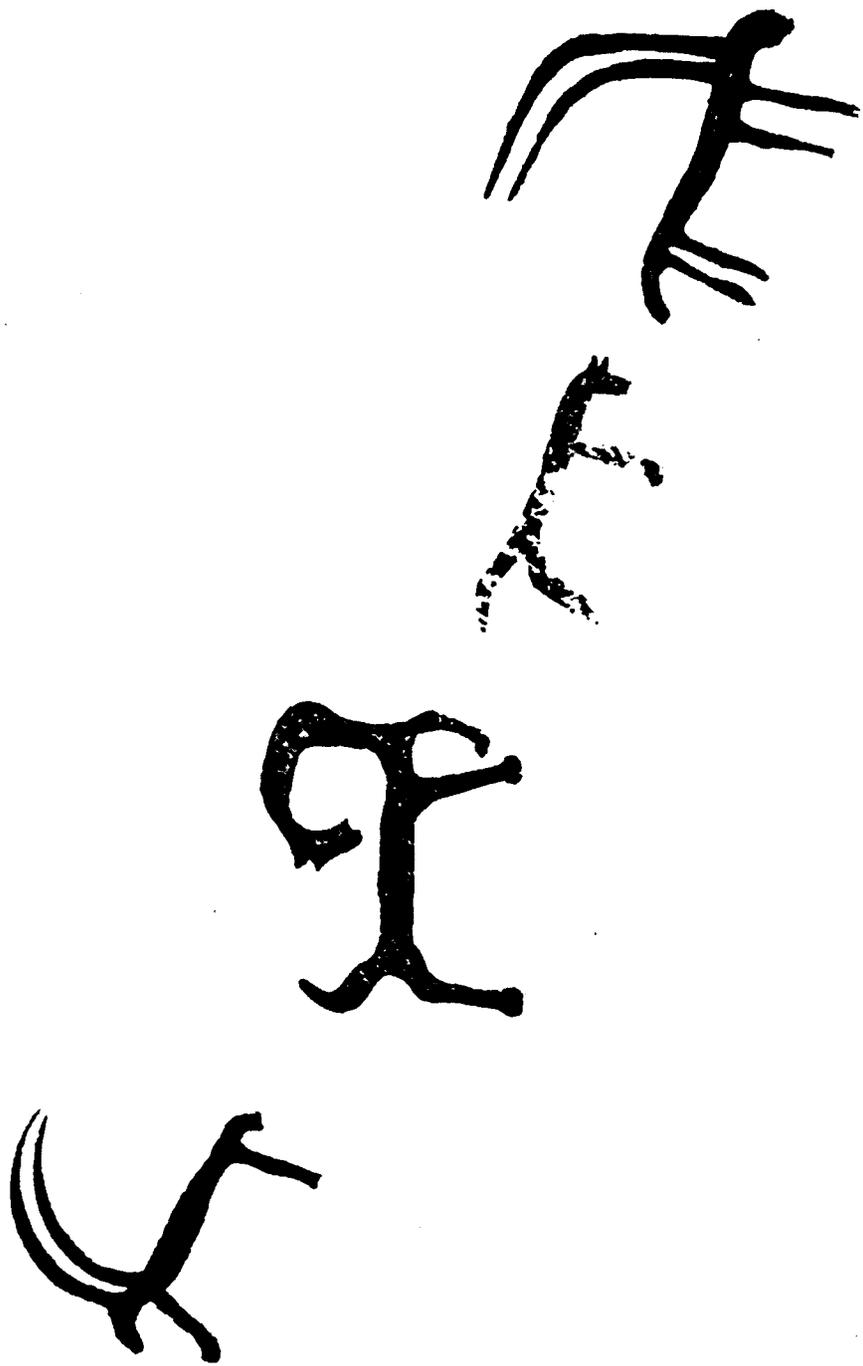
111

U4. 78.

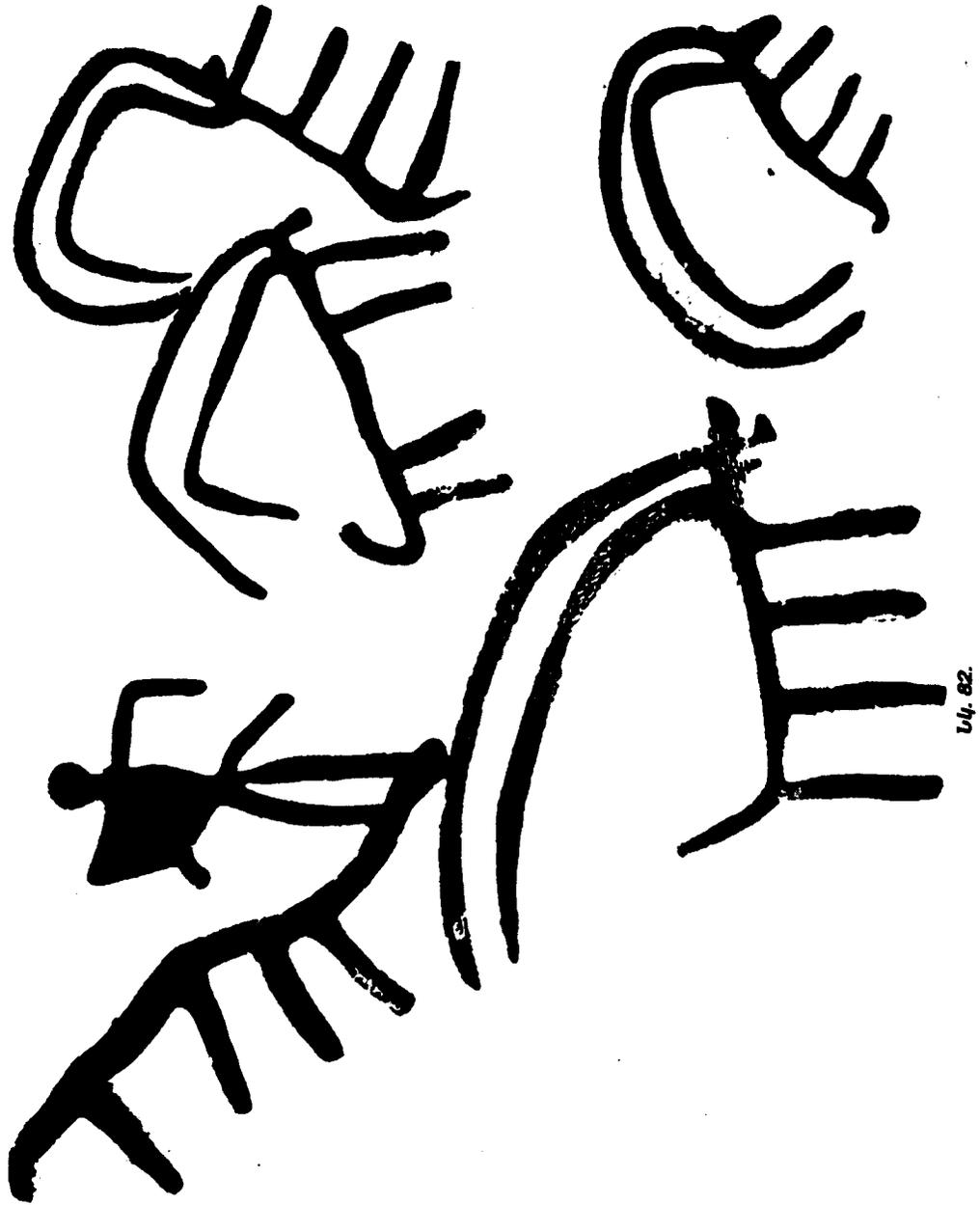
U4. 79.

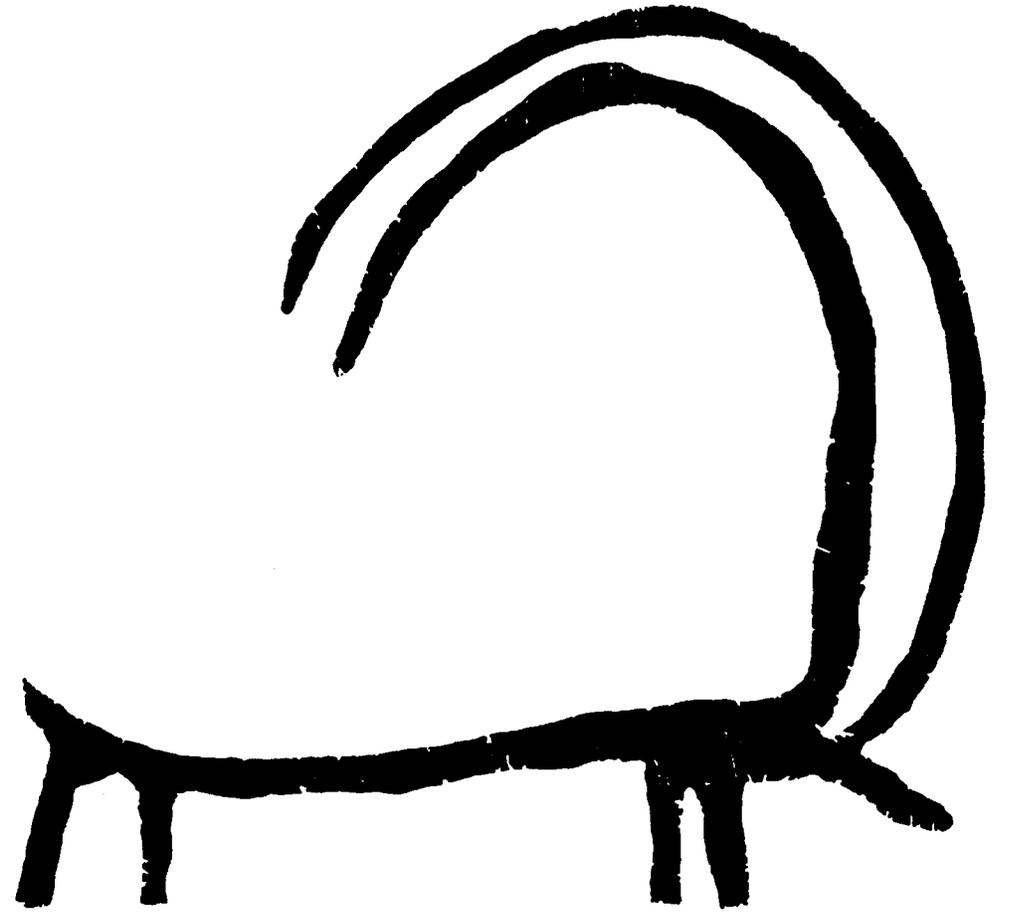
U4. 80.

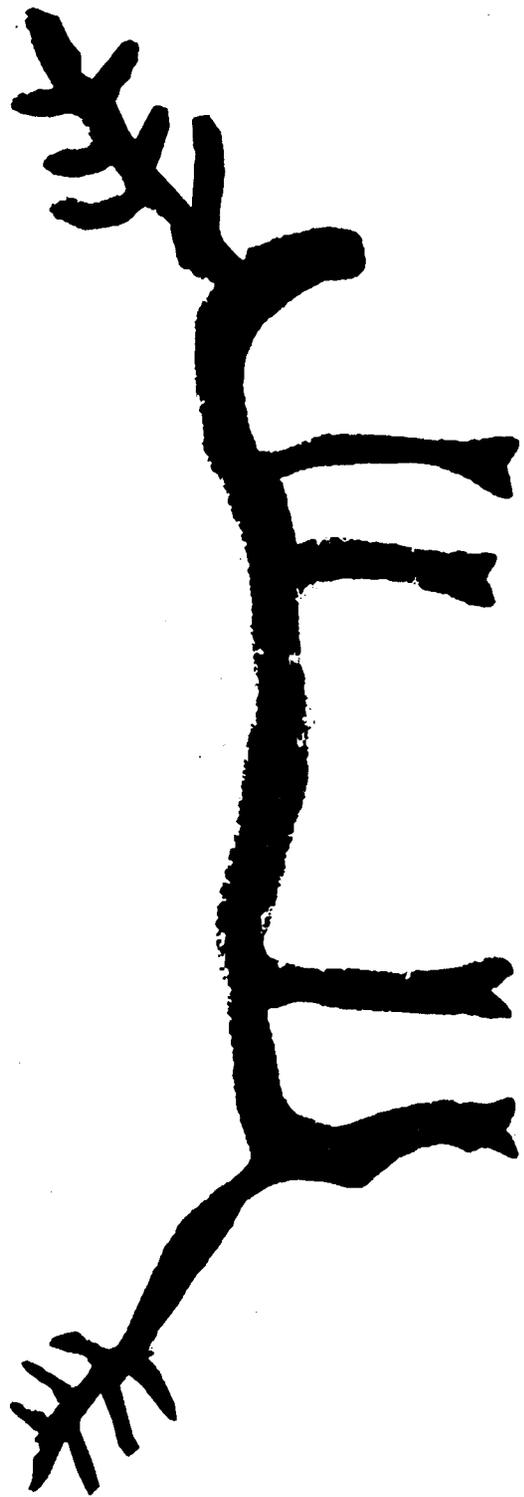
U4. 81.

U4. 82.

U4. 83.

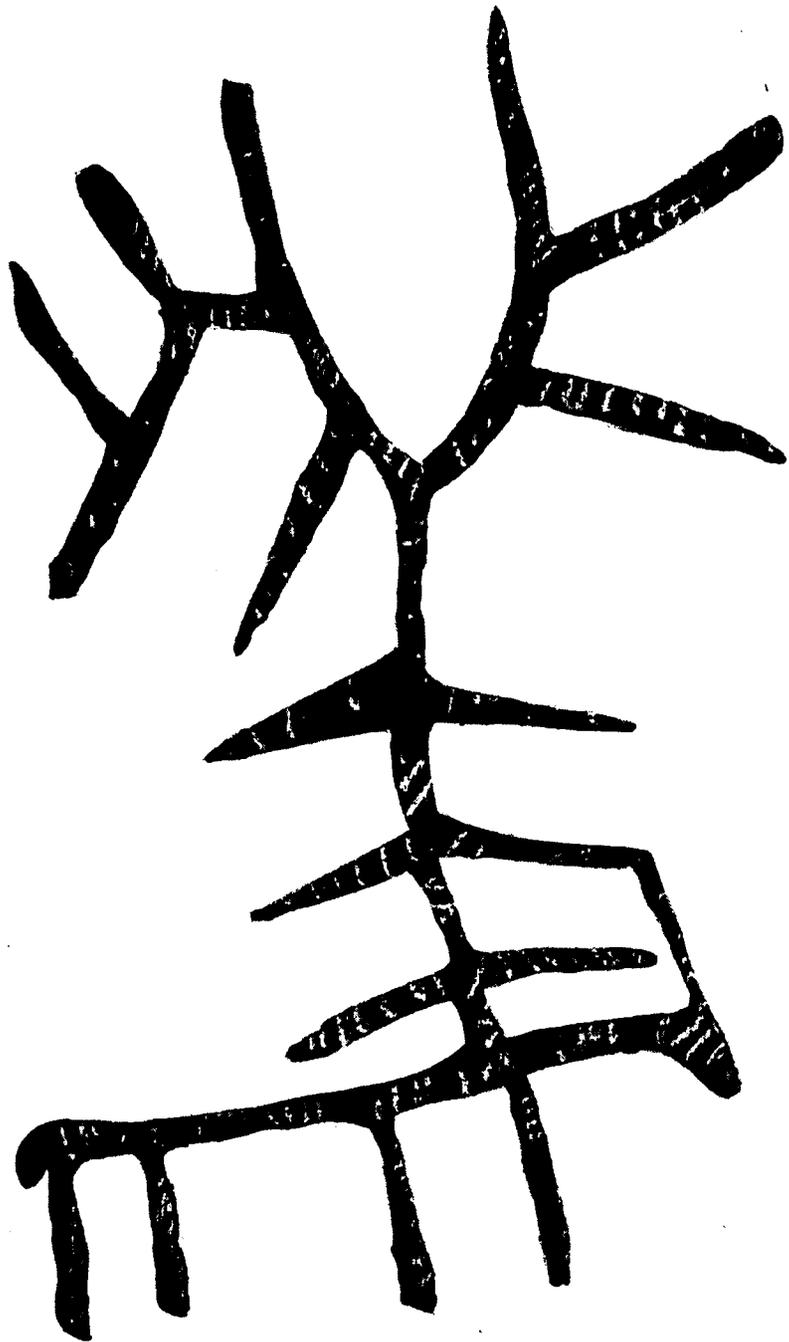
118

U4. 84.

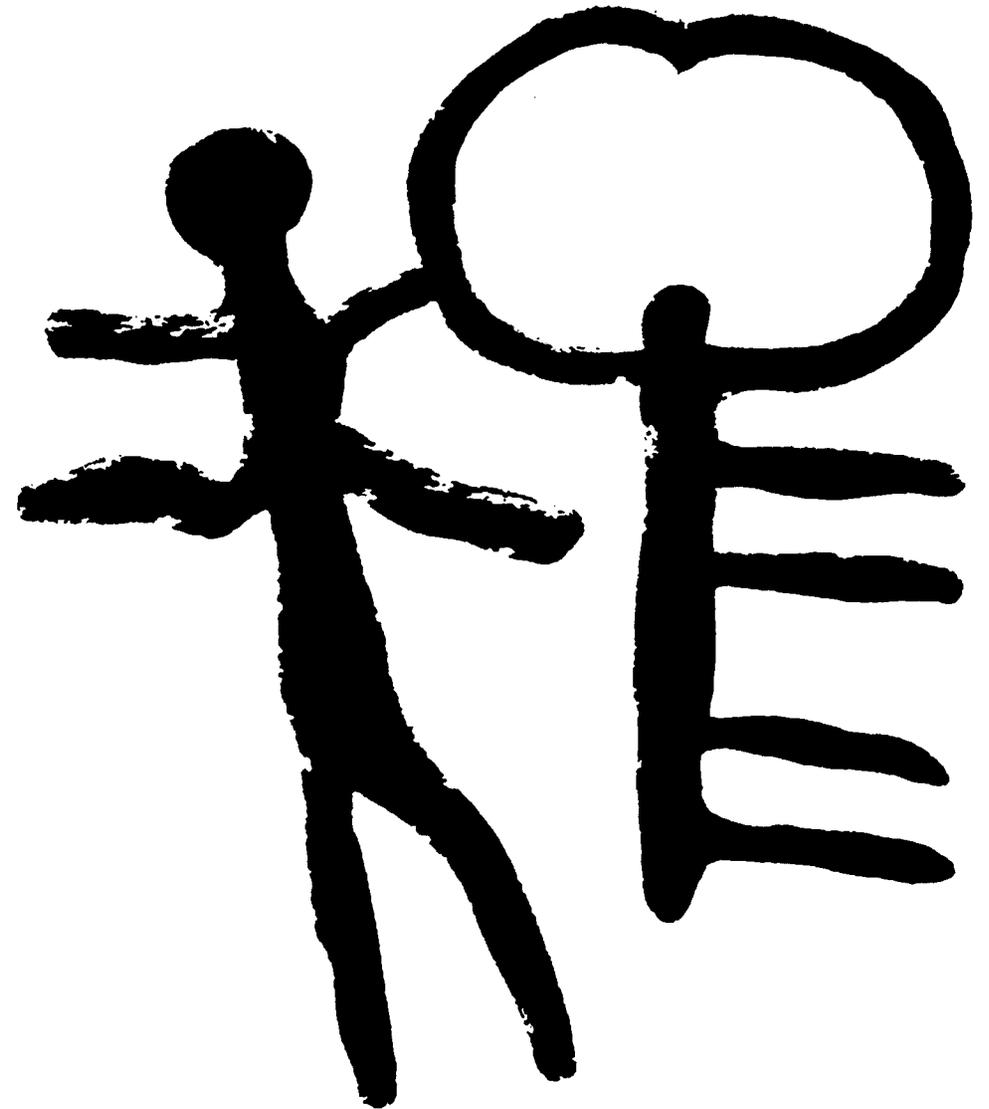

U4. 85.

119

U4. 86.

U4. 87.

124

U4. 90.

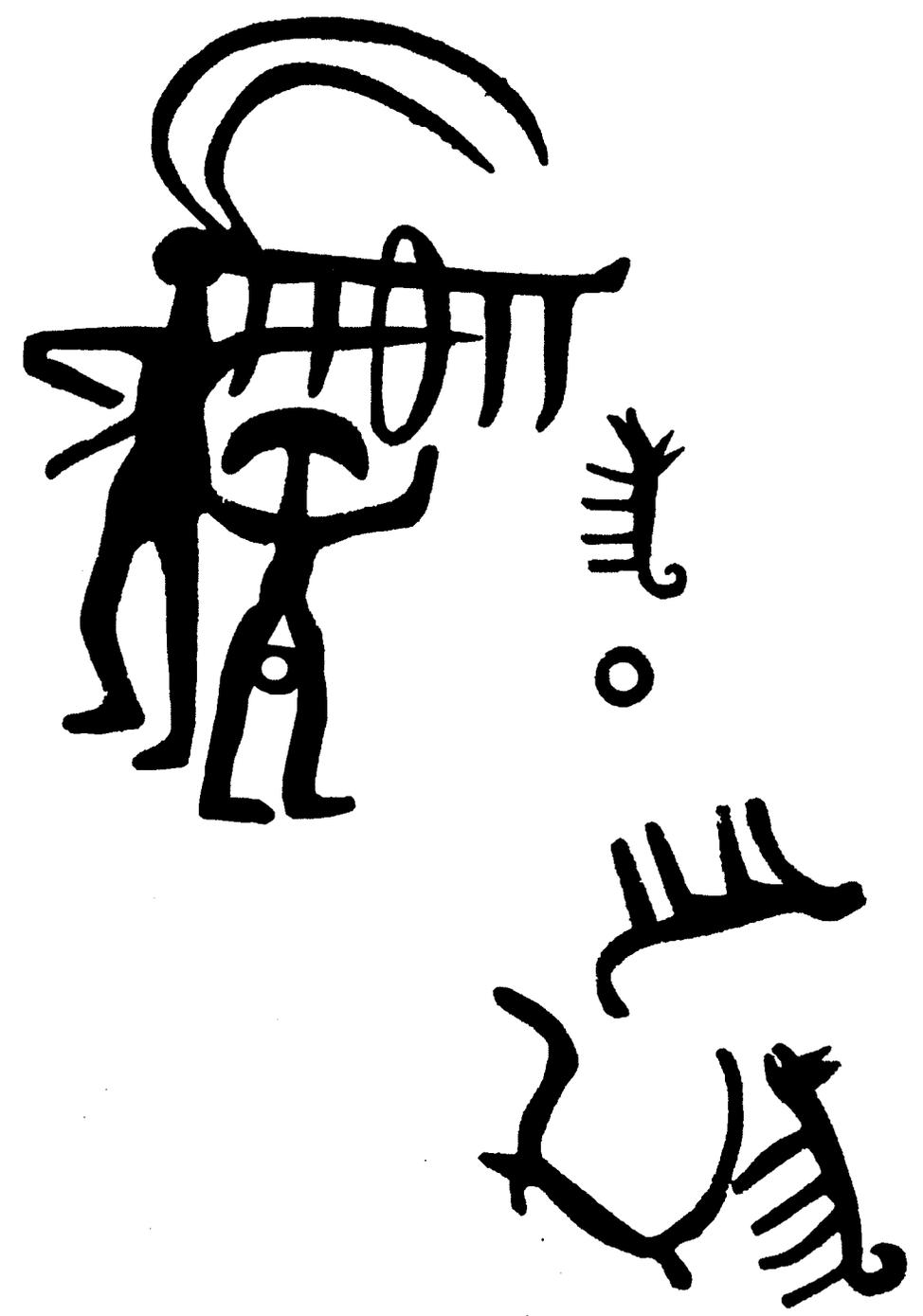

125

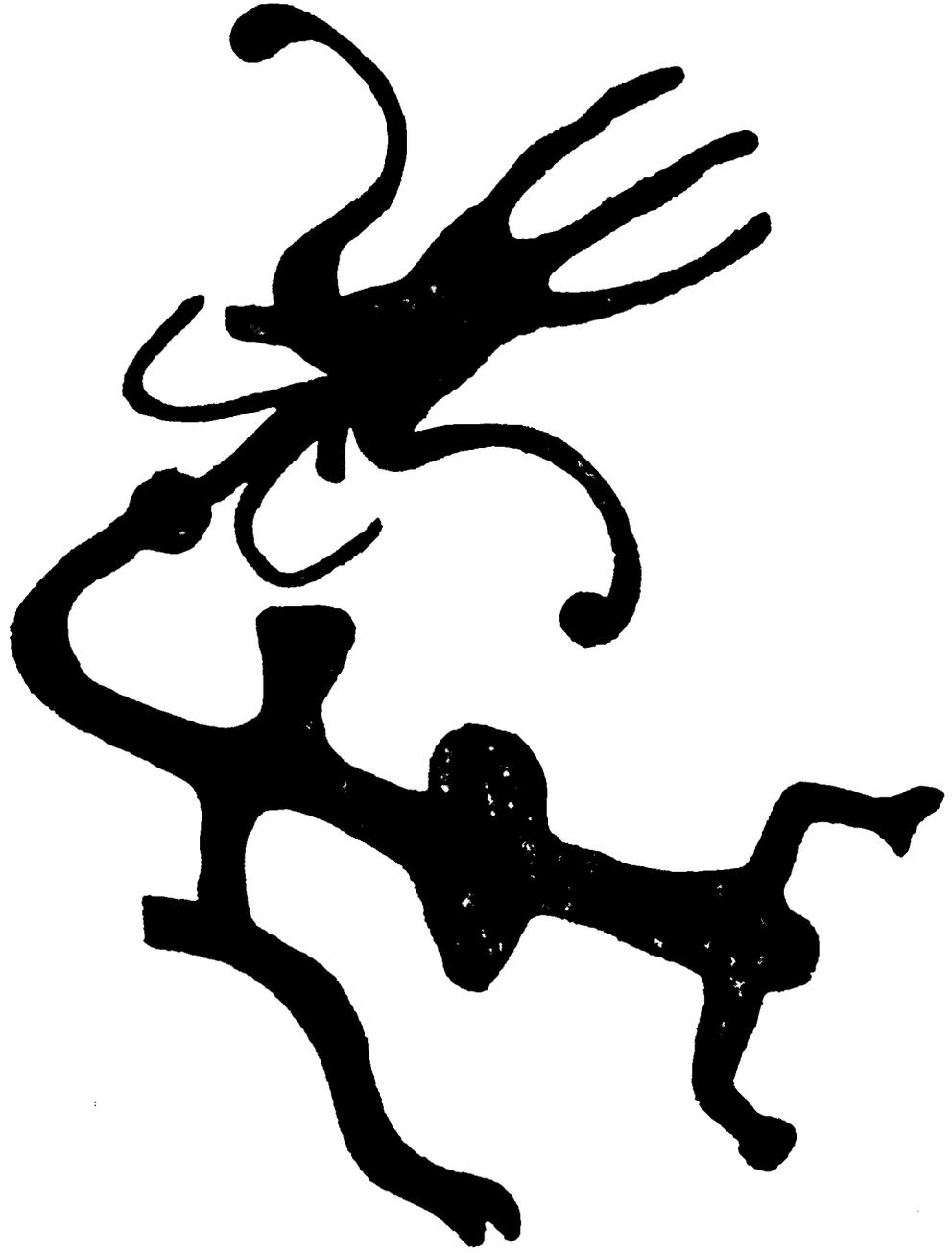
U4. 91.

U4. 92.

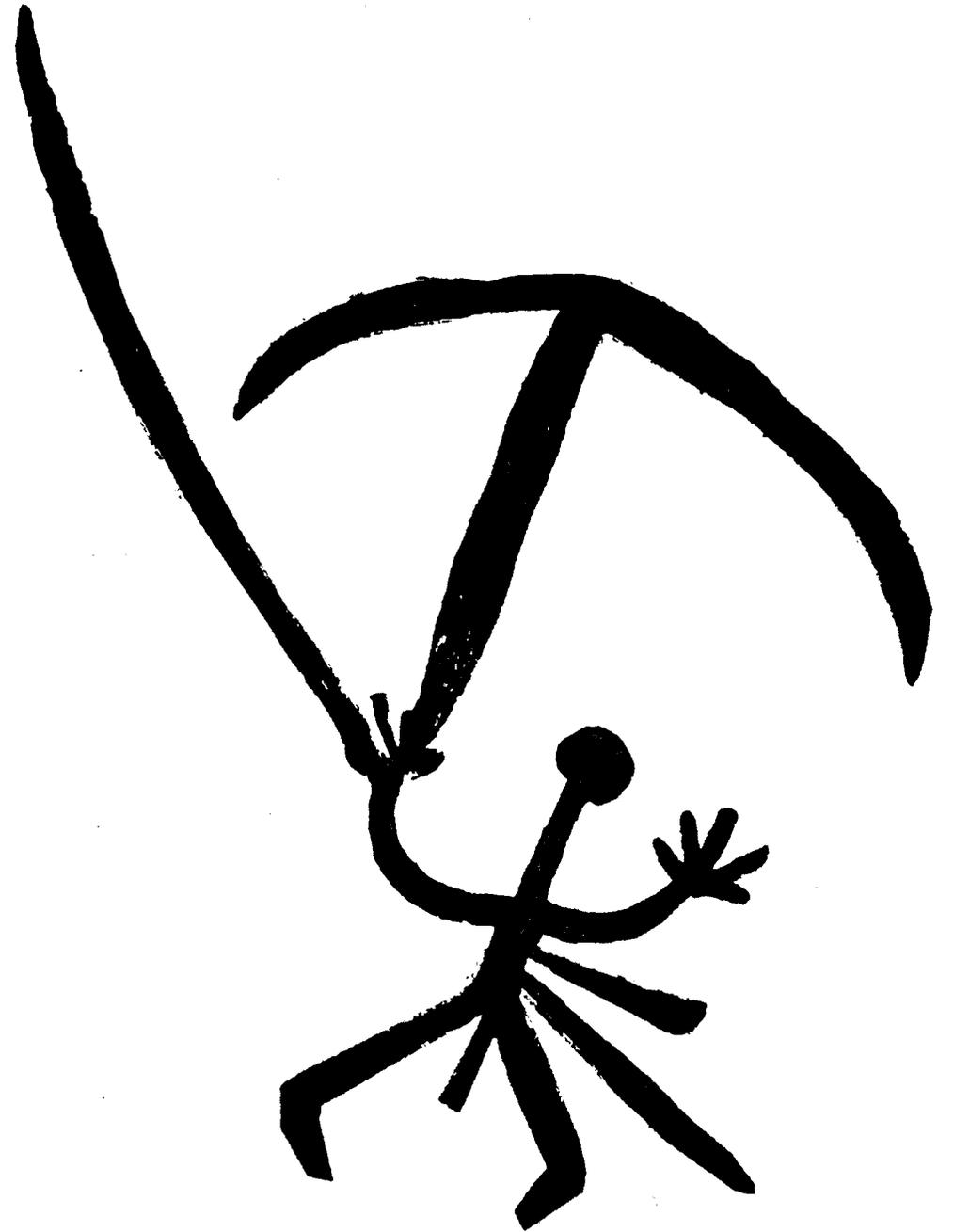

U4. 93.

64. 94.

128

64. 95.

129

9-96

132

14. 99.

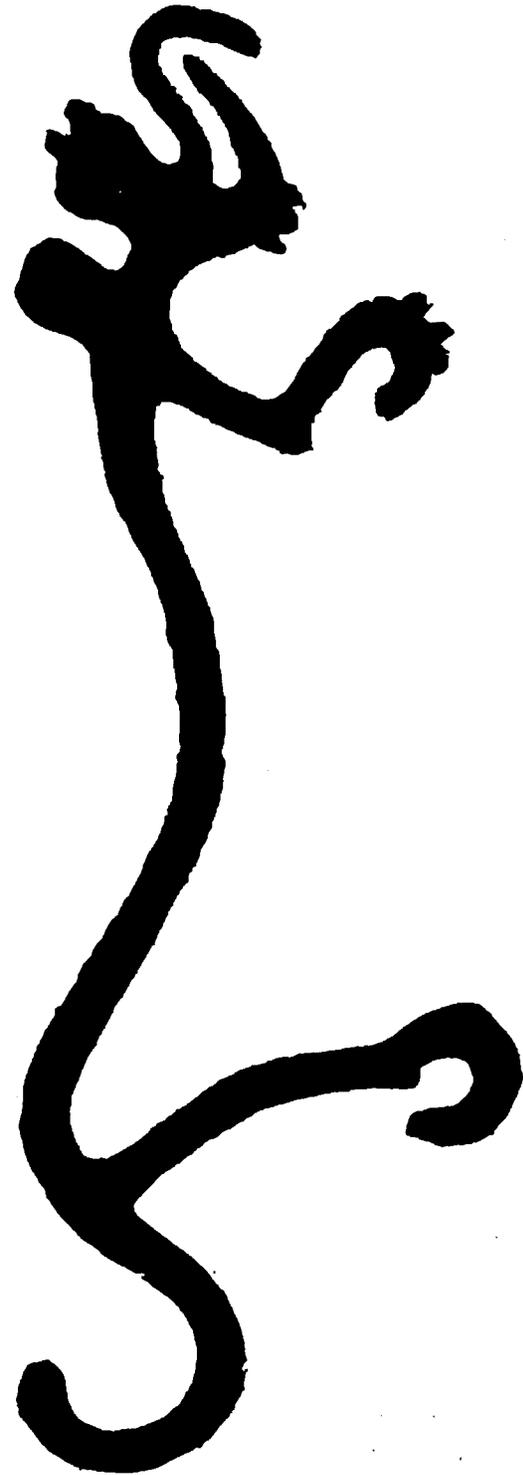
133

14. 99.

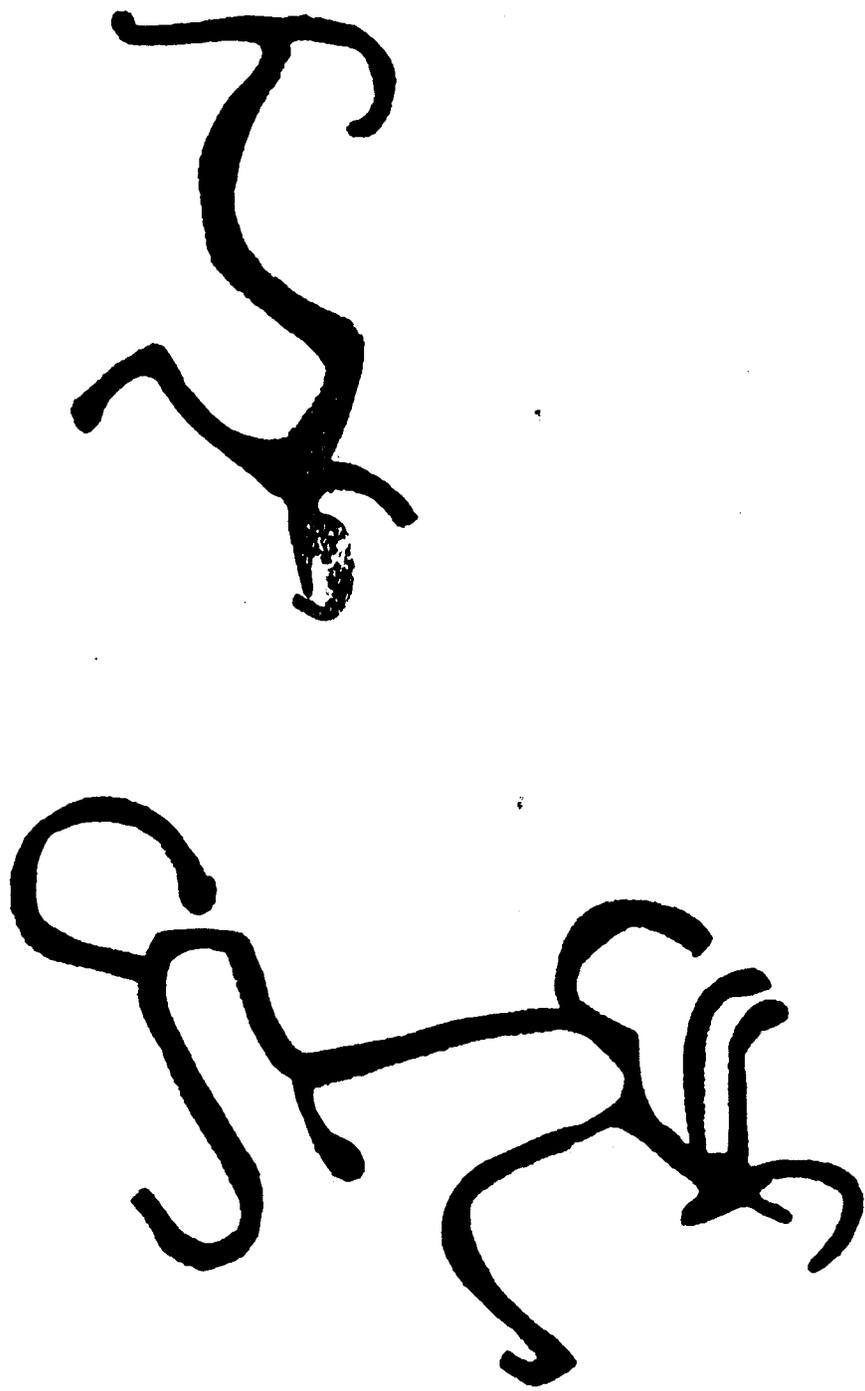
134

U4. 100.

135

U4. 101.

Uy. 102.

Uy. 103.

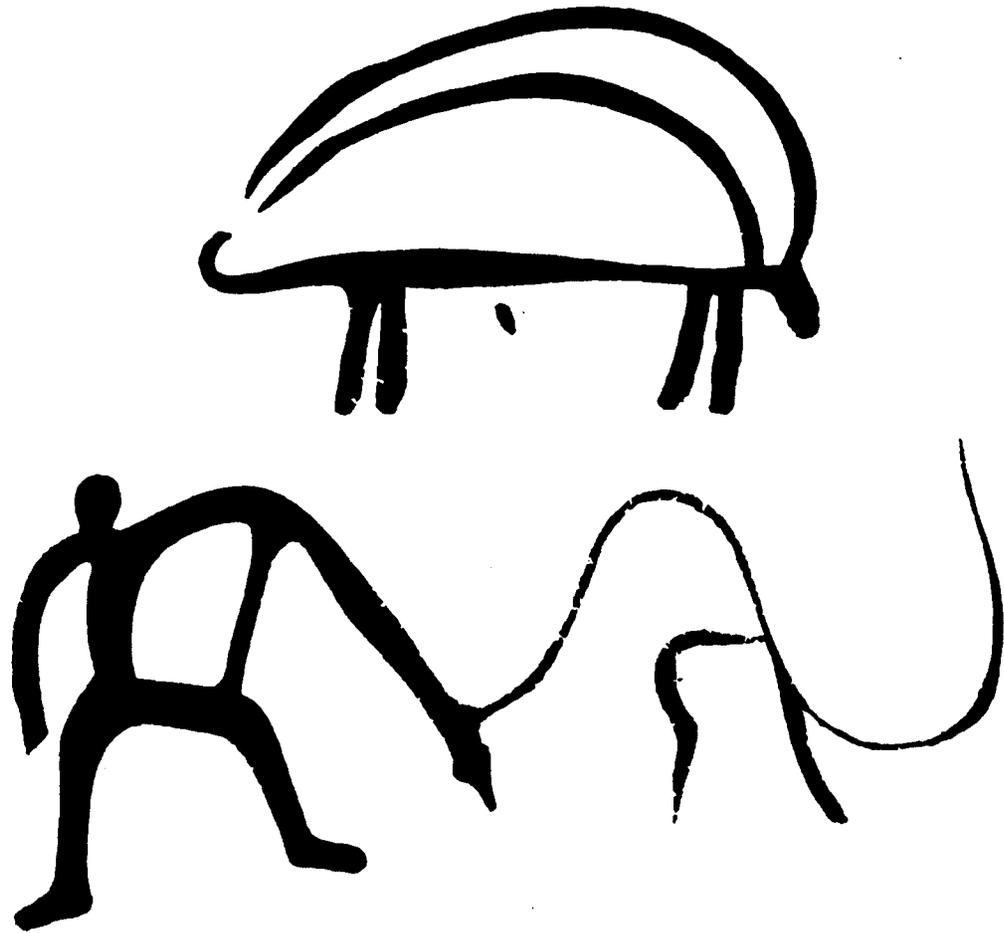
Uy. 104.

138

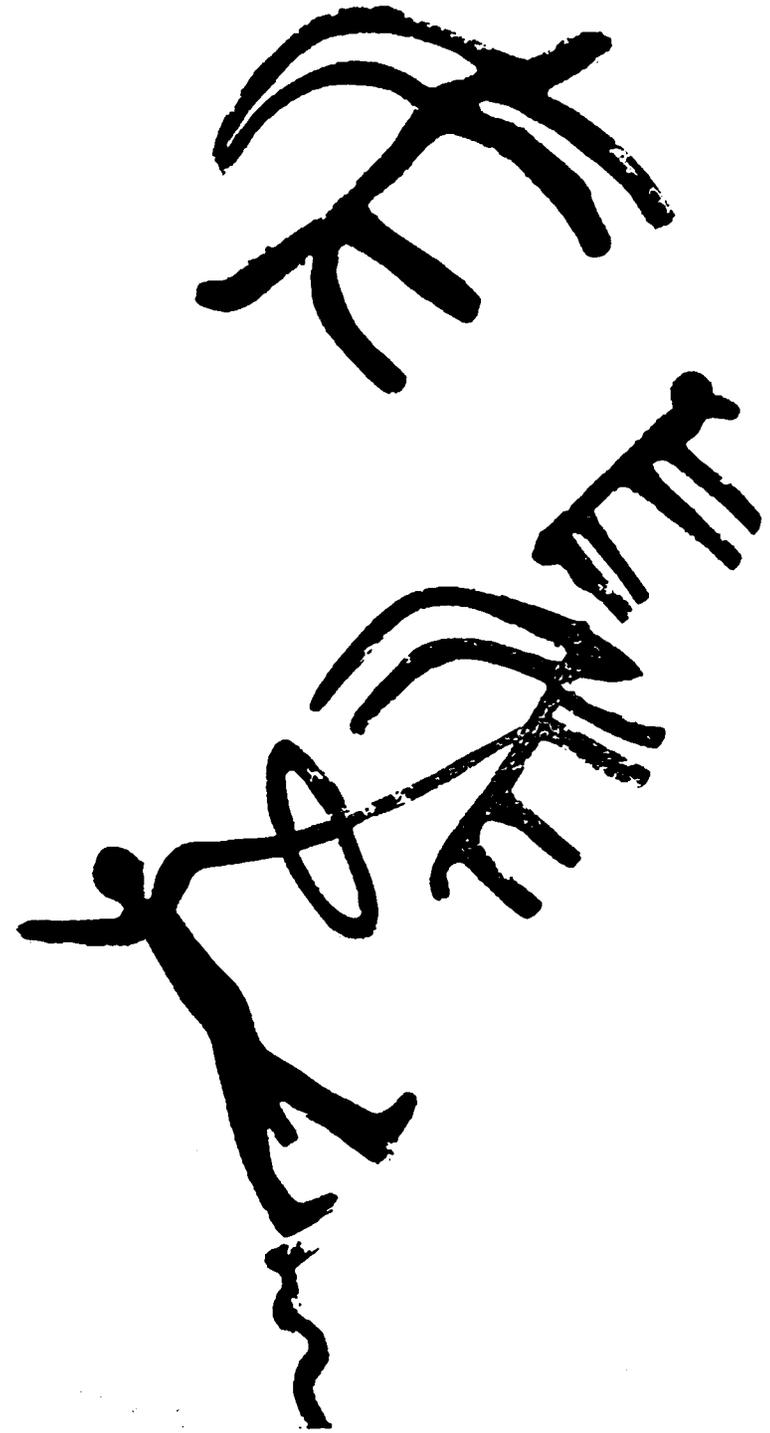

Uy. 105.

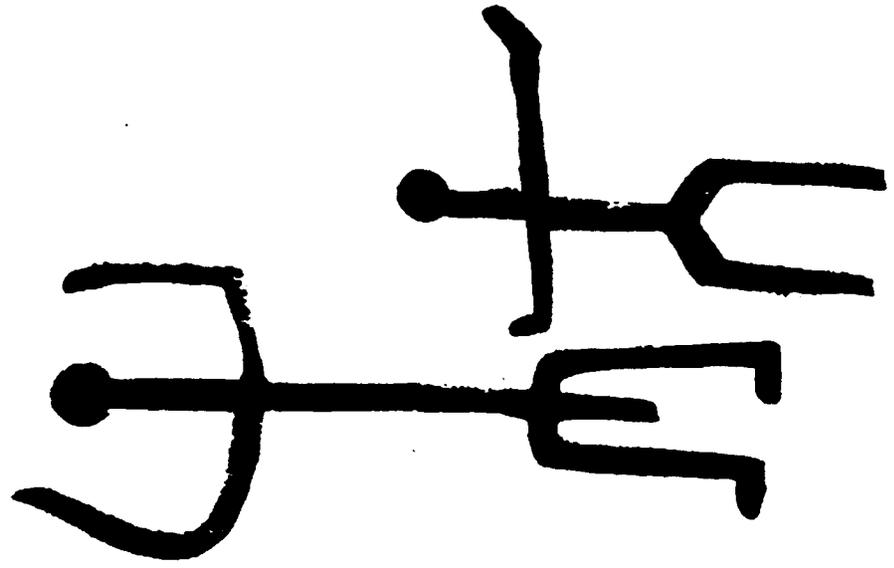
139

Uy. 106.

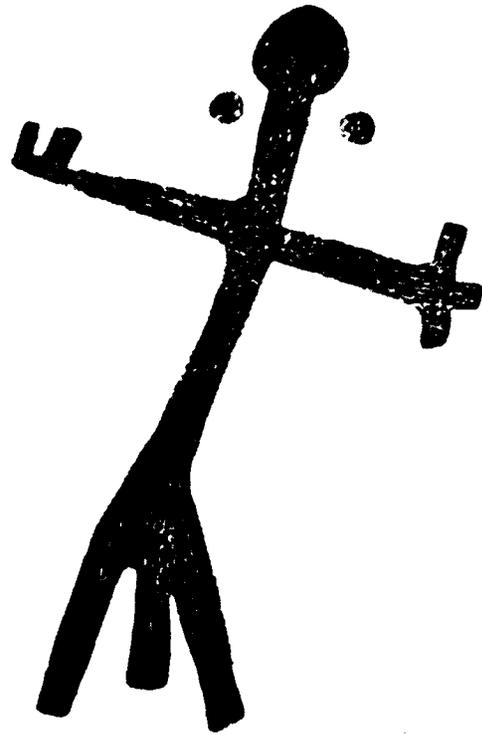
Uy. 107.

142

U4. 108.

U4. 109.

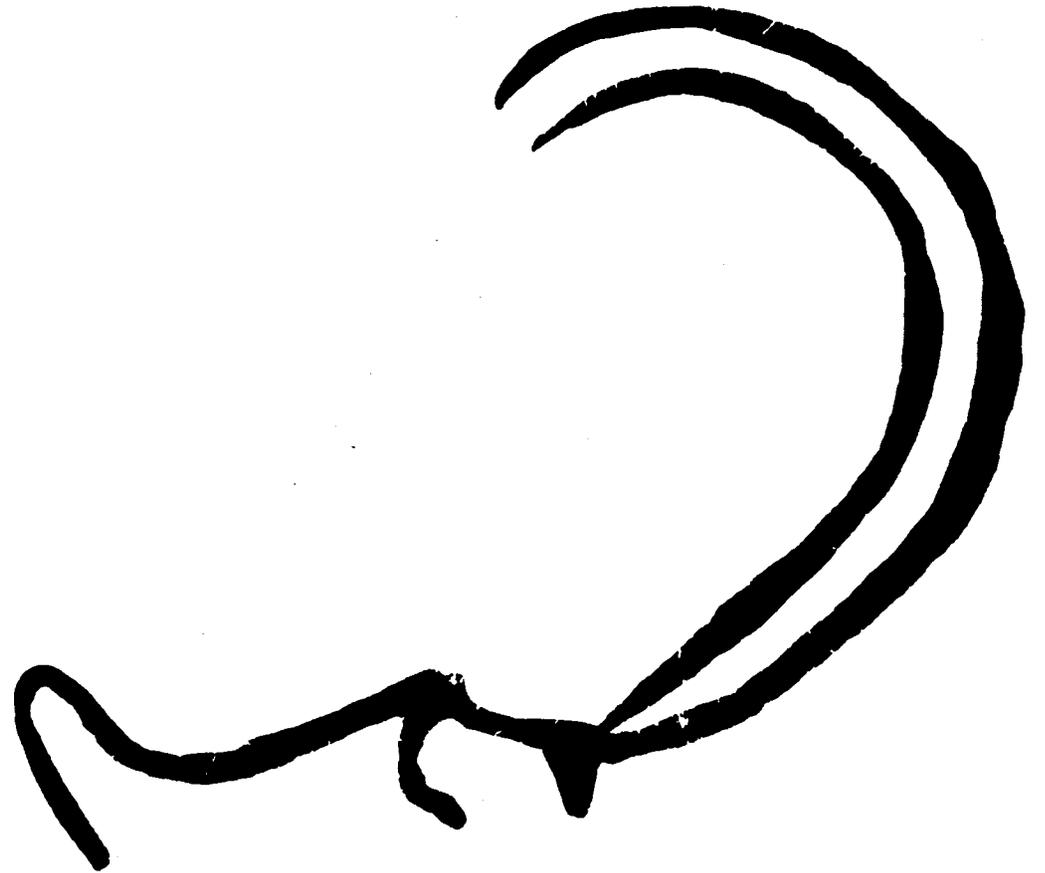
143

U4. 110.

144

U4. 111.

145

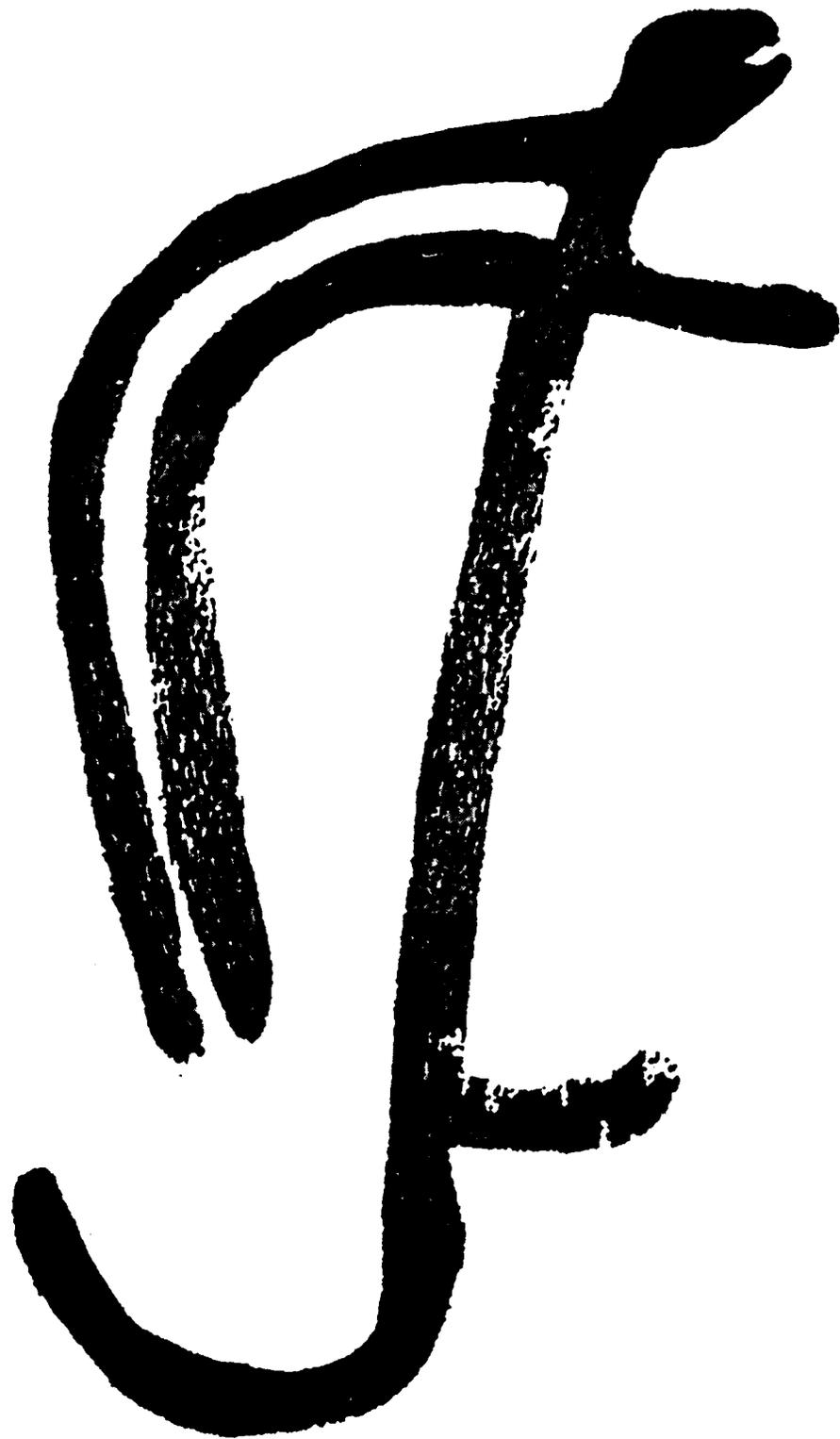
10-96

U4. 112.

U4. 113.

148

Uy. 114.

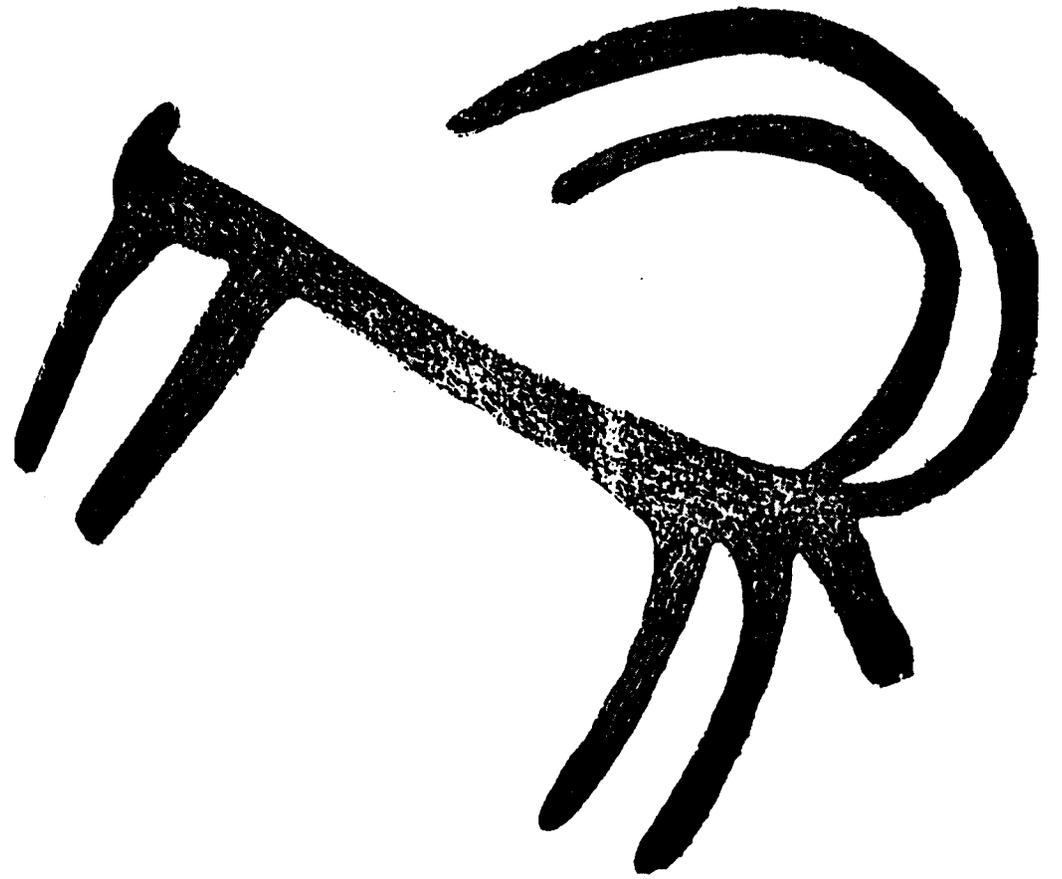

Uy. 115.

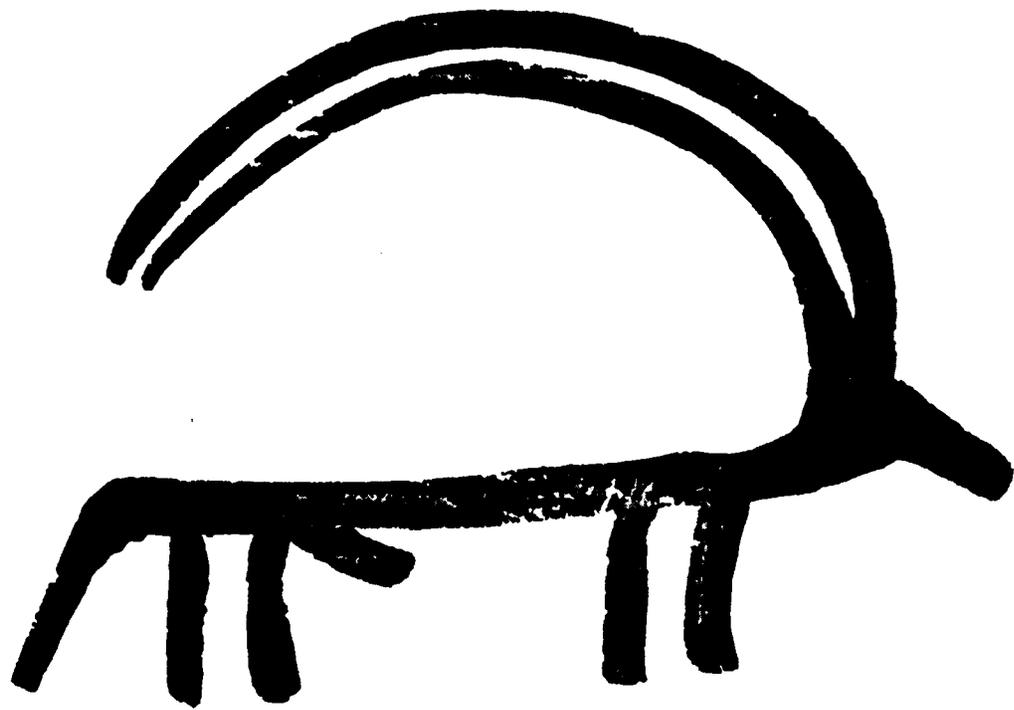
149

64. 110.

64. 117.

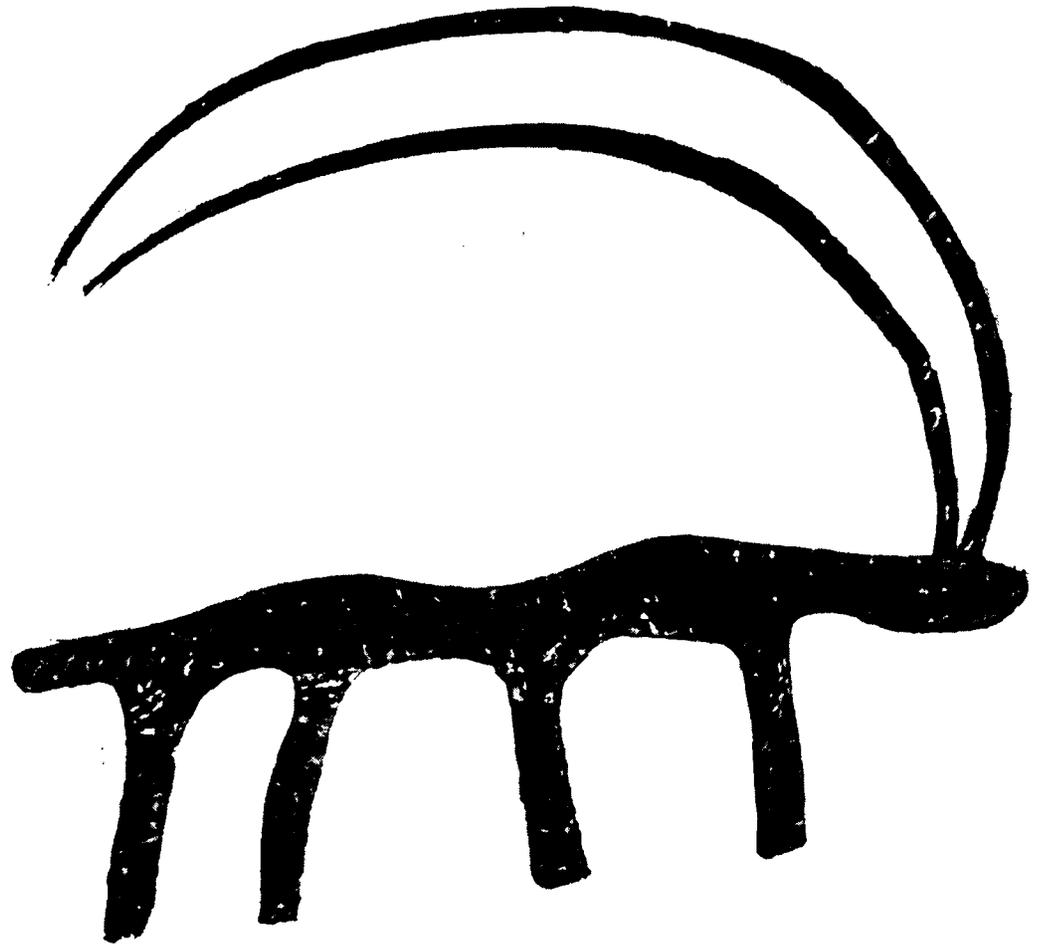
Pl. 118.

Pl. 119.

Uy. 120.

Uy. 121.

U4. 122.

156

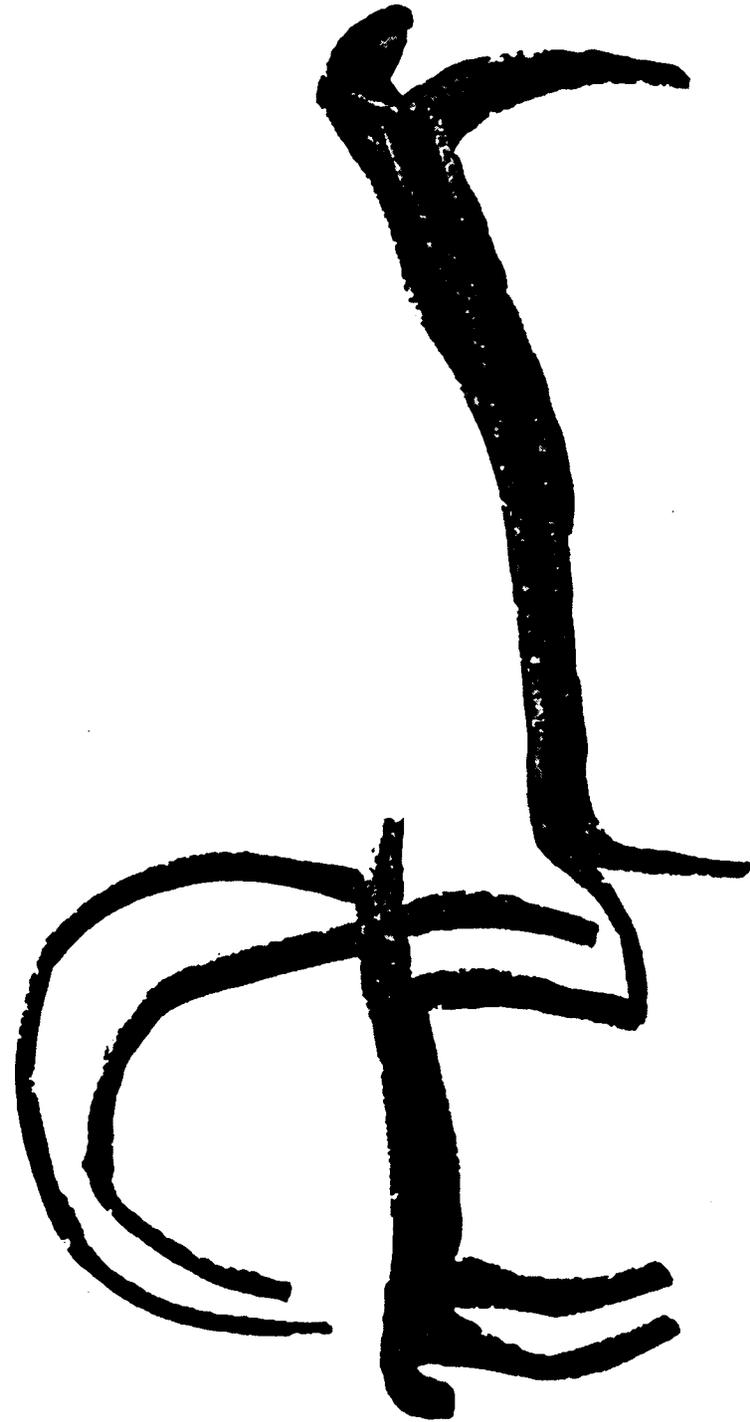

U4. 123.

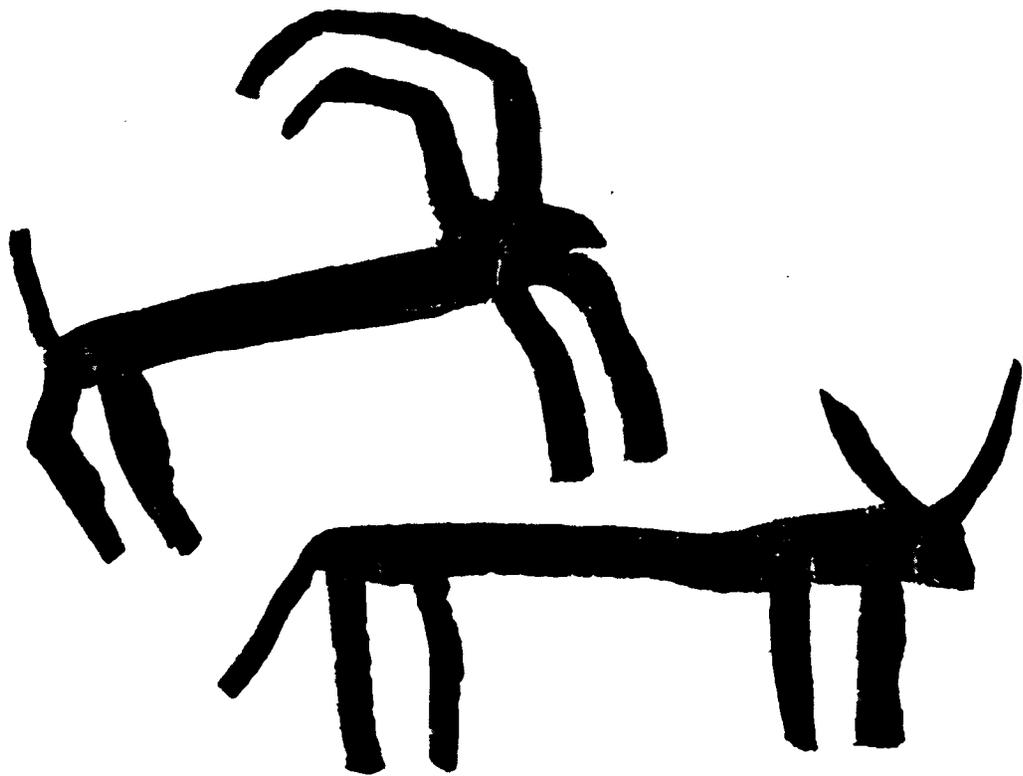
157

U4. 124.

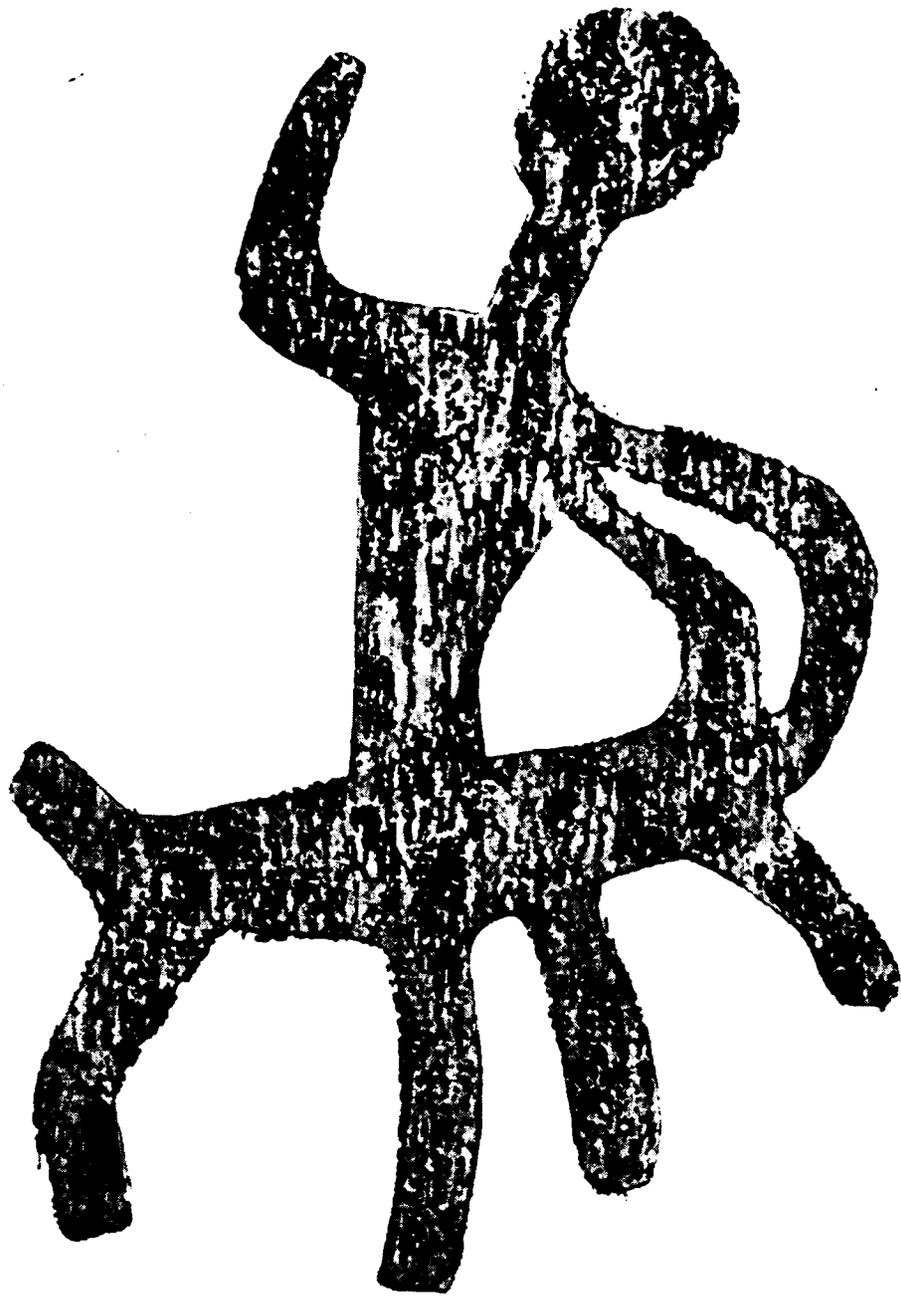
U4. 125.

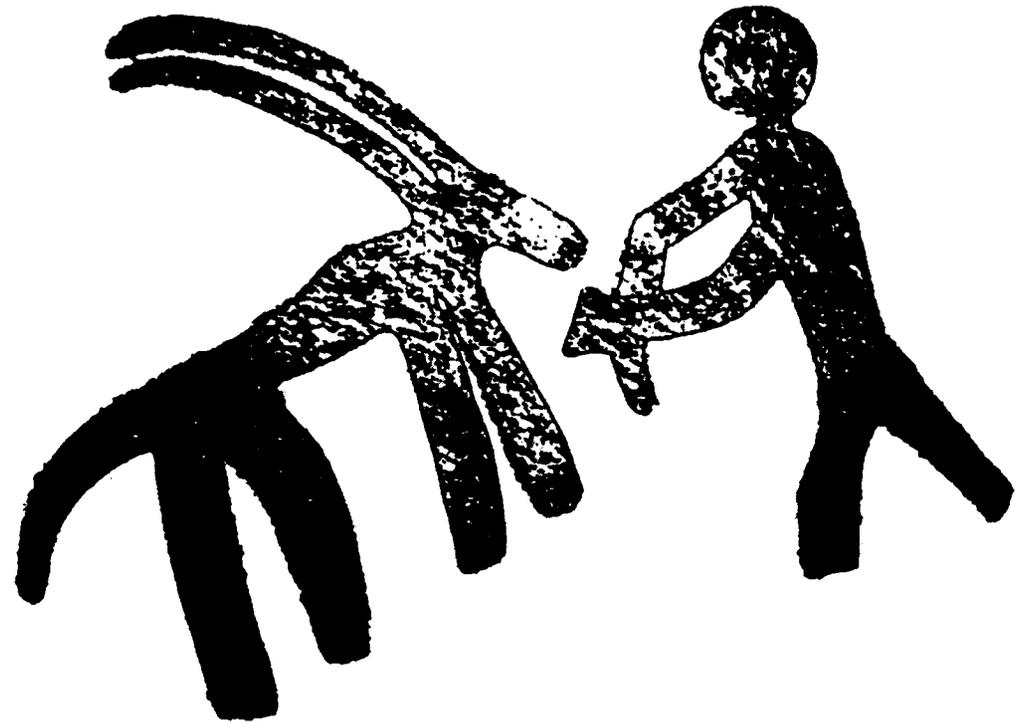
Uy. 126.

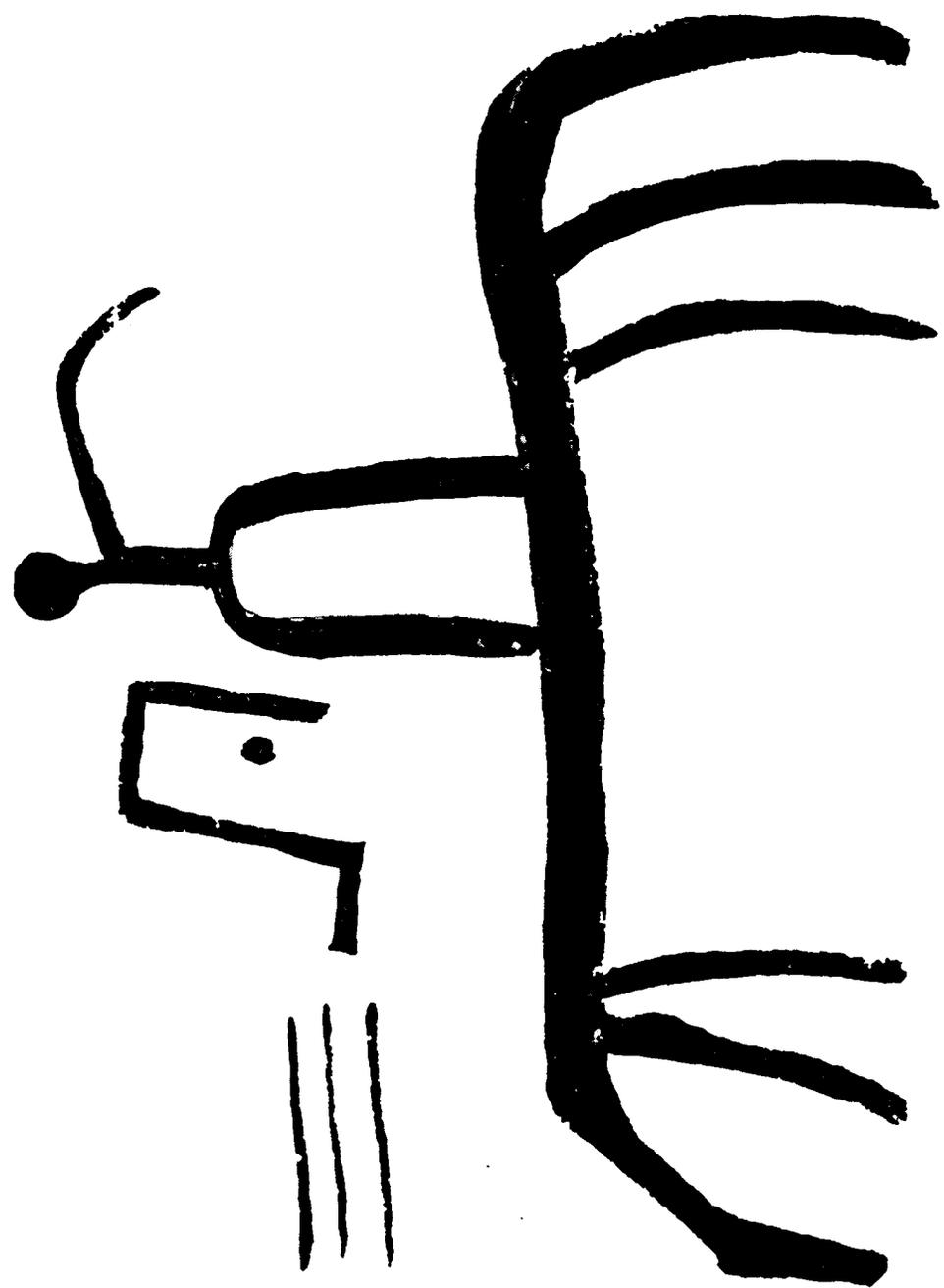
Uy. 127.

Uy. 128.

Uy. 129.

164

U4. 130.

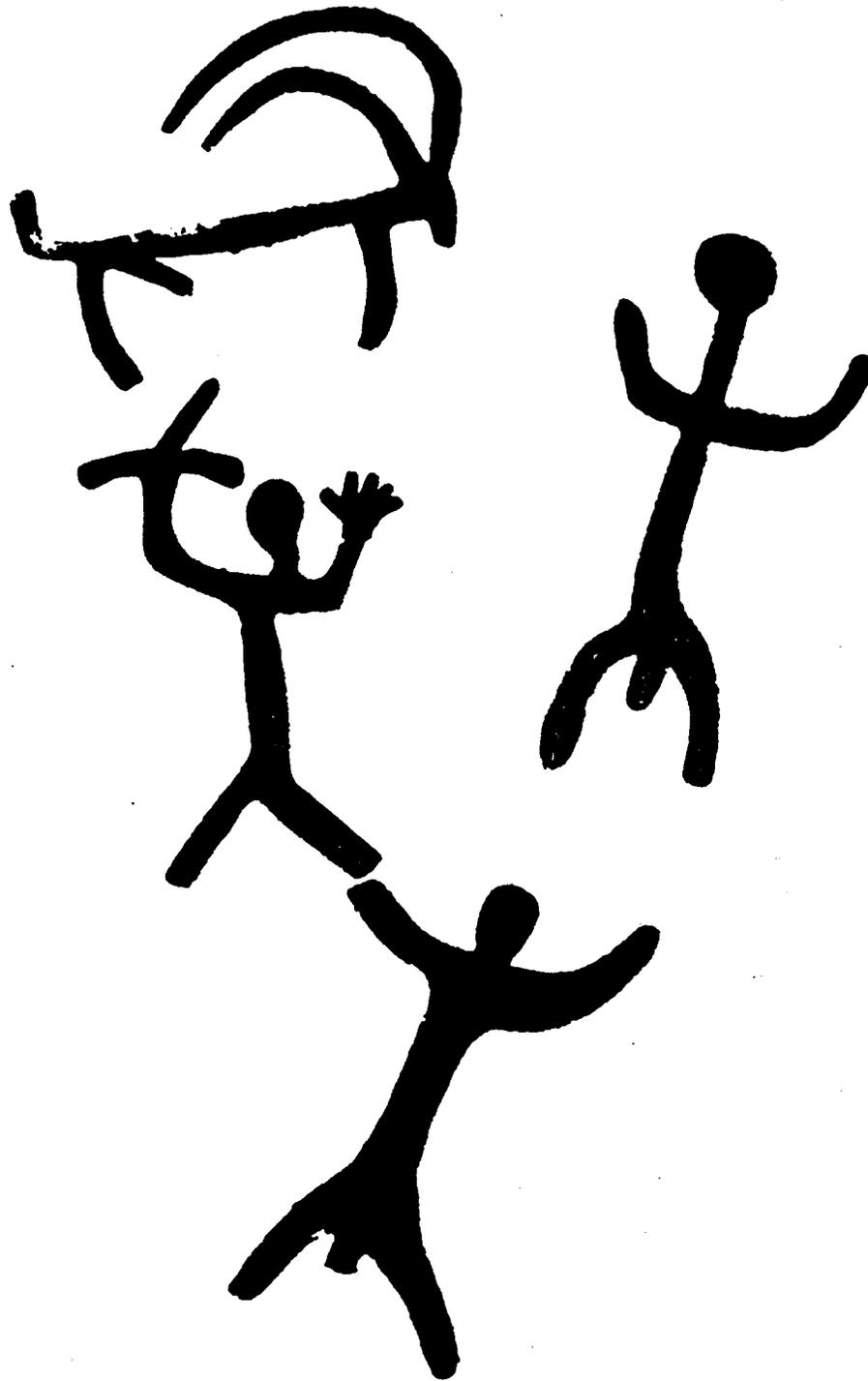

165

U4. 131.

U4. 132.

U4. 133.

Uy. 134.

168

Uy. 135.

169

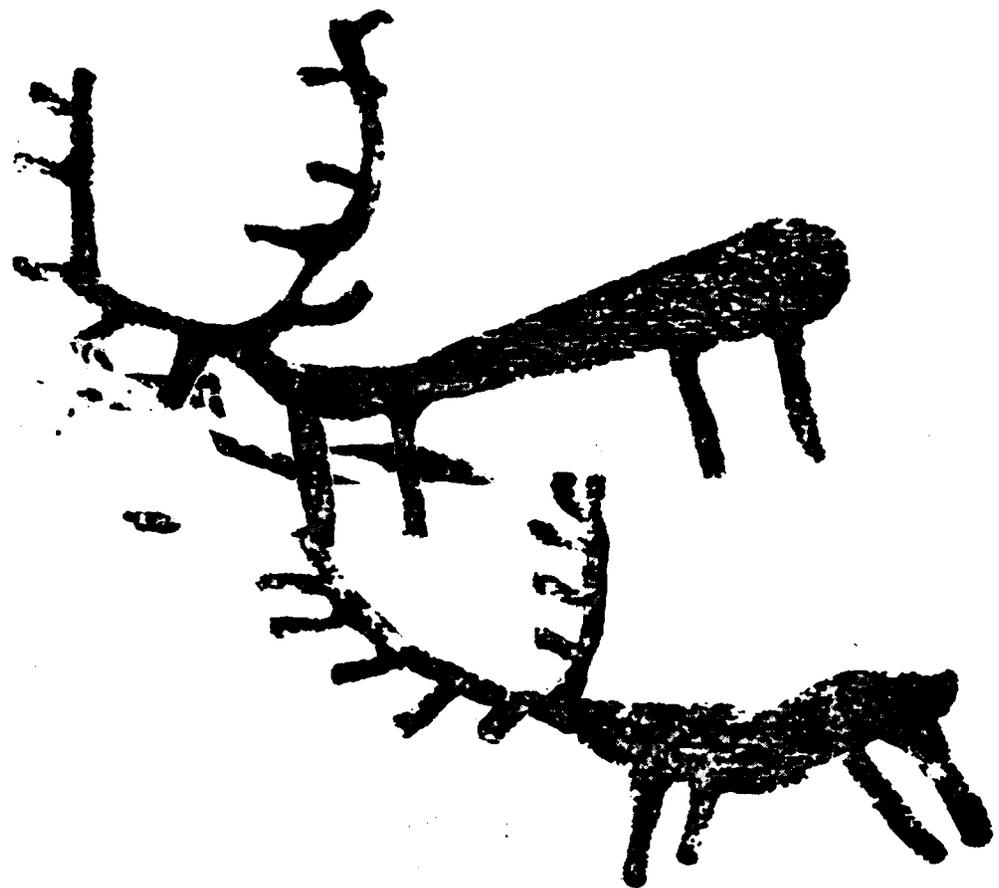
U4. 136.

170

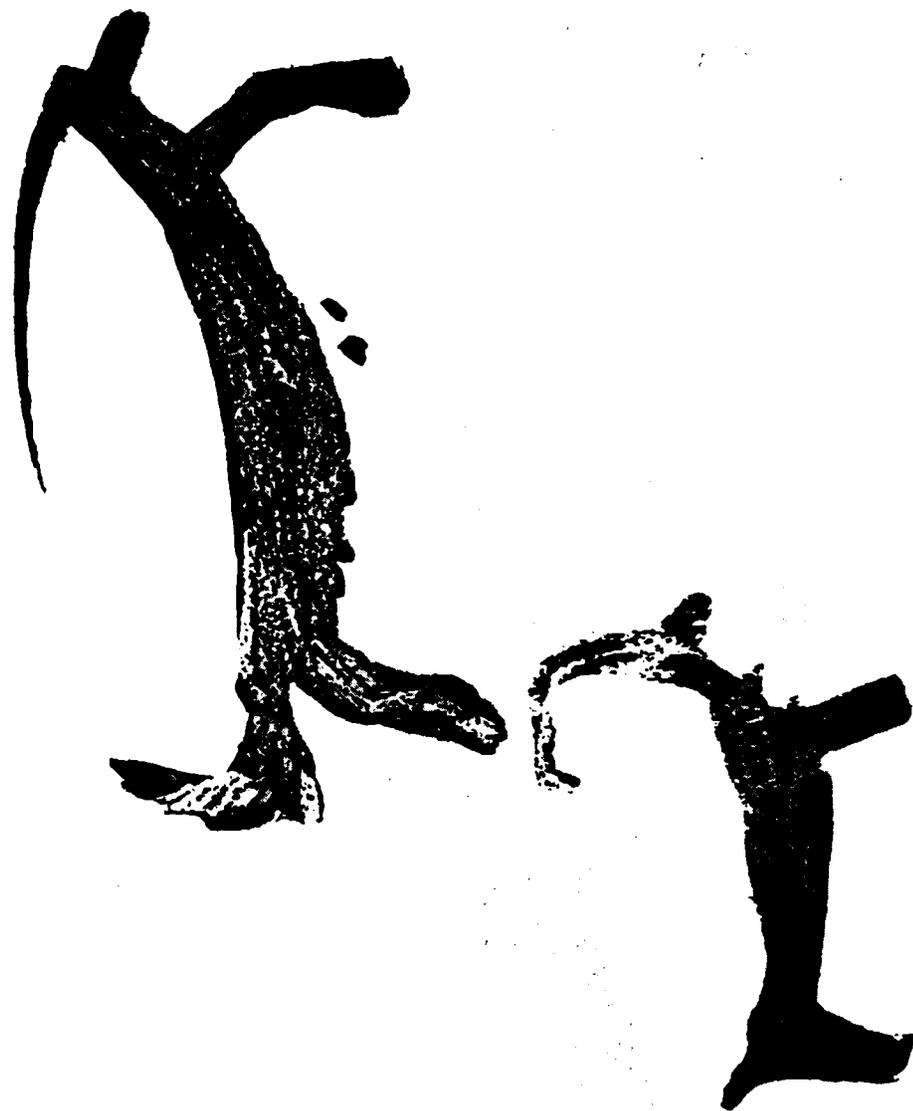

U4. 137.

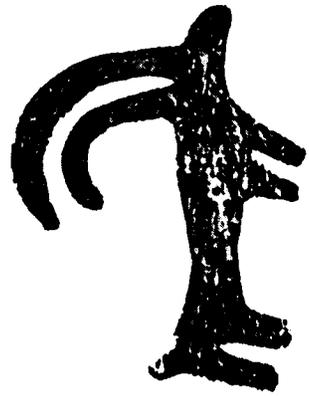
171

U4. 138.

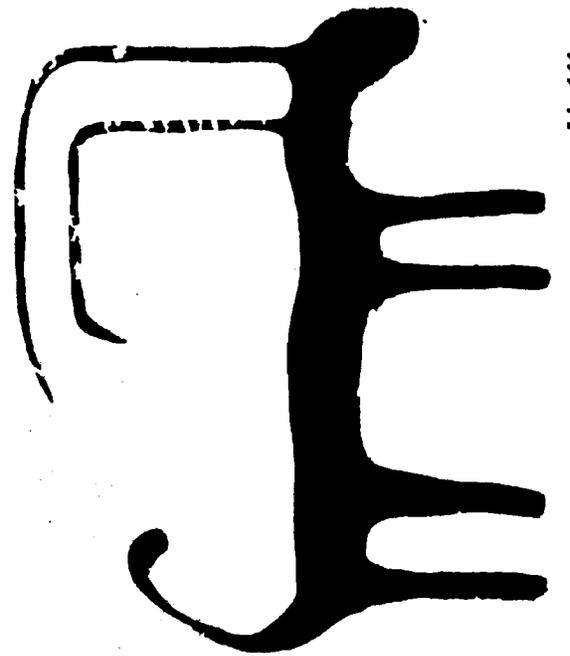

U4. 139.

174

U4. 140.

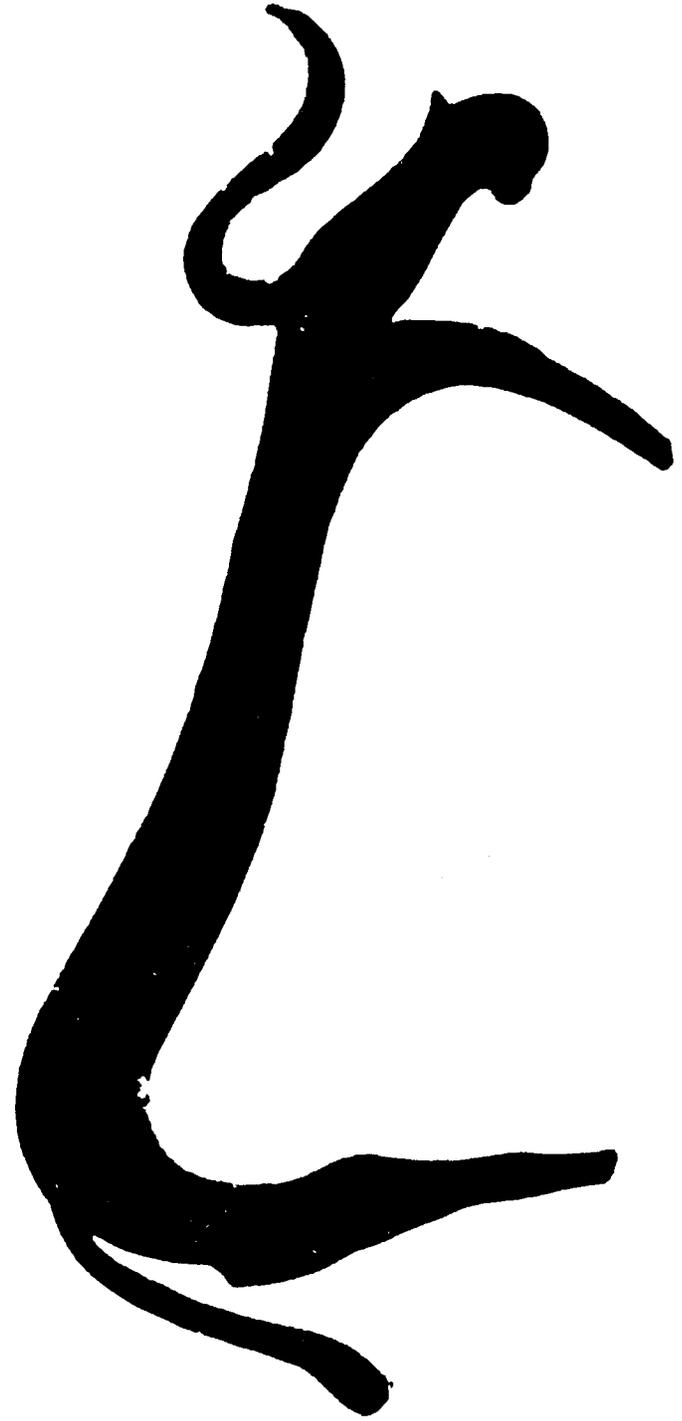
175

U4. 141.

U4. 142.

176

U4. 143.

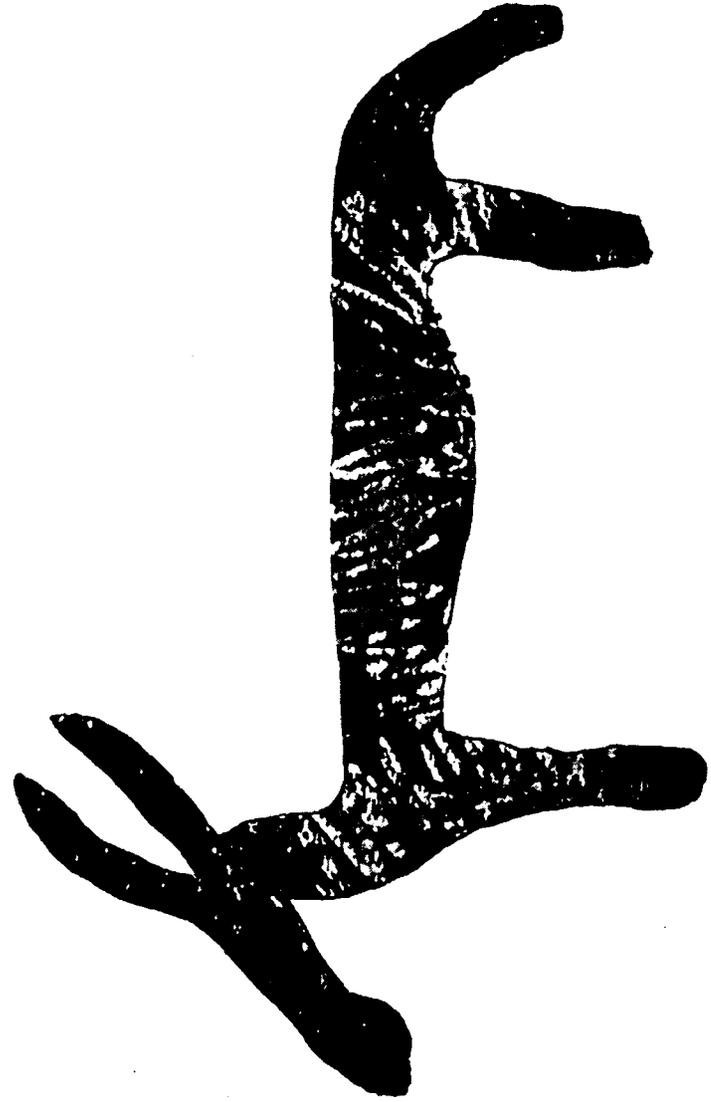
12-96

177

Uy. 144.

178

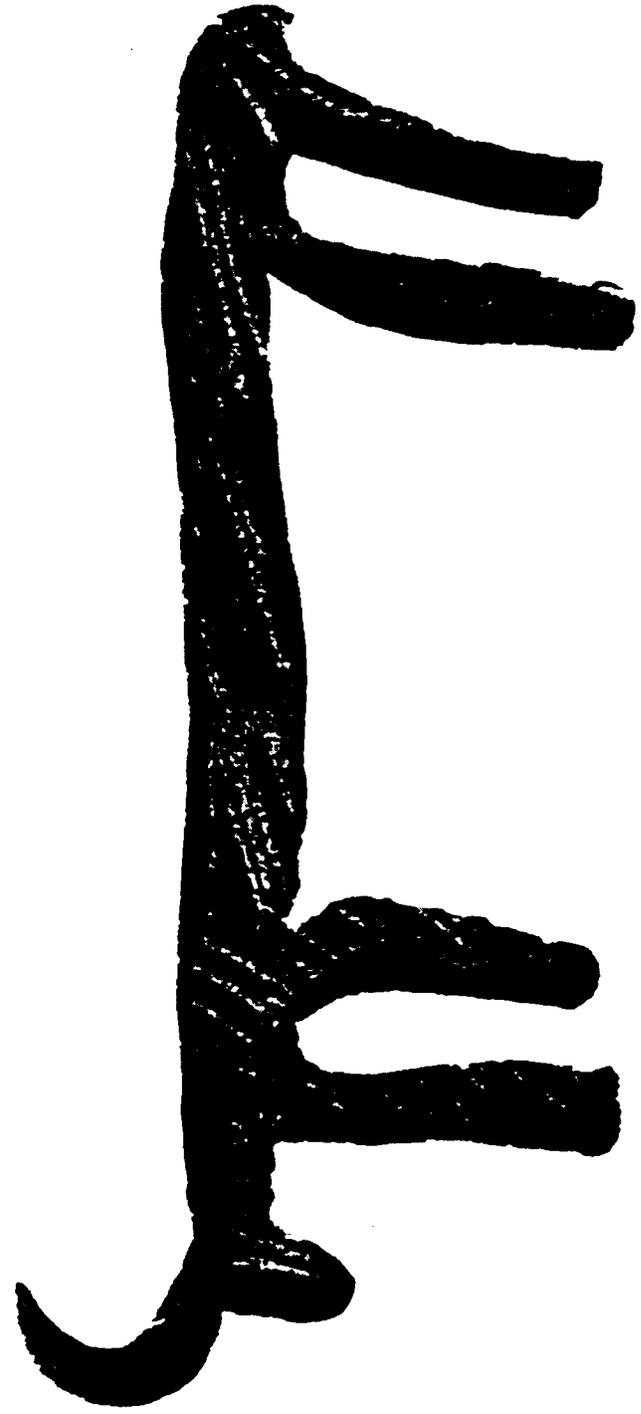

Uy. 145.

179

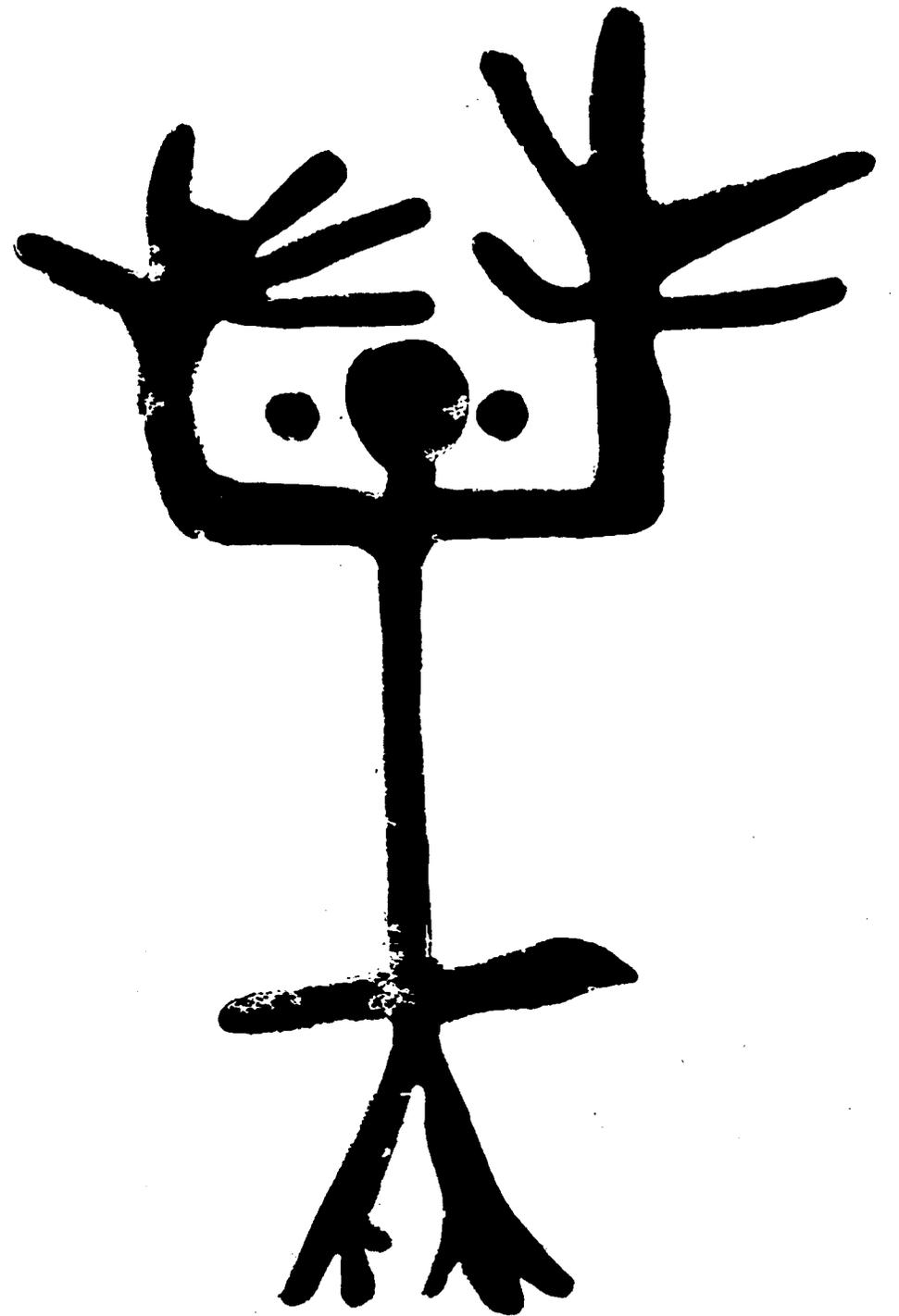
U4. 146.

U4. 147.

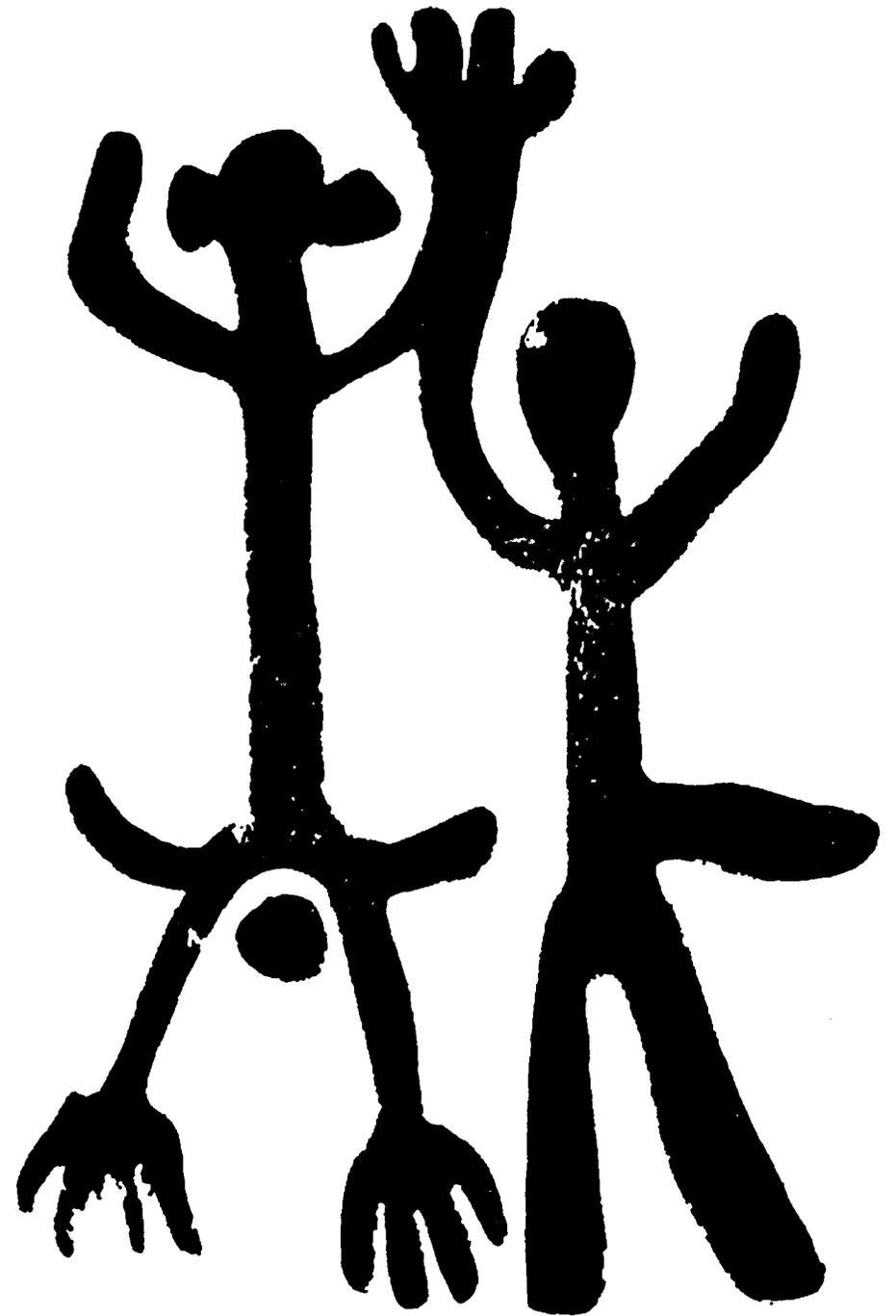
Uy. 148.

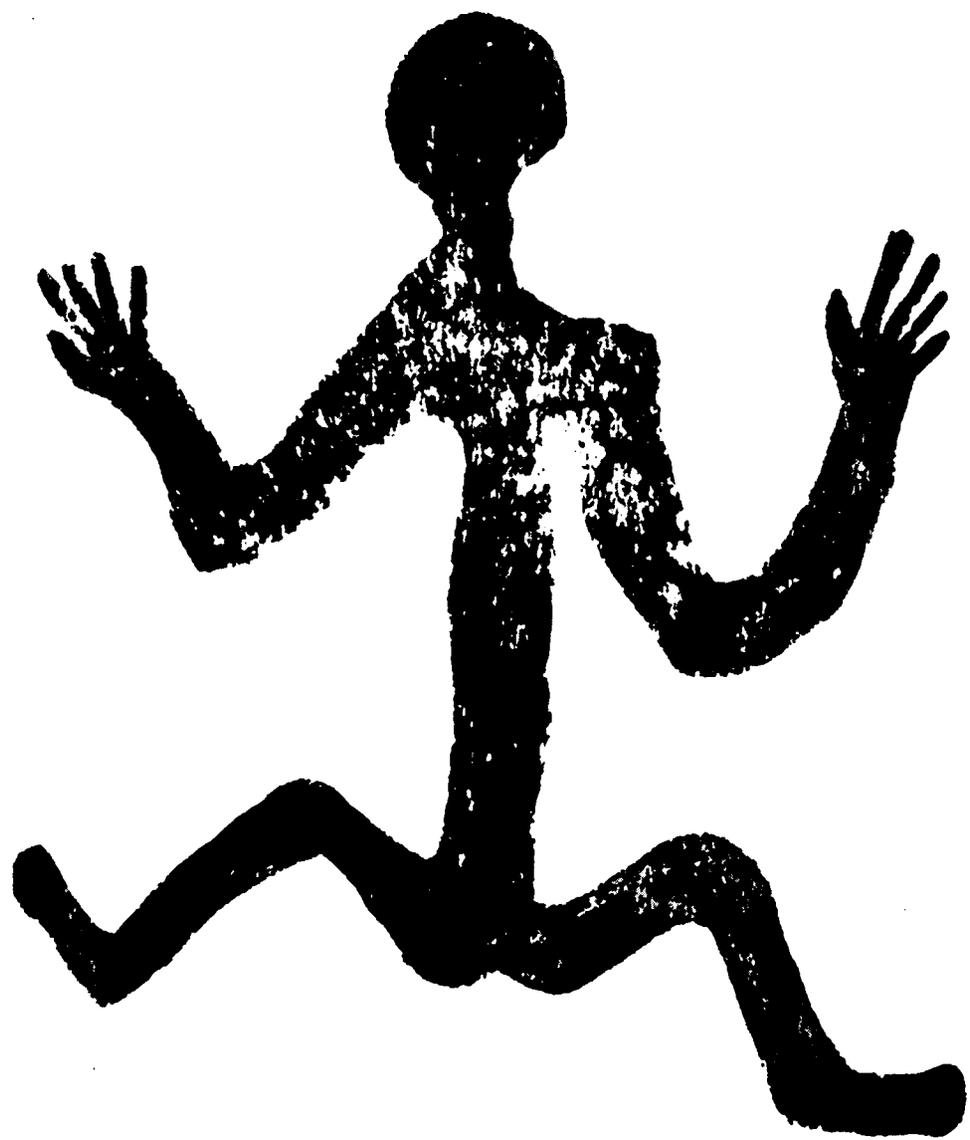
Uy. 149.

Uj. 150.

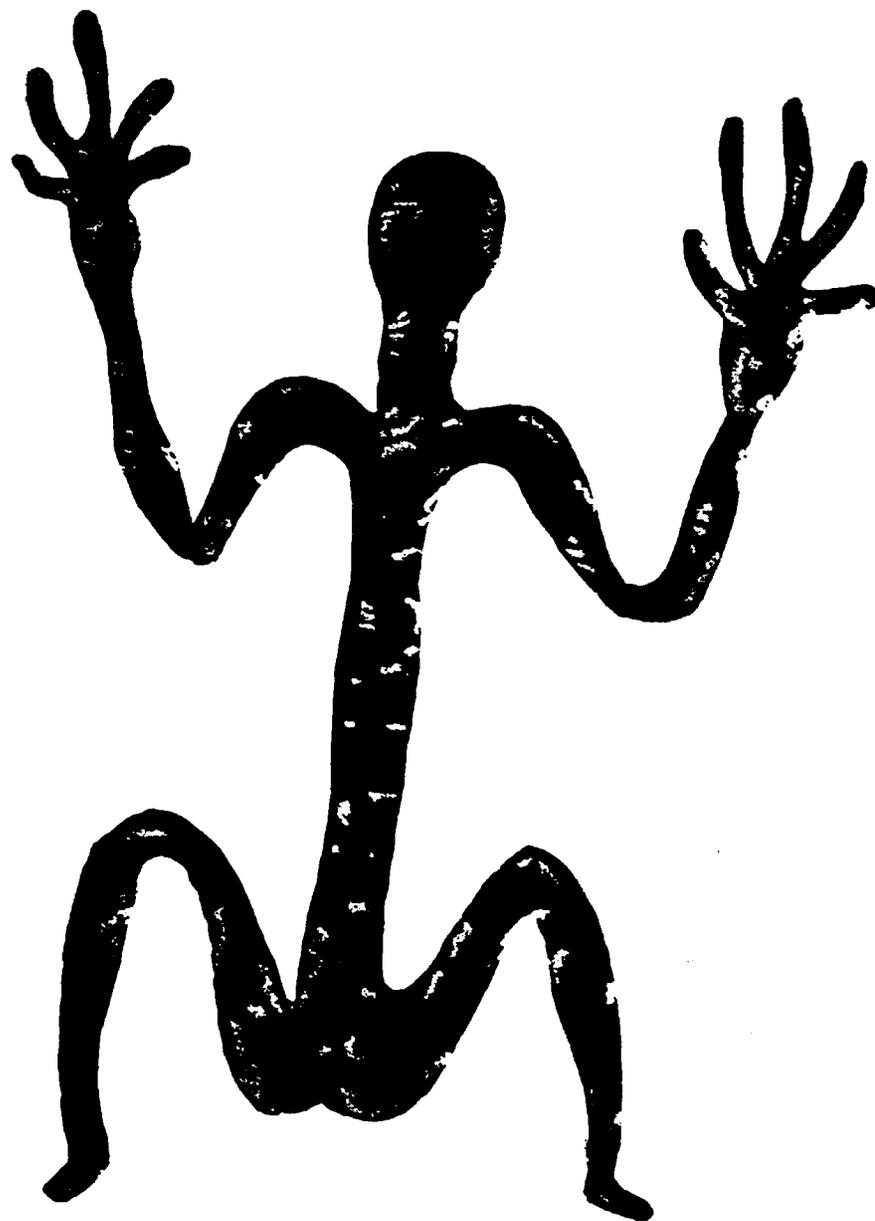

Uj. 151.

Uy. 152.

186

Uy. 153.

187

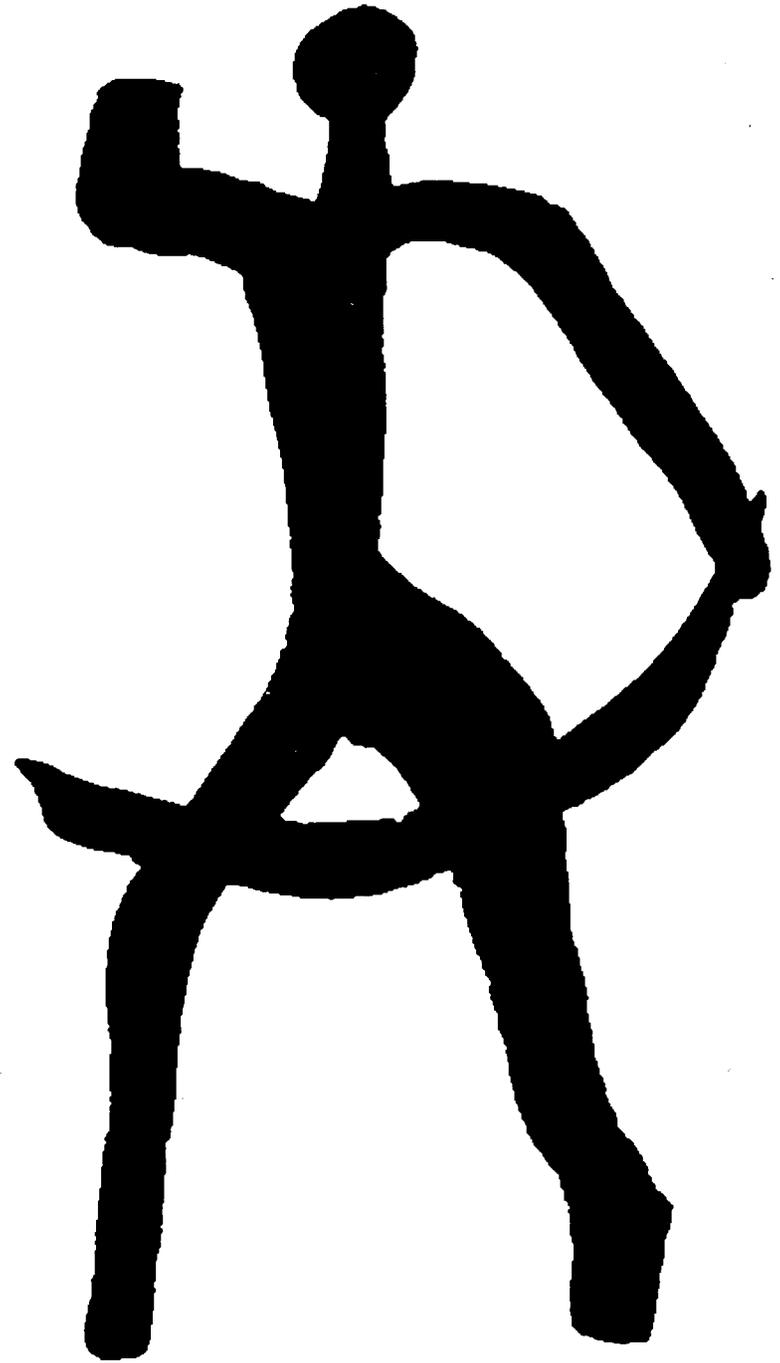
U4. 154.

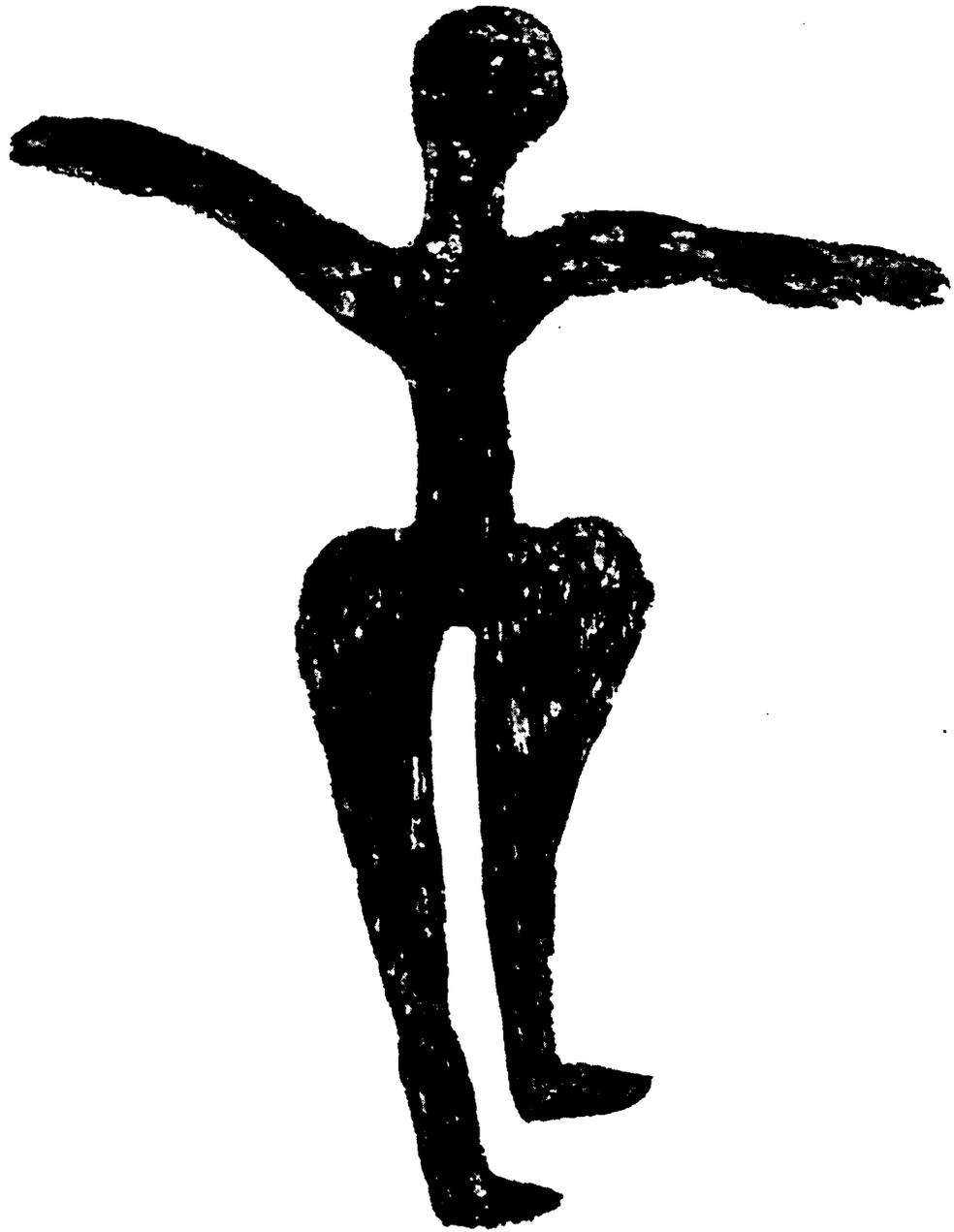
U4. 155.

Uy. 156.

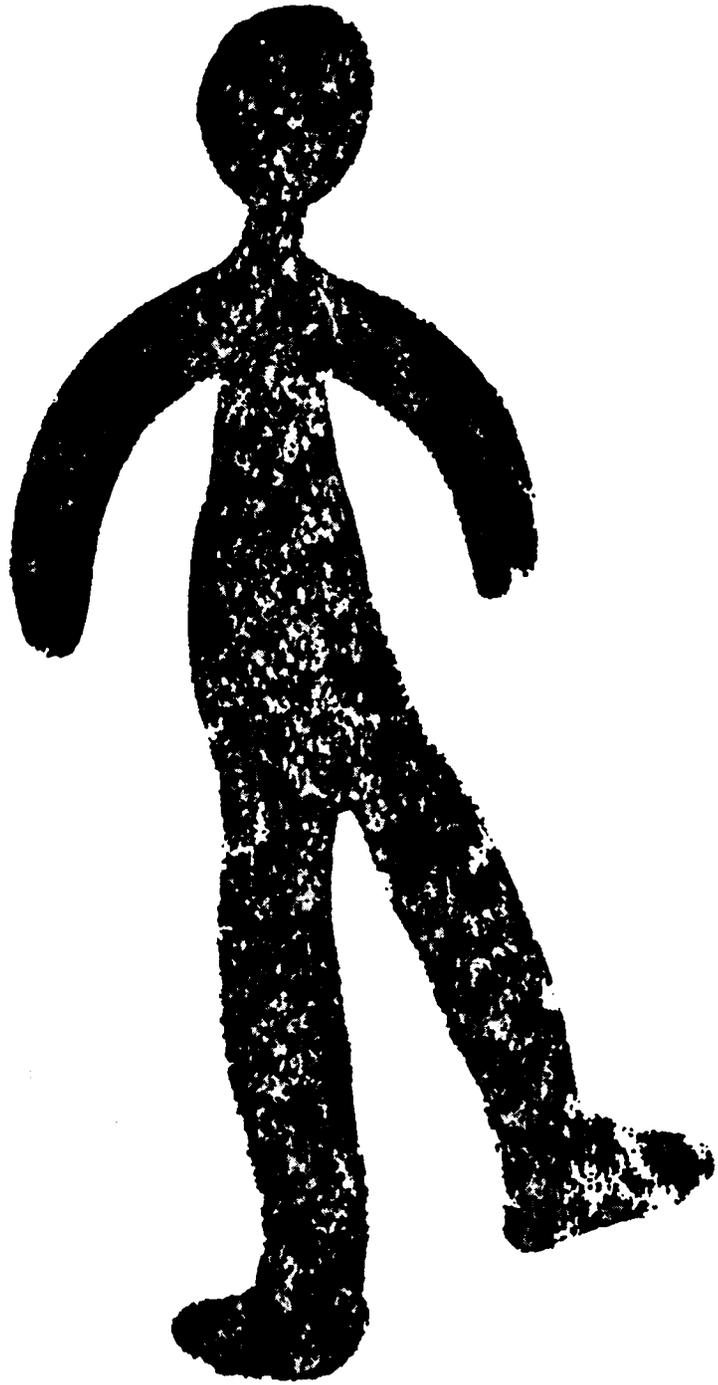
Uy. 157.

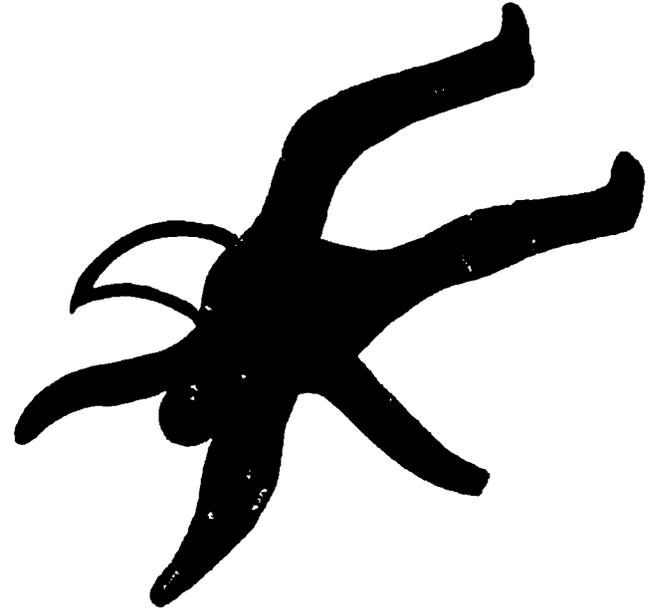
Uy. 158.

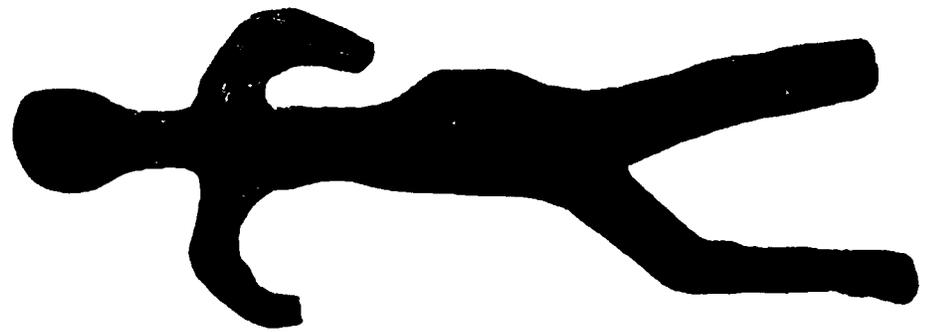
Uy. 159.

Uy. 160.

Uy. 161.

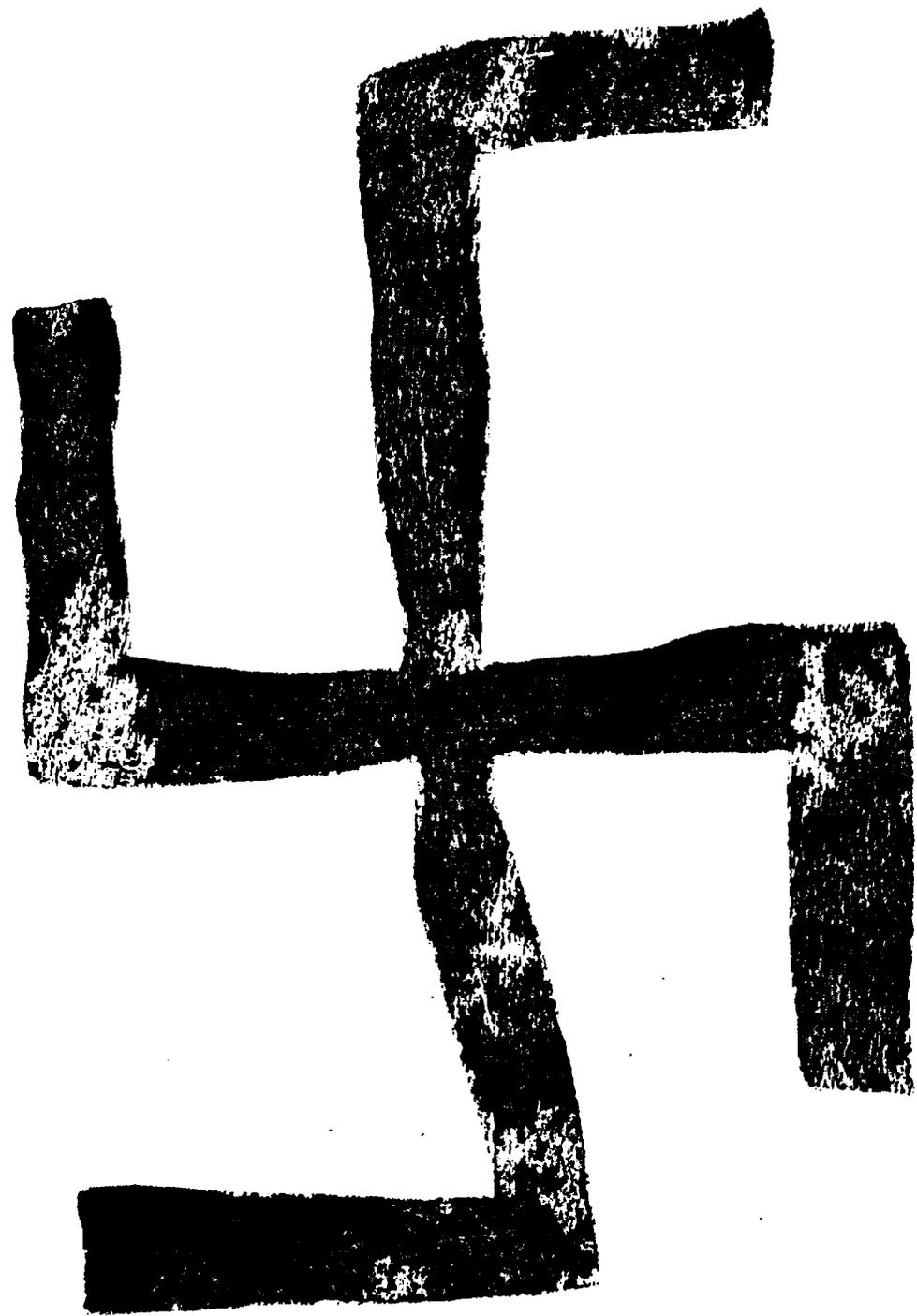
Uy. 162.

196

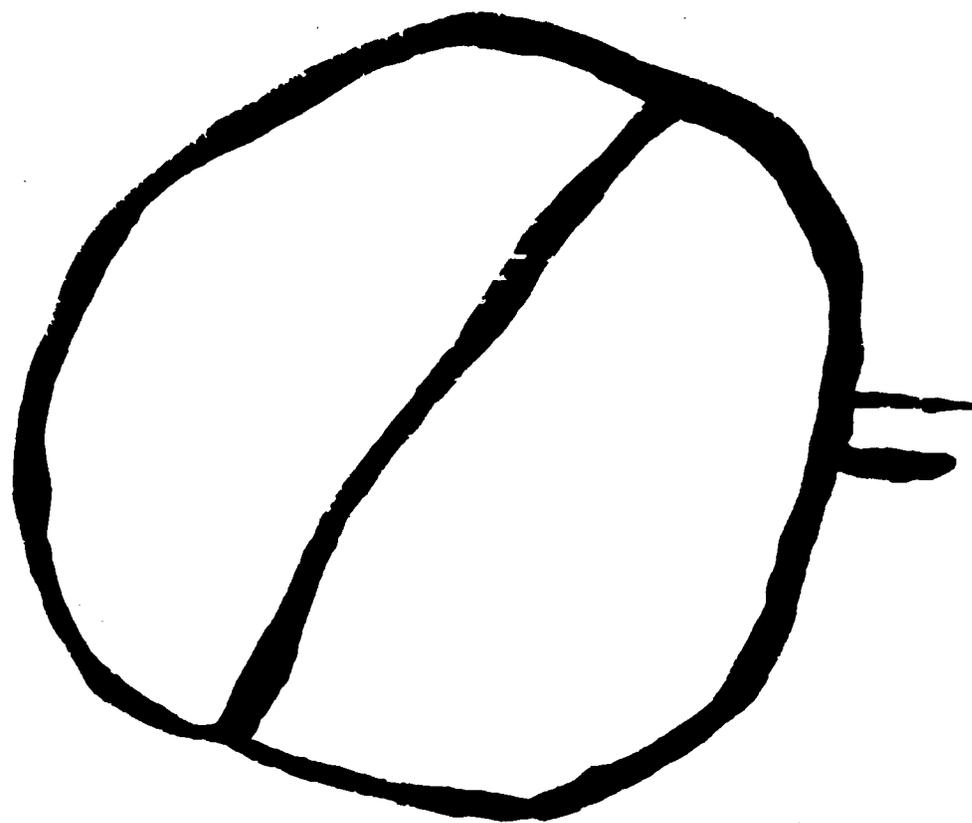

Uy. 163.

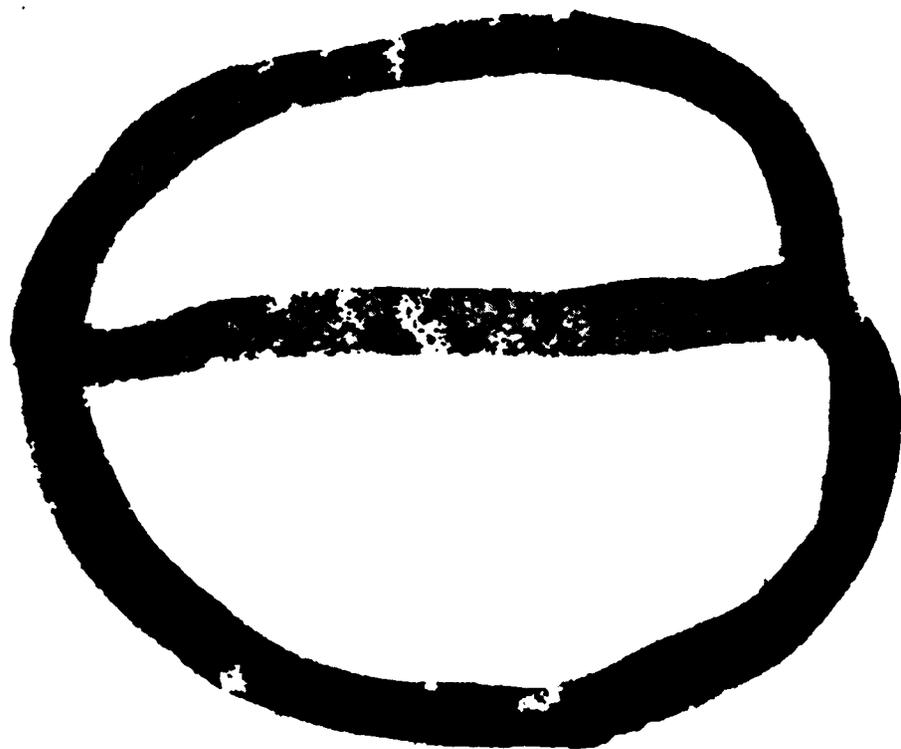
197

Uy. 164.

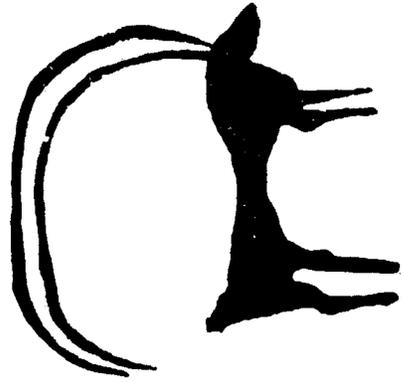
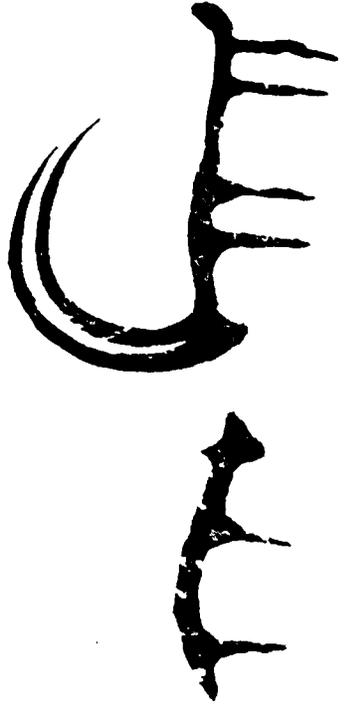
Uy. 165.

Uy. 166.

Uy. 167.

202

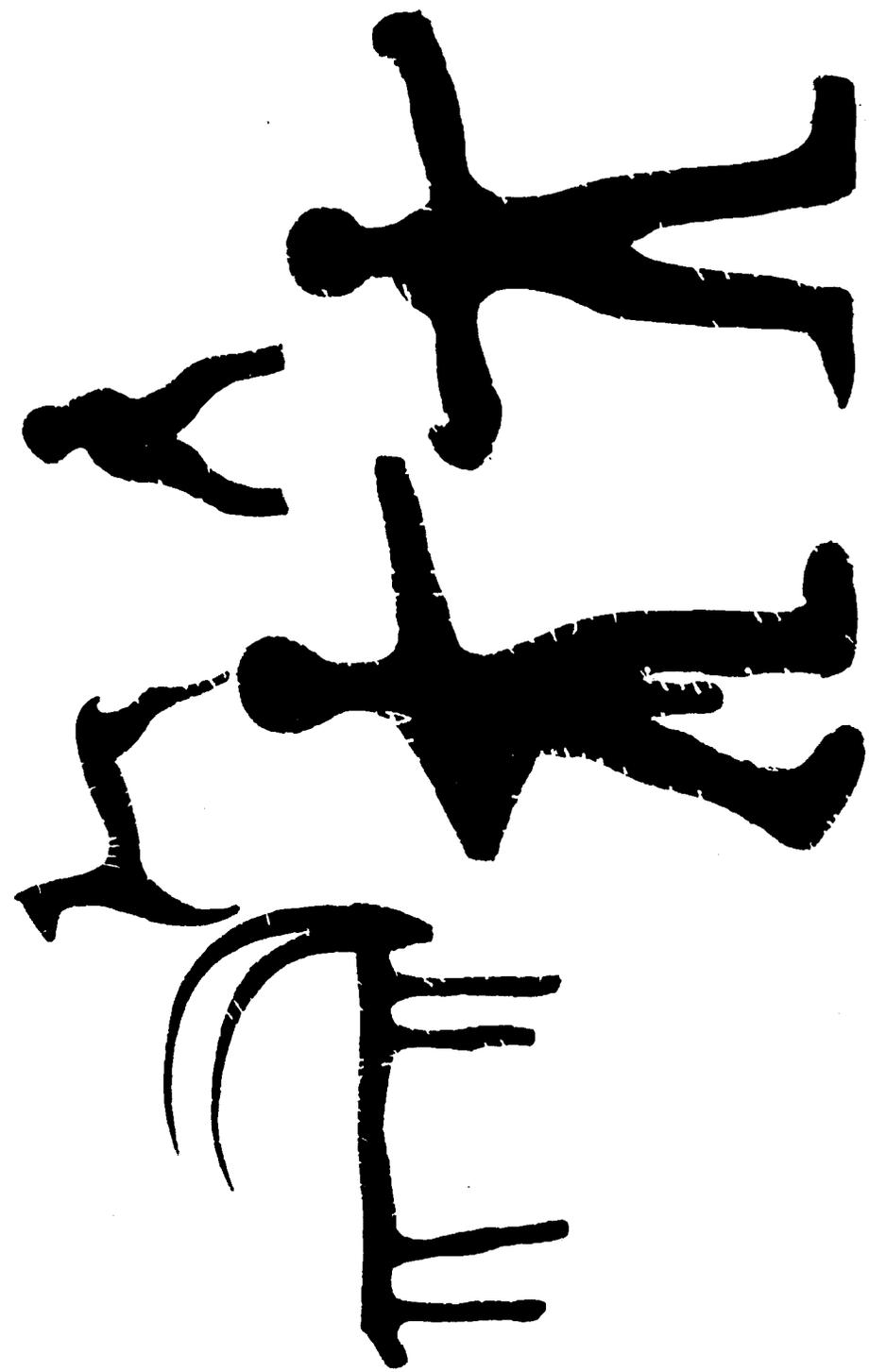
U4. 168.

203

U4. 168.

204

U4. 170.

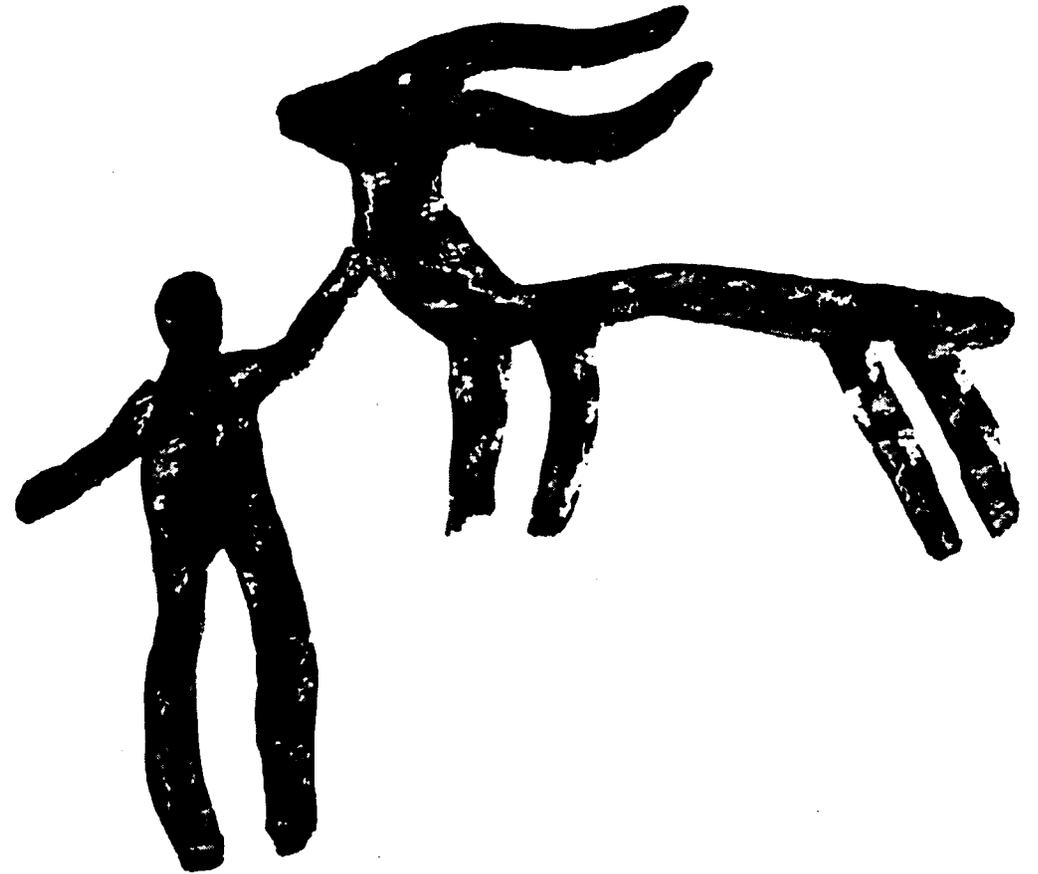

205

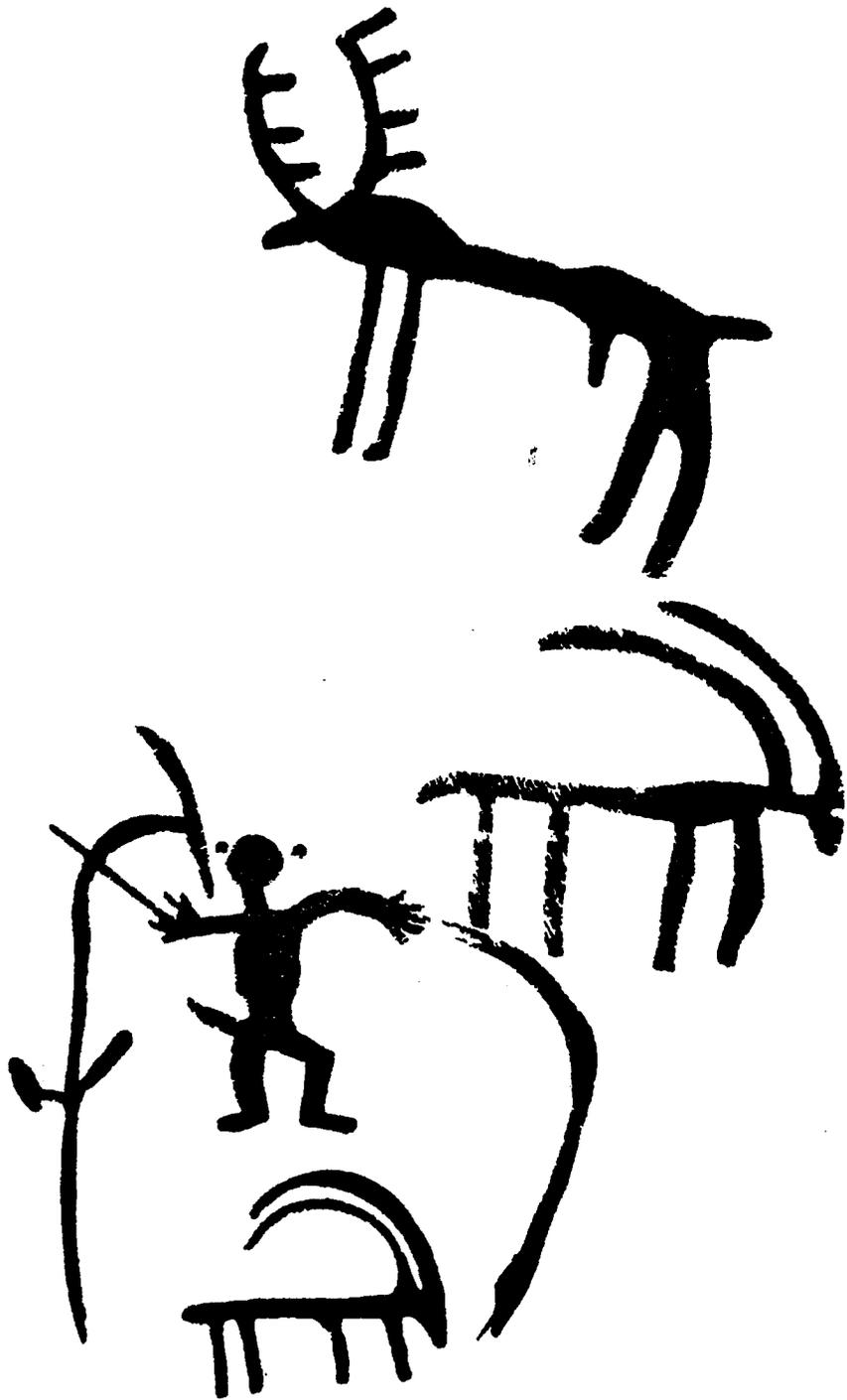
U4. 171.

Pl. 172.

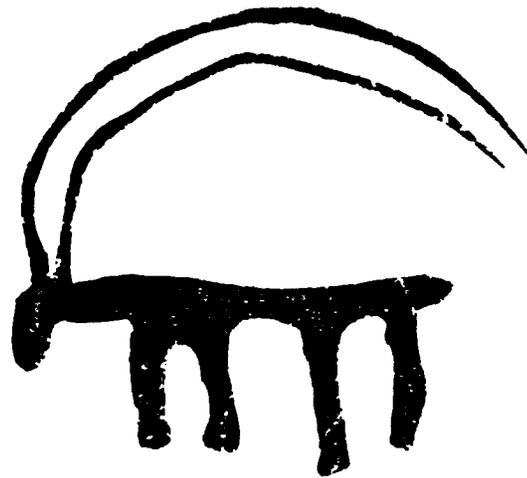

Pl. 173.

Uy. 174.

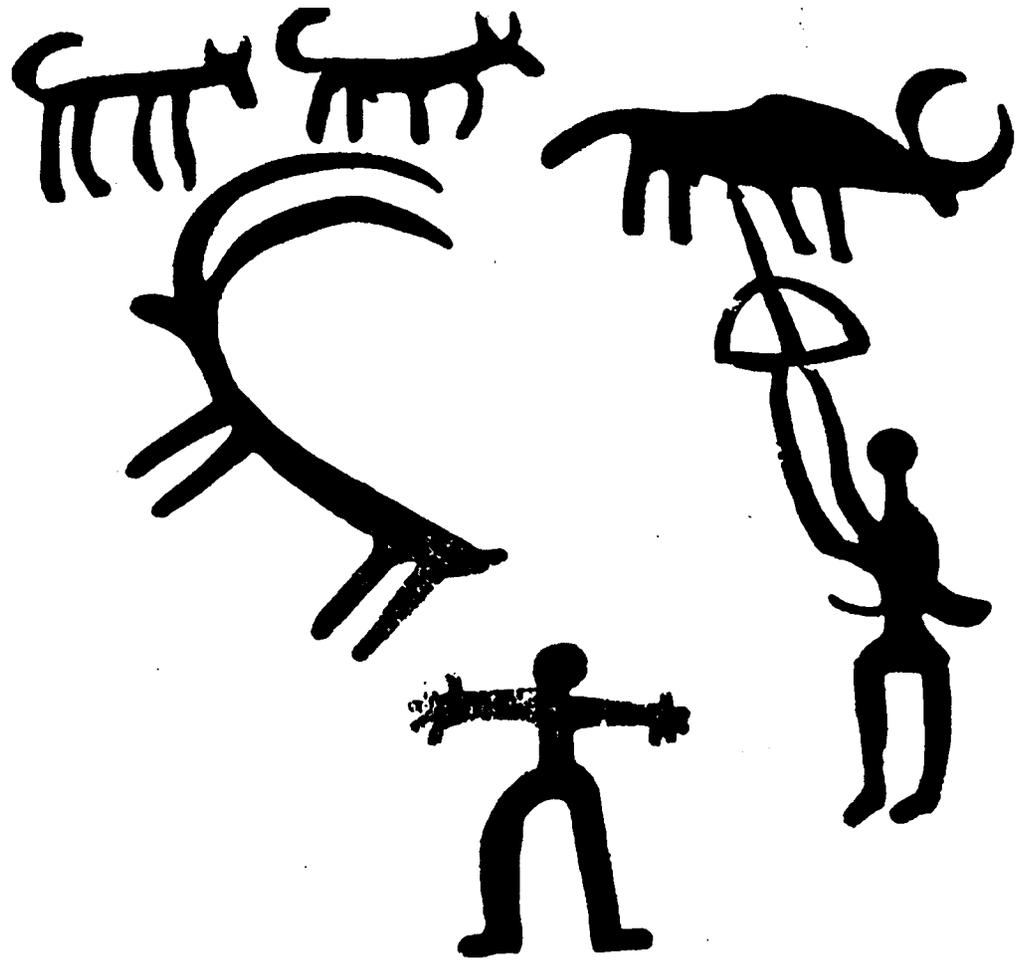
208

Uy. 175.

209

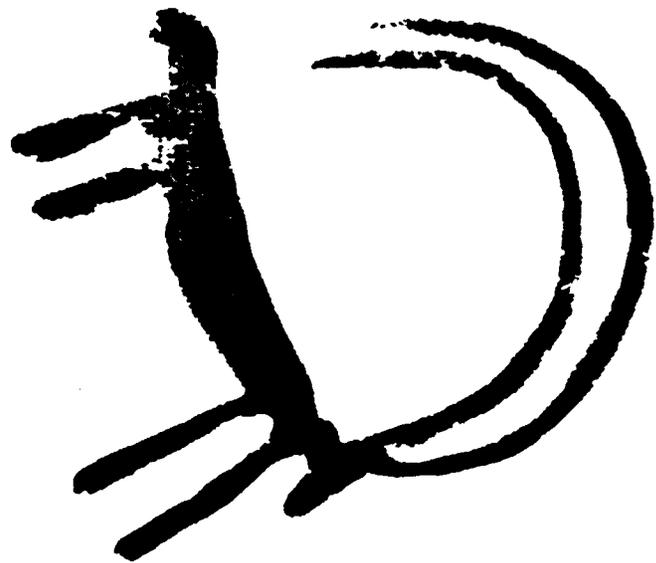
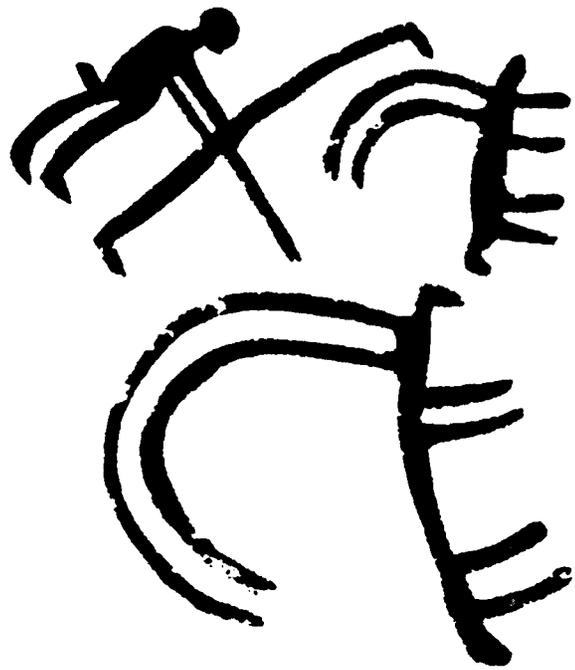
14-96

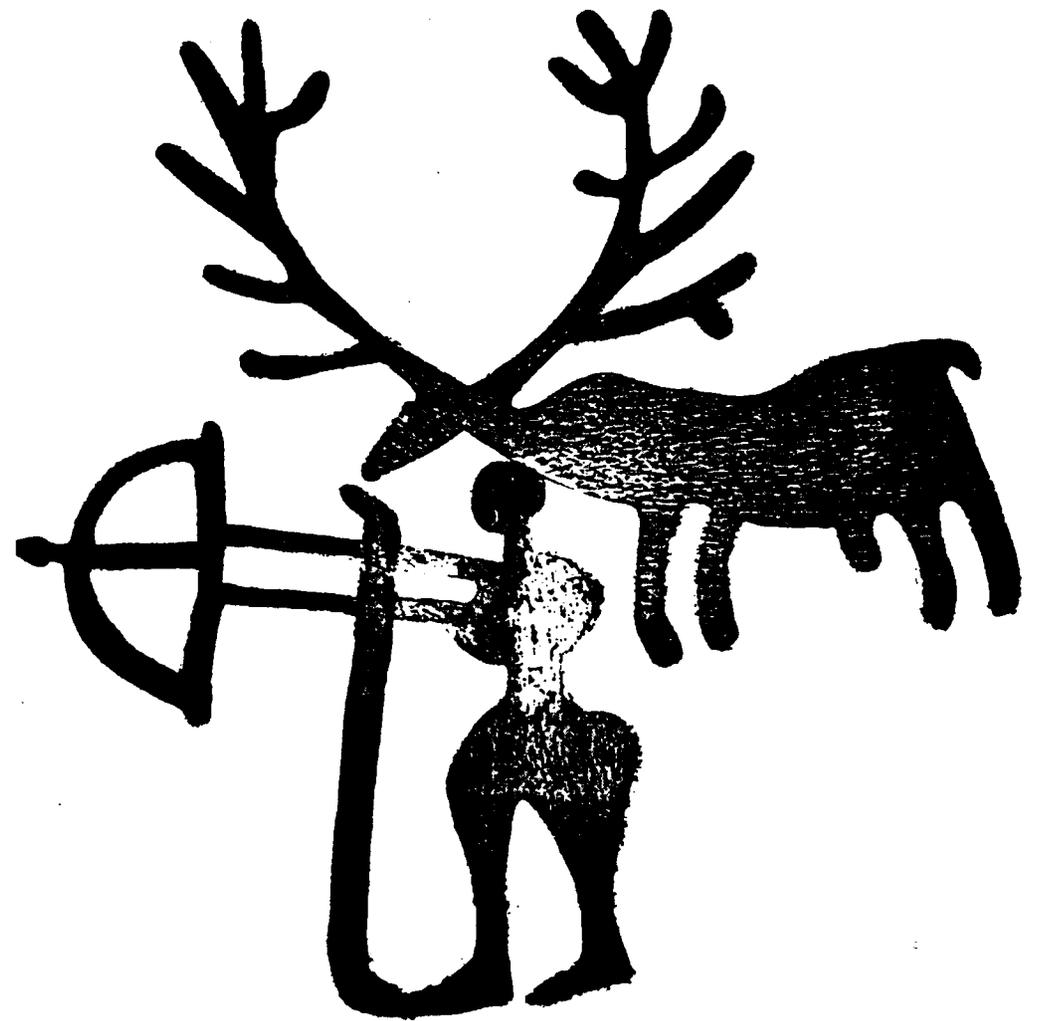
U4. 176.

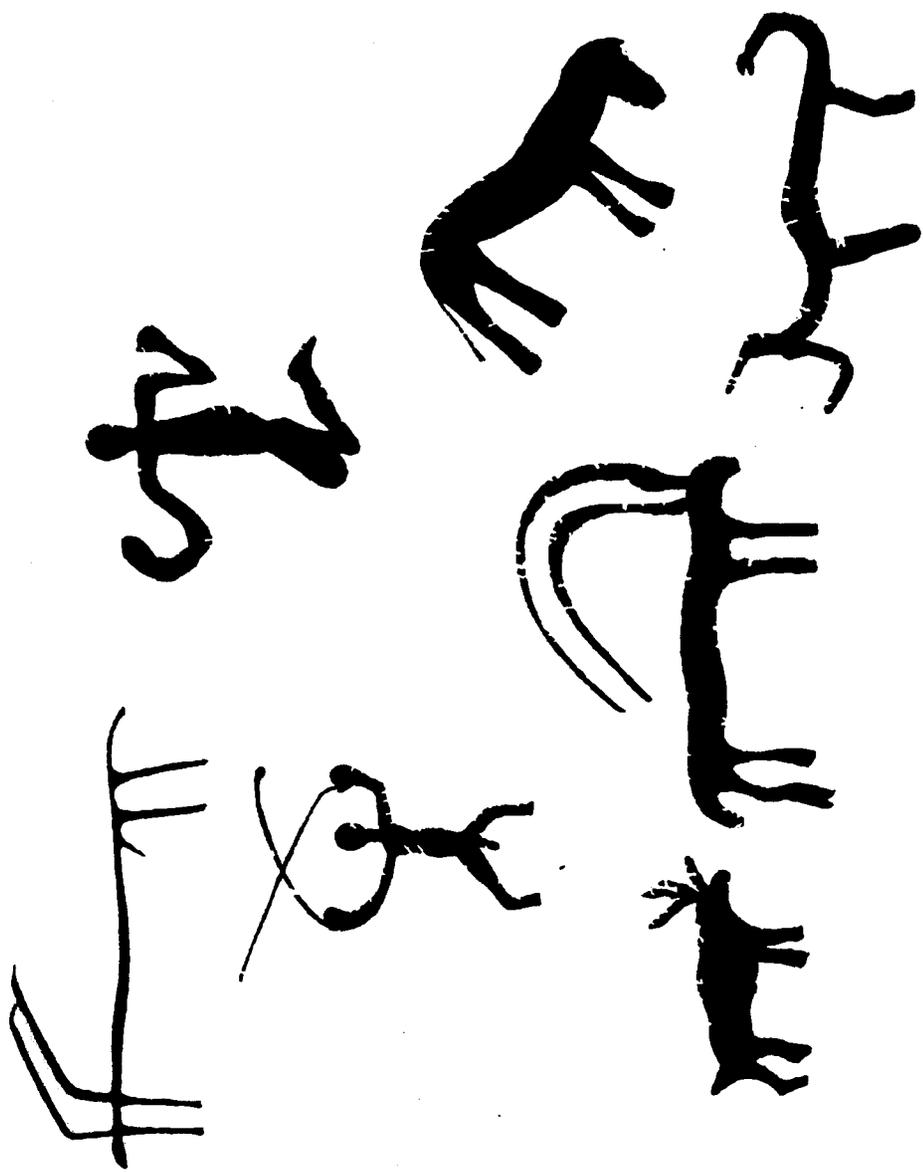
U4. 177.

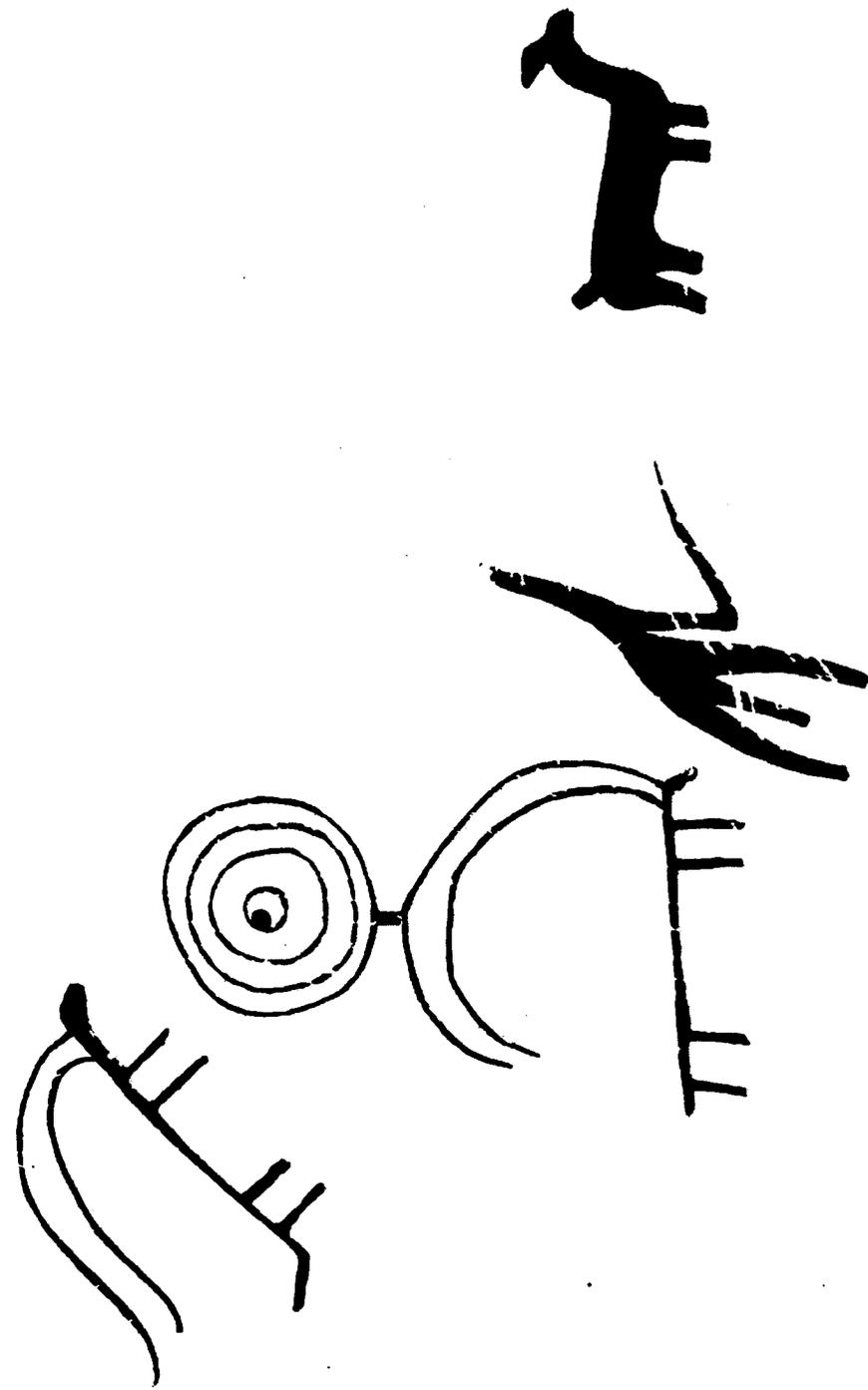
Ул. 178.

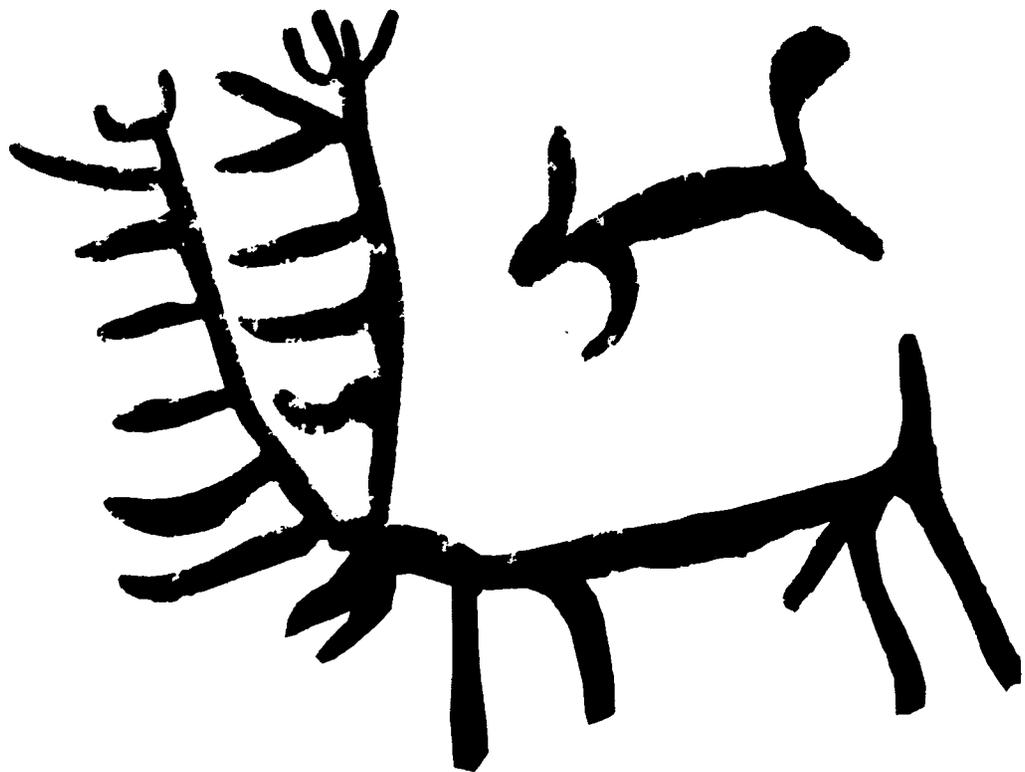
Ул. 179.

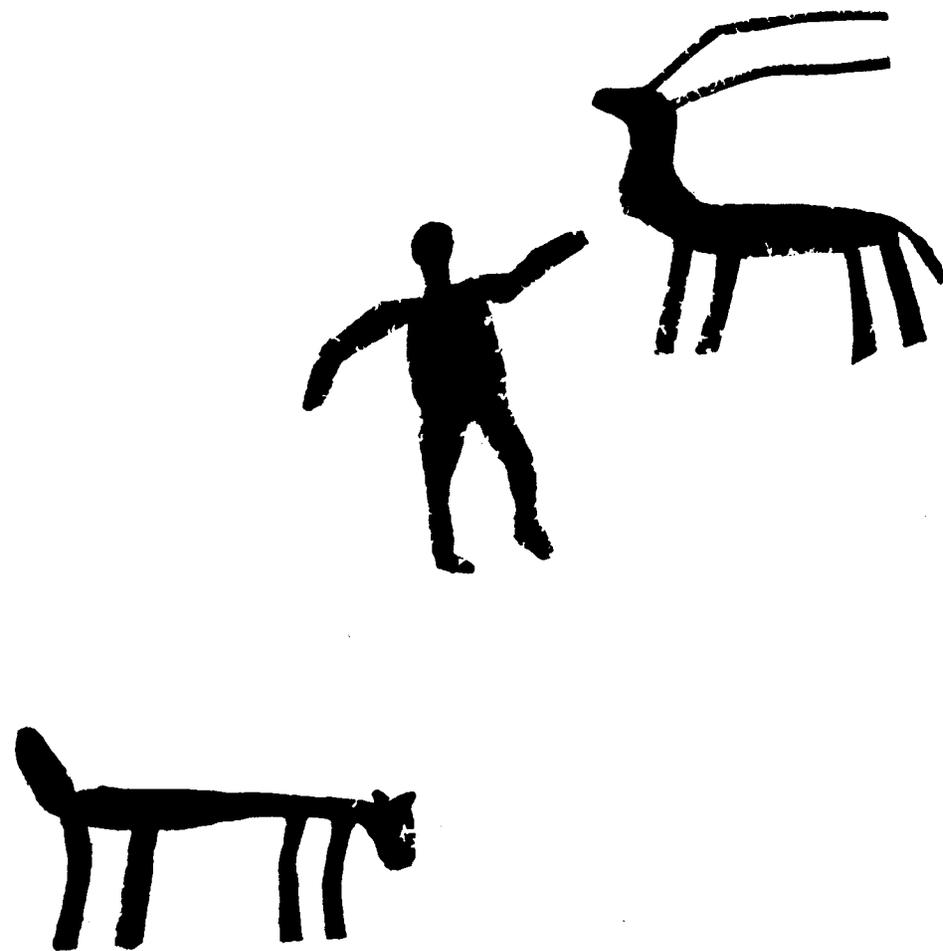
U4. 180.

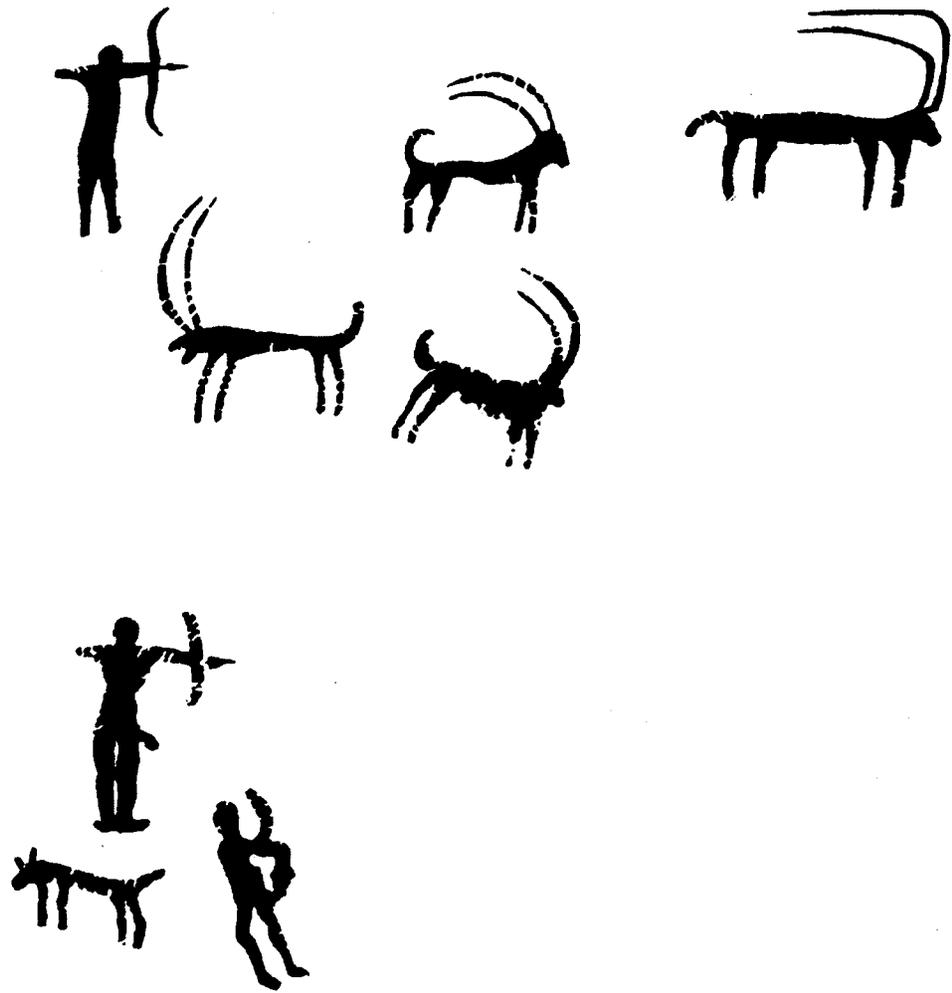
U4. 181.

Uy. 182.

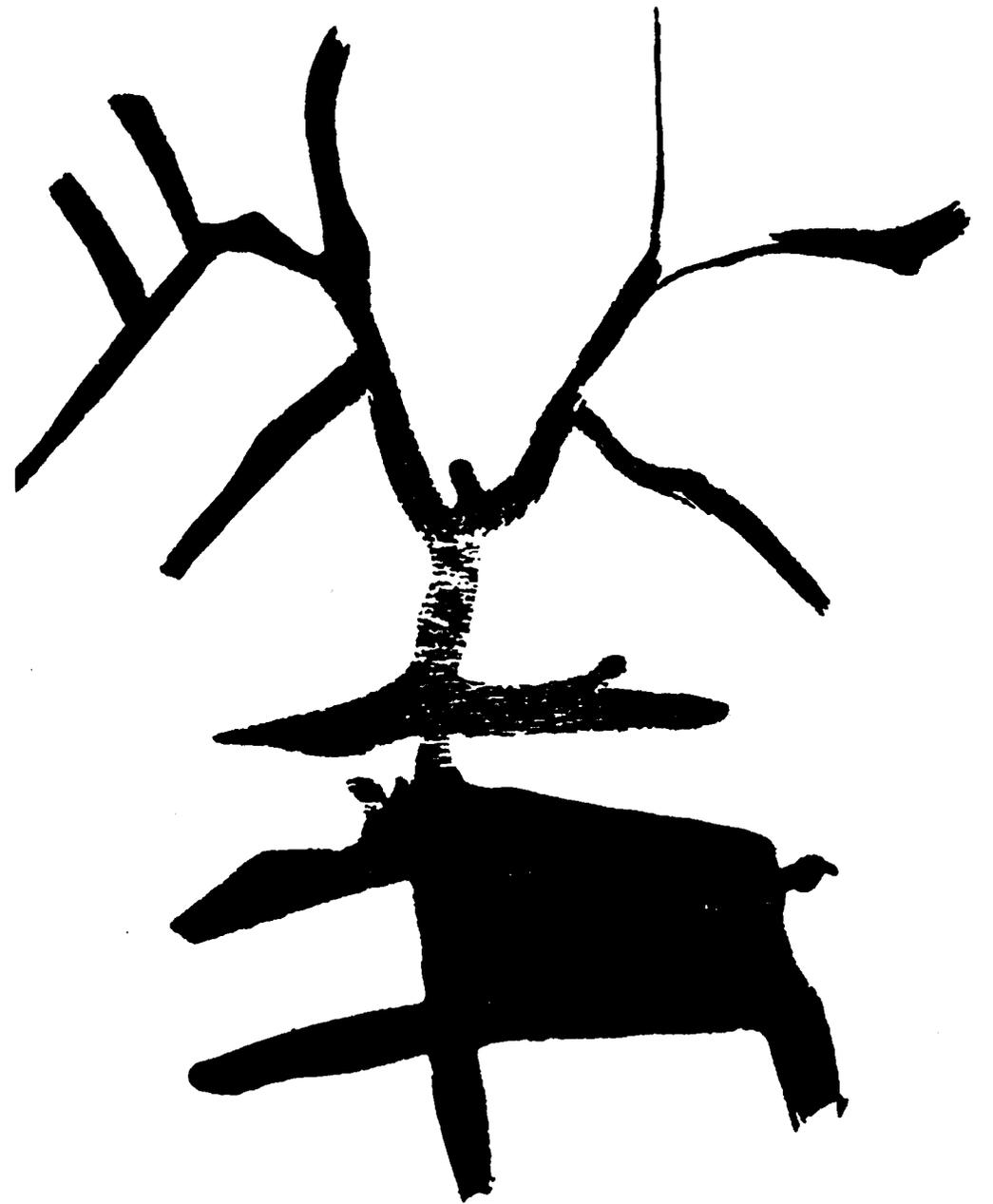

Uy. 183.

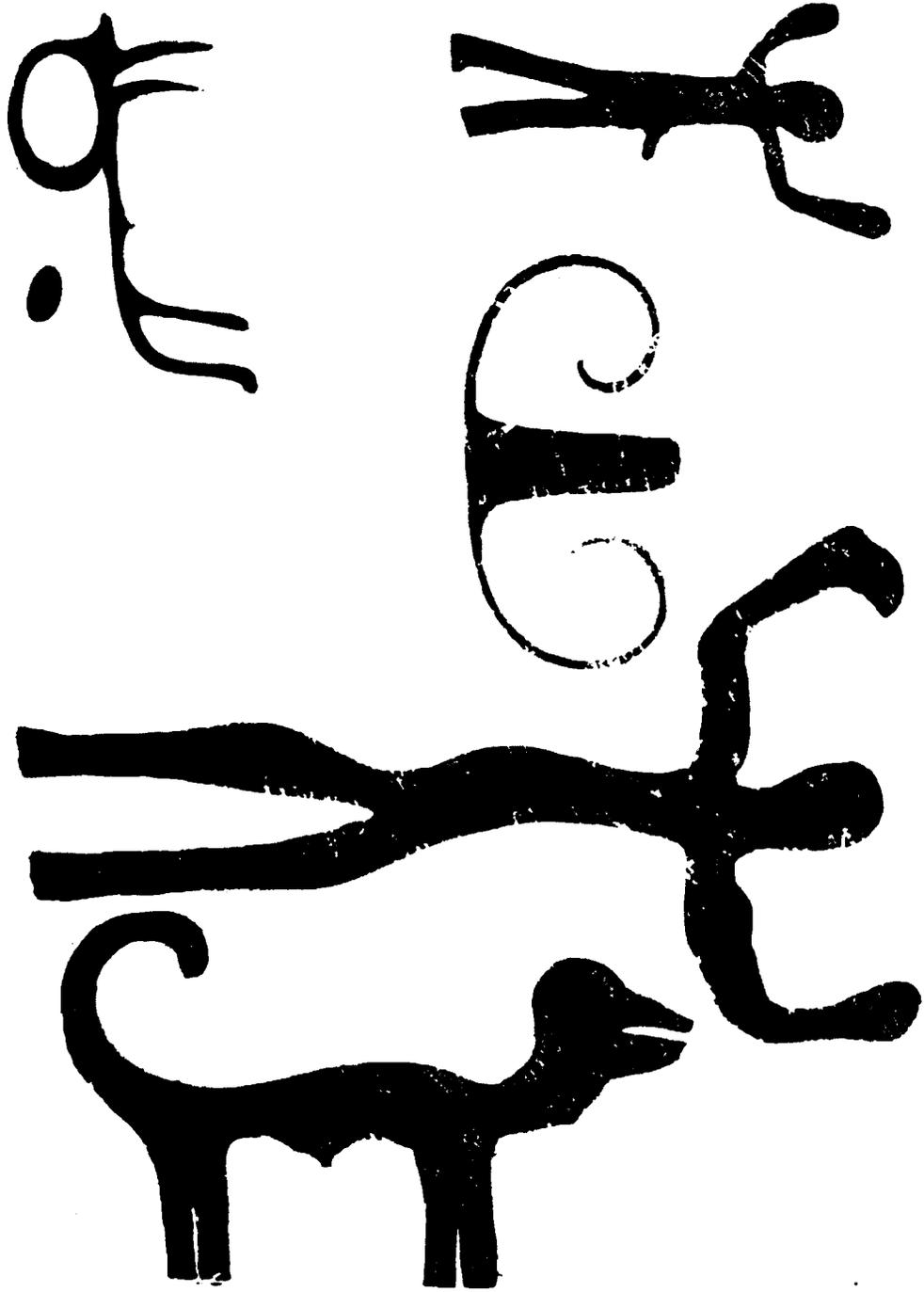
Uy. 184.

218

Uy. 185.

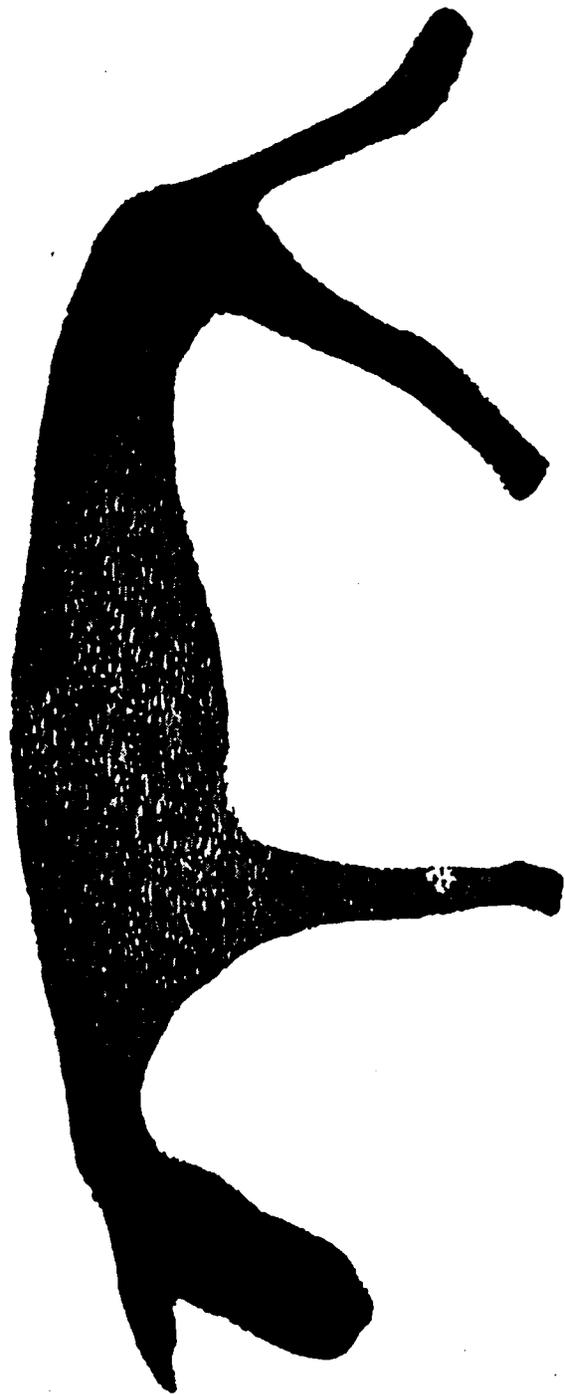
219

Uy. 188.

Uy. 187.

222

U4. 188.

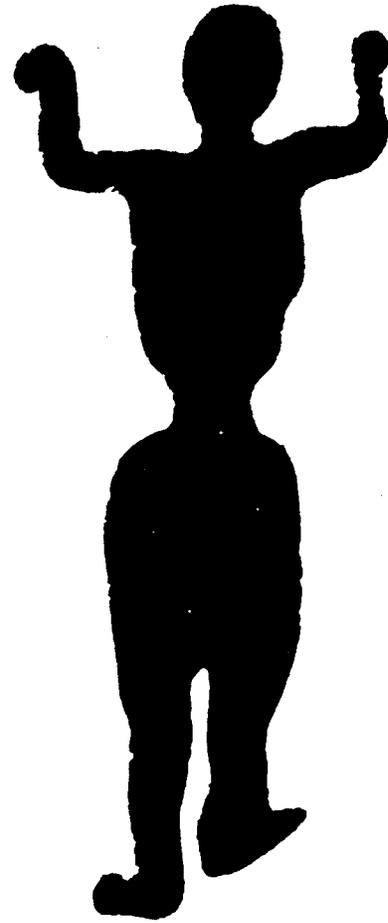
223

U4. 189.

224

U4. 180.

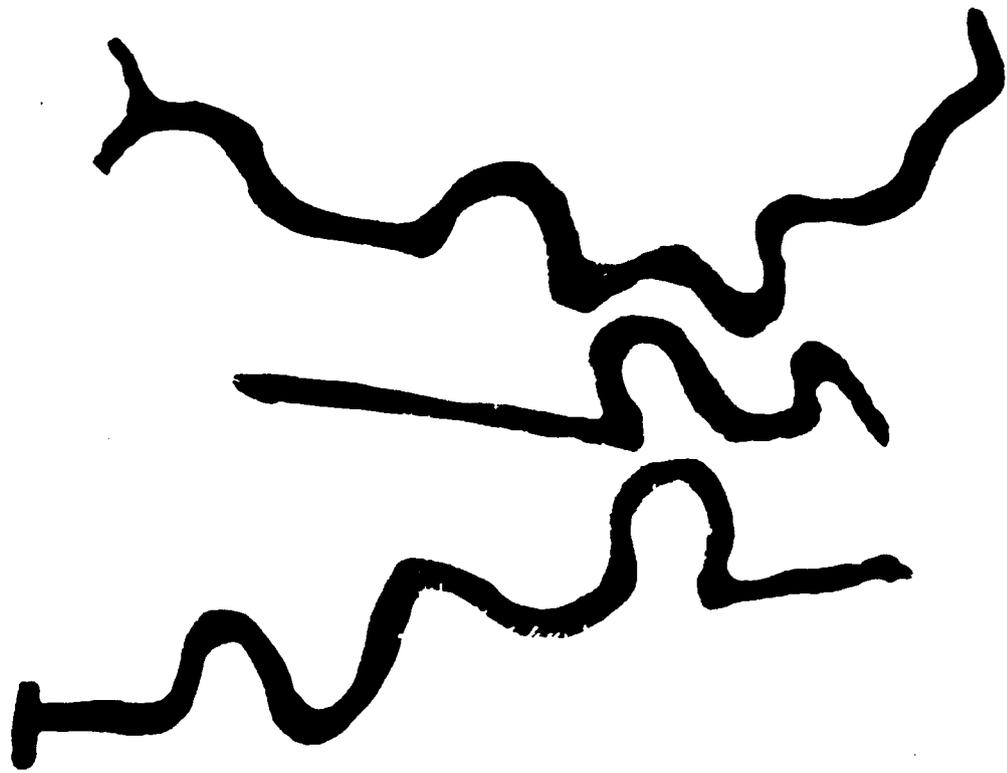

15-96

U4. 191.

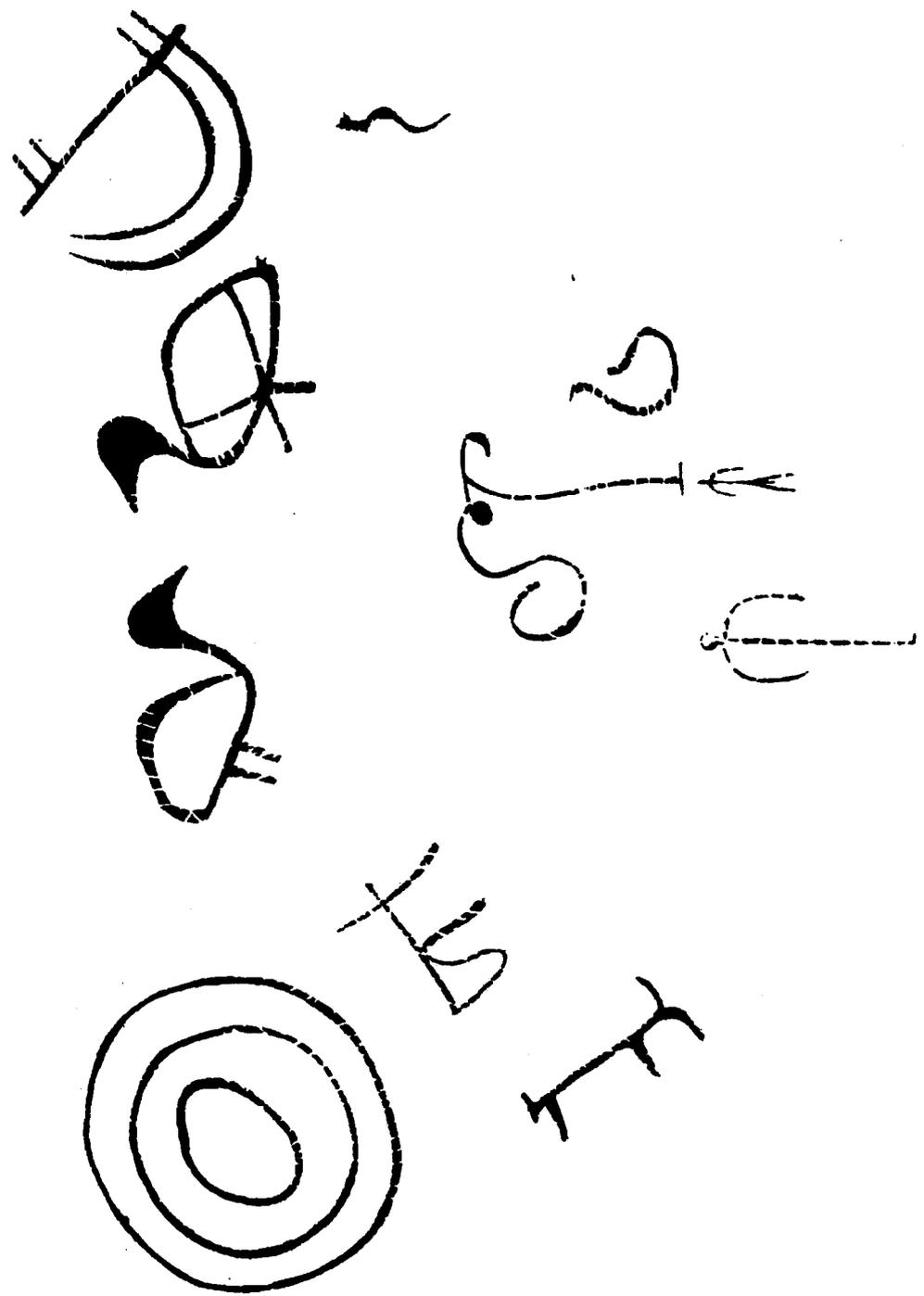
225

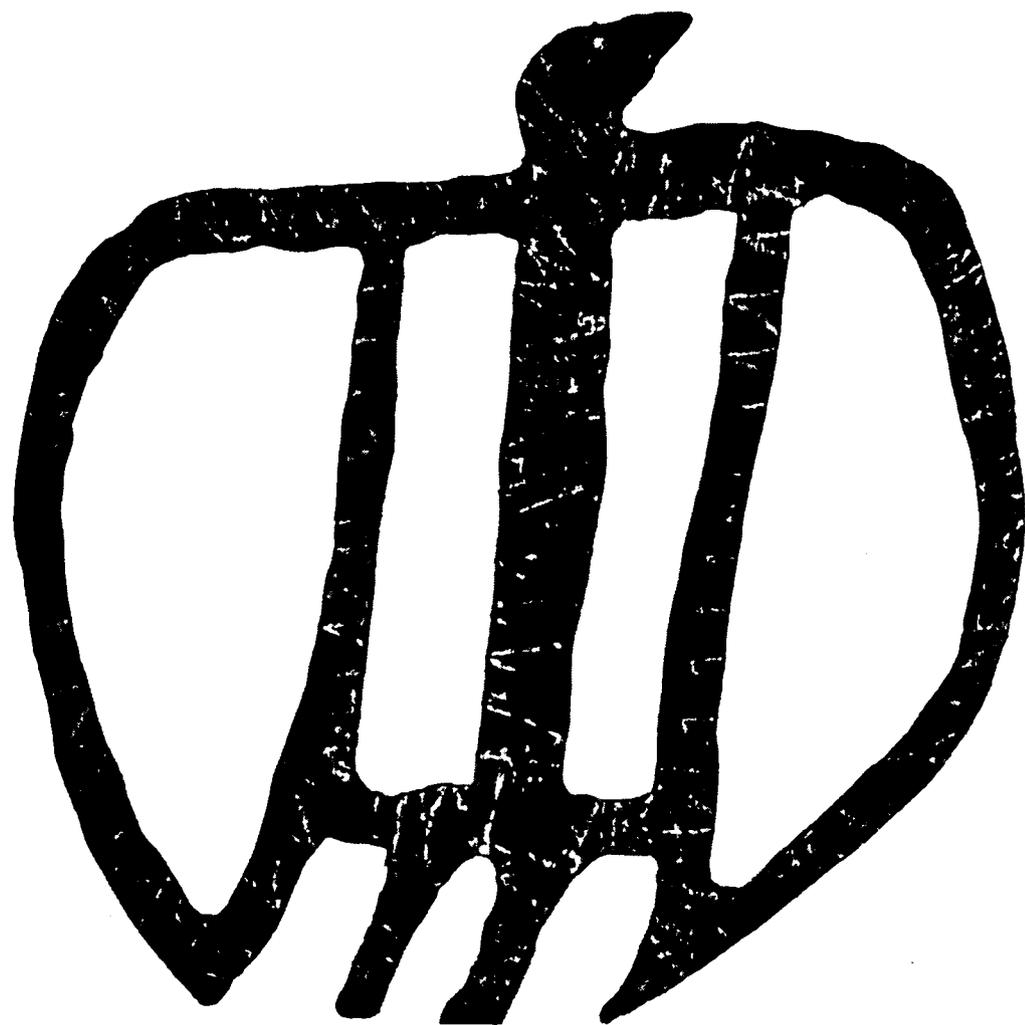

U4. 182.

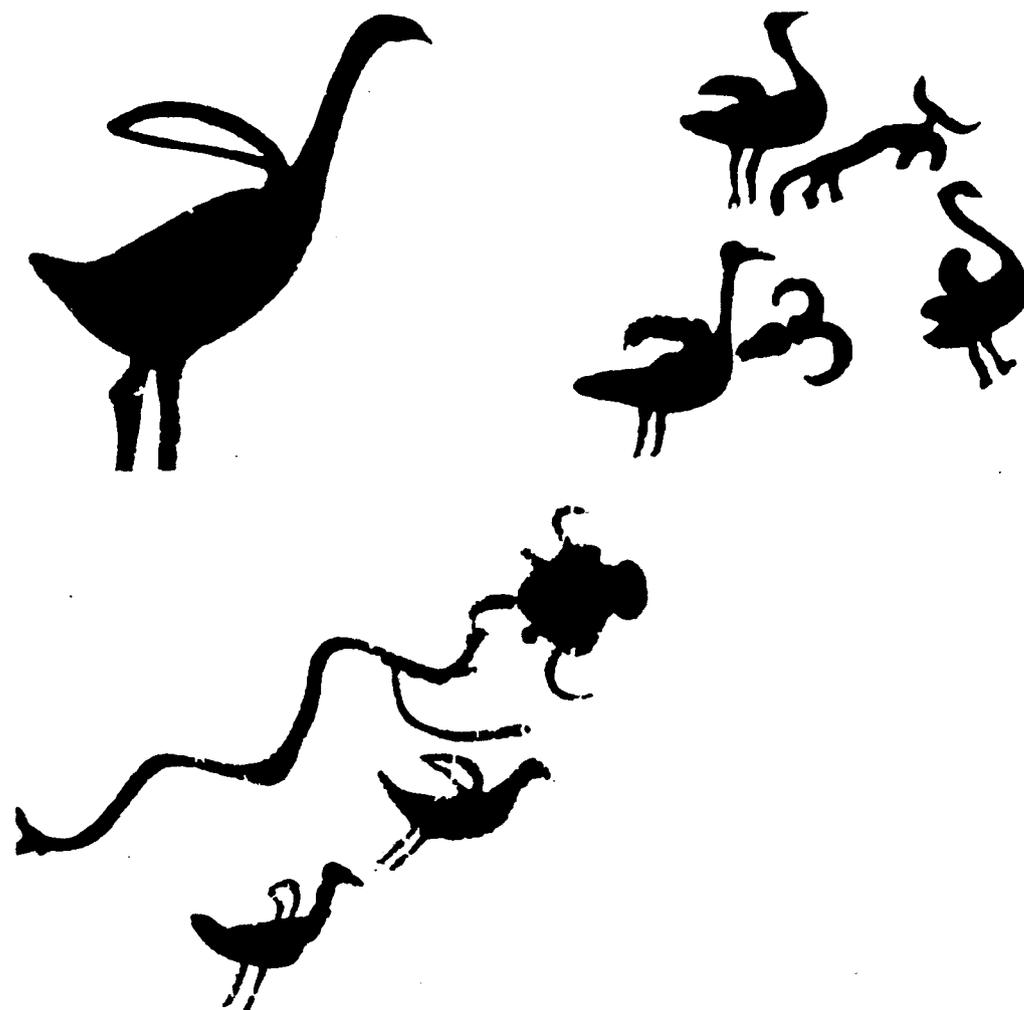

U4. 183.

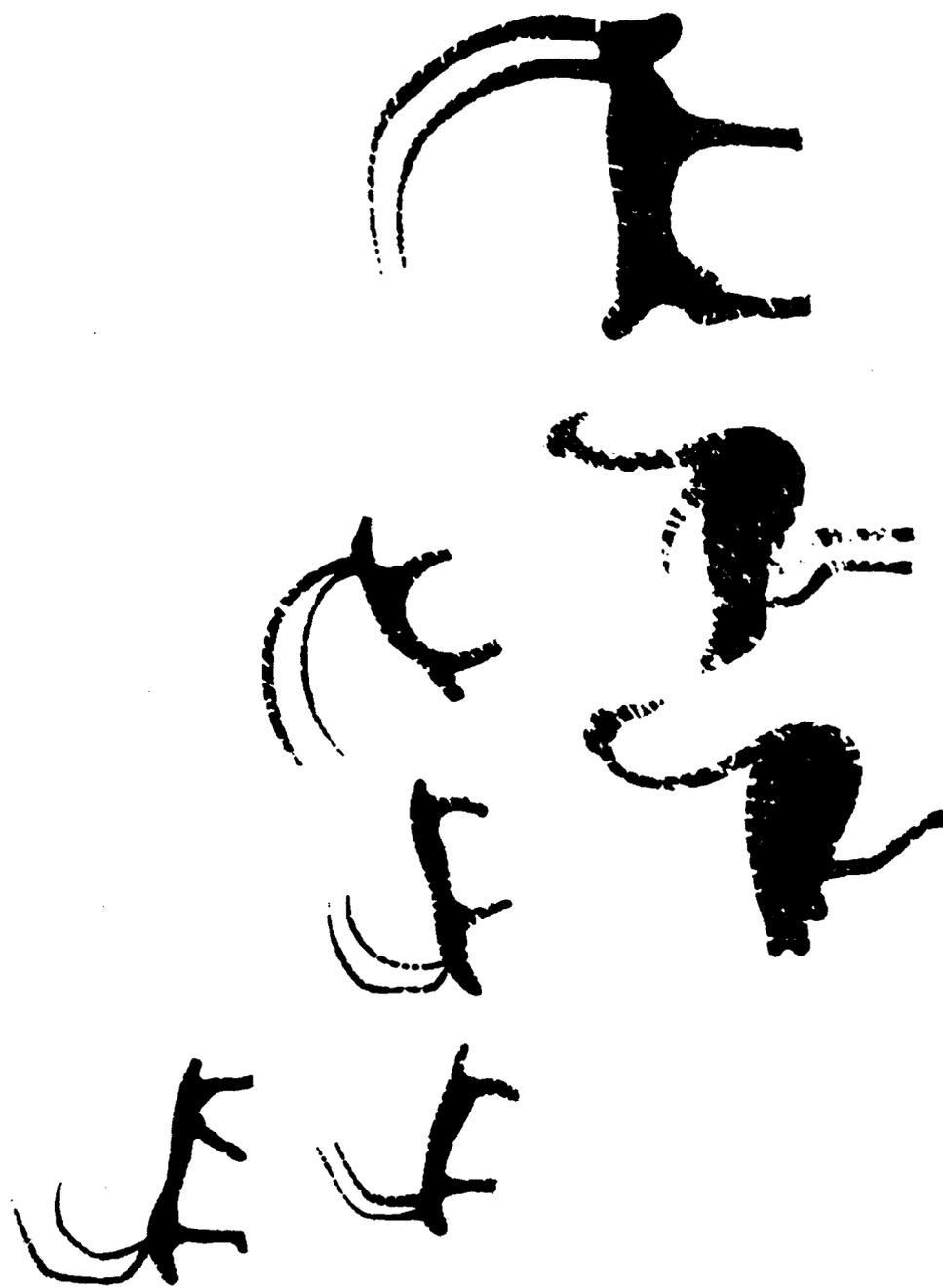
Uy. 196.

Uy. 197.

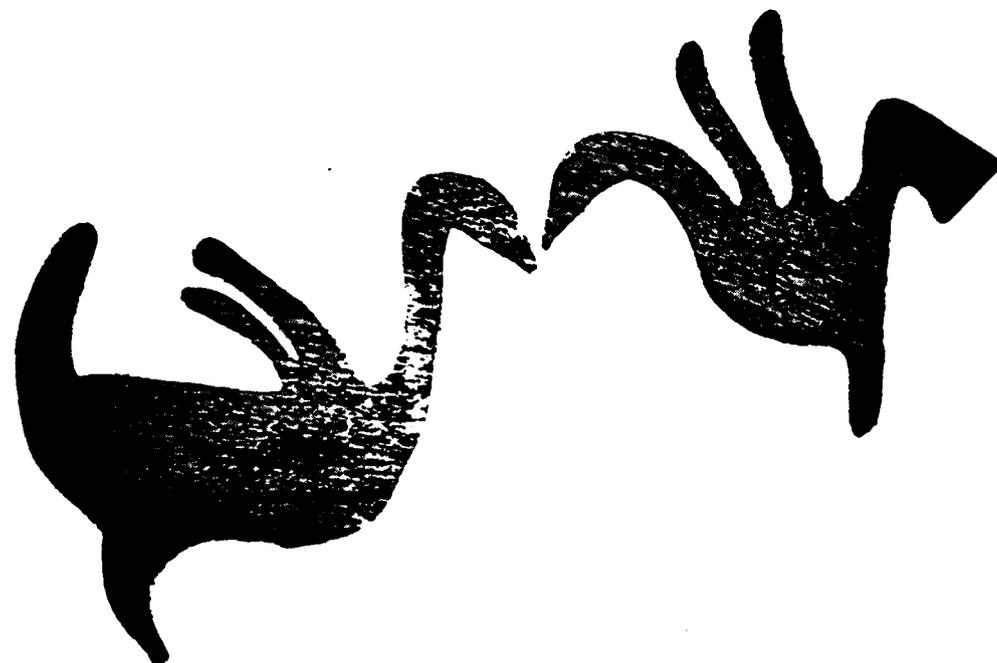
U4. 198.

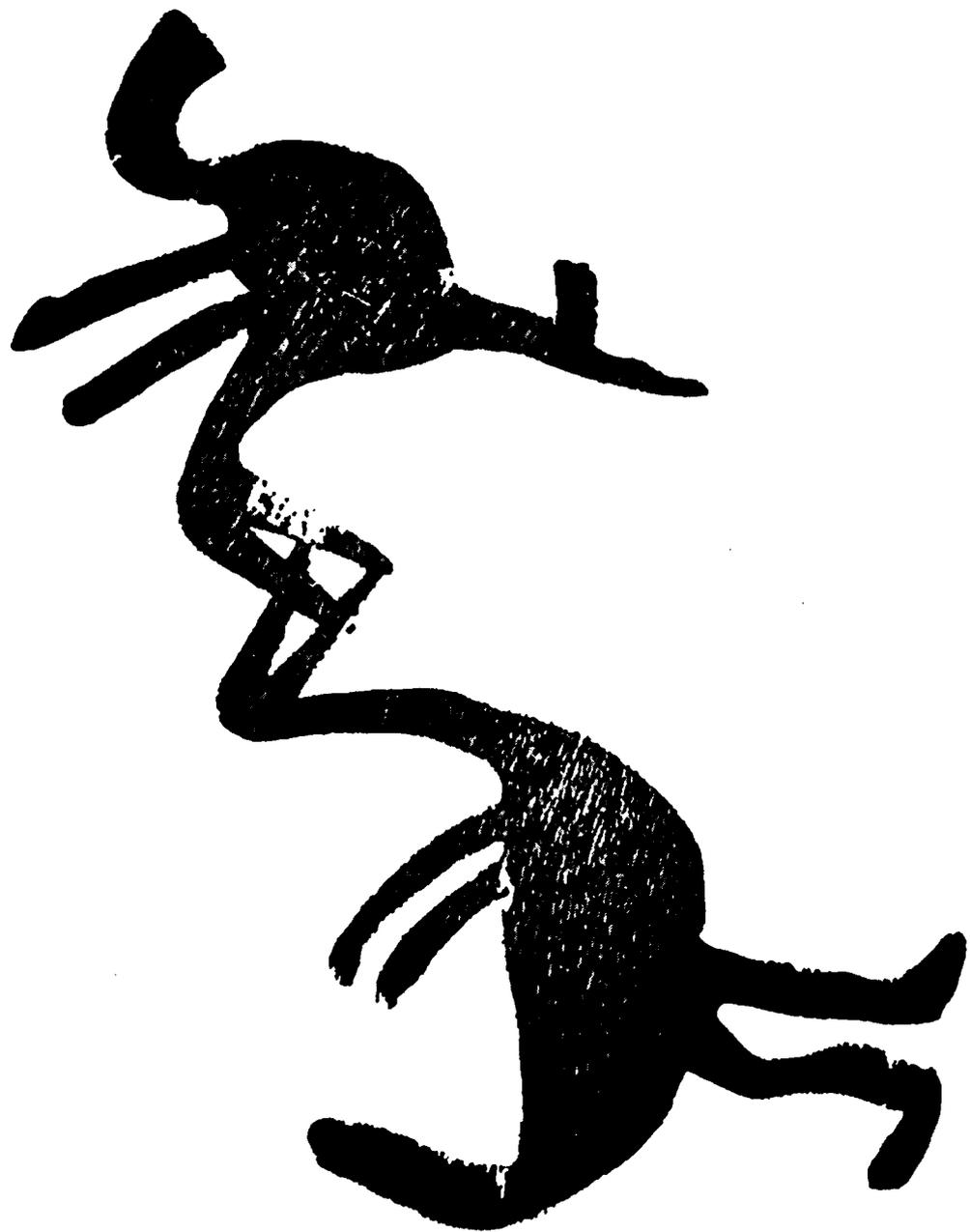
U4. 199.

Այ. 200.

Այ. 201.

236

U4. 202.

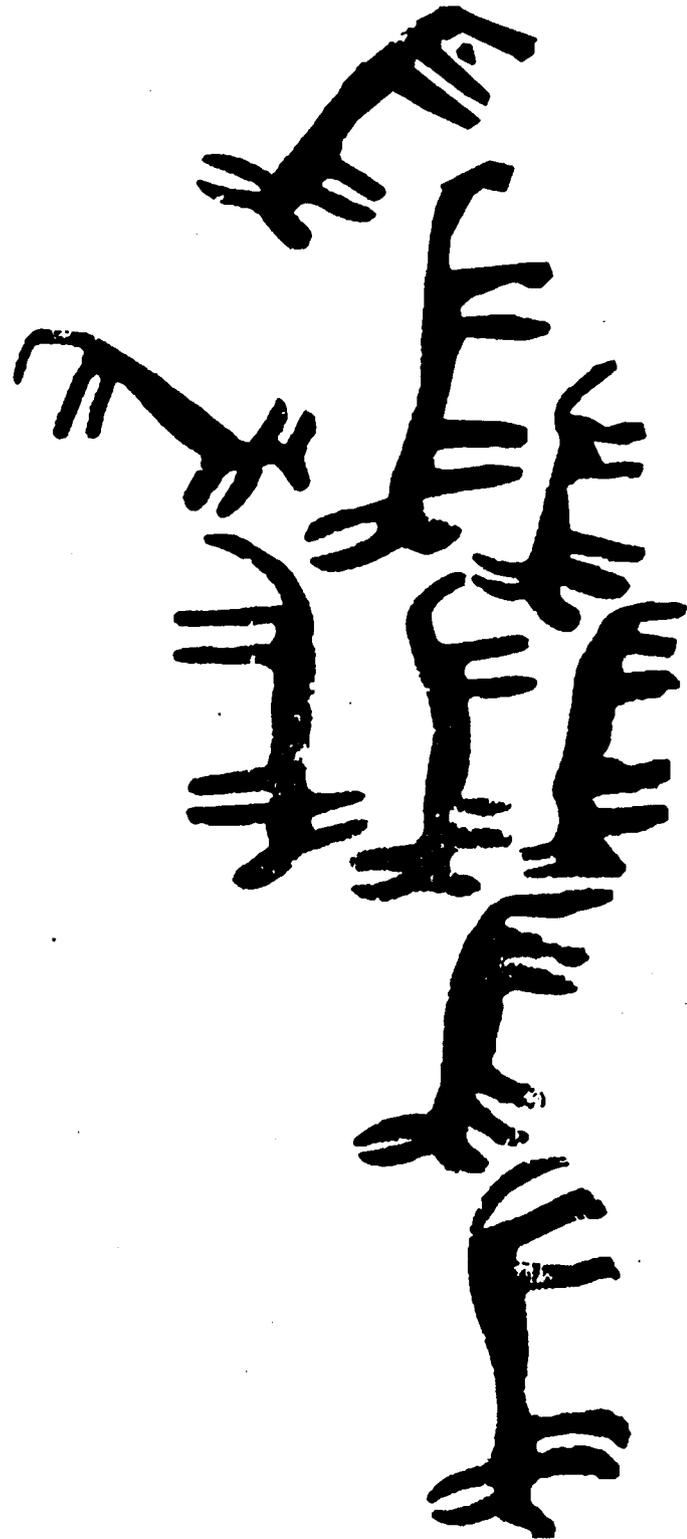
237

U4. 203.

U4. 204.

238

U4. 205.

239

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք.....5
Հայաստանի ժայռապատկերները քարի դարից մինչև բրոնզի դար..6
Գրականության ցանկ.....14
Հեղինակի աշխատությունների ցանկ14
ԺԱՅՈՒՊԱՏԿԵՐՆԵՐ33

A Few Words.....15
Armenian Petroglyphs from Stone to Bronze ages in Armenia.....16
Literature.....23
List of Autor’s works23
PETROGLYPHS.....33

Два Слова.....24
Наскальные изображения эпохи каменного-бронзового веков Армении..25
Список Литературы32
Список научных работ автора.....32
НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ33

Prepared for publication by **Feniks Sardaryan**
Scientific Advisor: **Hasmik Avetisyan**

Sardaryan, Sandro
Armenian Petroglyphs from Stone to Bronze Ages
YSU Publishing, 2010, 244 pages.

The book includes samples of primitive art, petroglyphs, discovered and studied by the author in a number of areas in Armenia (Jermouk, Aragats, Geghama Mountains) over many years. The petroglyphs are of great value in terms of both precise representation of the life of a primitive human and their masterful performance.

© YSU Publishing, 2010
© F. S. Sardaryan, 2010

Подготовка к публикации: **Феникс Сардарян**
Научный консультант: **Асмик Аветисян**

Сардарян Сандро
Наскальные изображения Армении от каменного до бронзового веков. Изд-во ЕГУ,
2010, 244 стр.

Книга содержит образцы первобытного искусства, обнаруженные и изученные автором за долгие годы в ряде регионов Армении (Джермук, Арагац, Гегамские горы) - наскальные изображения, которые представляют огромную ценность как в плане точного отражения жизни первобытного человека, так и мастерства их исполнения.

© Издательство ЕГУ, 2010 г.
© Ф. С. Сардарян, 2010 г.

ՍԱՆԴՐՈՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՍԱՐԴԱՐՅԱԼ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԱՅՈՒՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ
ՔԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԲՐՈՆՁԻ ԴԱՐ**

Հրատ. խմբագիր՝	Լաուրա Մանուկյան
Գրչանկարները լուսանկարեց՝	Ջոհրաբ Սարգսյանը
Համակարգչային շարվածքը՝	Ծովինար Սարգսյանի
Համակարգչային ձևավորումը՝	Աննա Աղուզումցյանի
Կազմի ձևավորումը՝	Գրիգոր Մարիկյանի
Տեխ. խմբագիր՝	Վարդիթեր Բղոյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 16.11.2010 թ.:
Չափսը 70 x 100 1/16: Թուղթը օֆսեթ:
Հրատ. 19.5 մամուլ, տպագր. 15.25 մամուլ = 19.8 պայմ. մամուլի:
Պատվեր՝ 96: Տպաքանակ՝ 300:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արուսյան 52